

АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

КНЕЖЕВСКИ ГРОБОВИ
СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ
ДОБА НА ЦЕНТРАЛНОМ
БАЛКАНУ

Дело представља незнатно измењен магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1982. године пред комисијом: академик Драгослав Срејовић, академик Милутин Гарашанин, проф. др. Александрина Цермановић Кузмановић.

АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА
КНЕЖЕВСКИ ГРОВОВИ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА
НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

**SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES**

**SPECIAL EDITIONS
№ 19**

ALEKSANDAR PALAVESTRA

**PRINCELY TOMBS DURING THE EARLY
IRON AGE IN THE CENTRAL BALKANS**

Editor-in-Chief

RADOVAN SAMARDŽIĆ

**Full Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts
Director of the Institute for Balkan Studies**

**Accepted at the Fourth Session of the Scientific Council of the Institute
for Balkan Studies, December the 20th, 1982**

BELGRADE 1984

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 19

АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

КНЕЖЕВСКИ ГРОБОВИ СТАРИЈЕГ
ГВОЗДЕНОГ ДОБА
НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Уредник

РАДОВАН САМАРЦИЋ

Редовни члан Српске академије наука и уметности
Директор Балканолошког института

Примљено на четвртој седници Научног савета Балканолошког института
20. децембра 1982. године

БЕОГРАД 1984

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд

ПОСЕБНА ИЗДАЊА — Књига 19

Рецензенти

академик Драгослав Срејовић
Никола Тасић, научни саветник

Цртежи: Снежана Лазаревић
Карте, графикони: Светлана Лазић
Коректура: Јованка Борђевић Јовановић
Марина Адамовић

Монографија је штампана захваљујући
финансијској помоћи коју је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата
за културу СР Србије број 413-834-02, ова
књига је ослобођена плаћања посебног
републичког пореза на промет производа и
услуга у промету.

Штампа:
ПРО „Култура“, ООУР „Радиша Тимотић“, Београд, Јакшићева 9

САДРЖАЈ

УВОД	1
КНЕЖЕВСКИ ГРОБОВИ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ЕВРОПИ И НА БАЛКАНУ	8
КНЕЖЕВСКИ ГРОБОВИ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	15
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА И ТИПОЛОГИЈА КНЕ- ЖЕВСКИХ ГРОБОВА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ	18
ГЛАВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСНОВНИХ ГРУПА КНЕ- ЖЕВСКИХ ГРОБОВА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ — ДО- САДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА И ЛИТЕРАТУРА	21
МОНУМЕНТАЛНИ КНЕЖЕВСКИ ГРОБОВИ СА ИЗРАЗИ- ТО БОГАТИМ НАЛАЗИМА — АНАЛИТИЧКО-СИНТЕТИЧ- КА ОБРАДА	29
Конструкције гробних хумки и начин сахрањивања	29
Гробни налази — покретни археолошки материјал	33
Атеница	35
Нови Пазар	46
Пилатовићи	56
Пећка Бања	58
Гласинац	60
Однос кнежевских гробова према другим луксузним гробовима истог културног хоризонта	65
АНТРОПОЛОШКИ ЗНАЧАЈ КНЕЖЕВСКИХ ГРОБОВА	71
Процес социјалне диференцијације	71
Путеви импорта	73
Видови културне комуникације	74
Културна и етничка одређења	75
Материјална култура — типолошка систематизација гробних прилога	77

Типолошка систематизација гробних конструкција . .	82
Начин сахрањивања као елеменат духовне културе .	83
Култни симболи	85
Међусобни односи и датирање	87
Јединствени културни процес	92
Appendix	93
PRINCELY TOMBS DURING THE EARLY IRON AGE IN THE CENTRAL BALKANS — Summary	95
LIST OF ILLUSTRATIONS	113
INDEX	114
TABLE	115

УВОД

Појава кнежевских гробова на подручју централног Балкана у периоду старијег гвозденог доба представља један од најзначајнијих културних феномена везаних за измене у карактеру и структури праисторијских и протоисторијских заједница у тој области. Разноврсно наслеђе које се вековима таложило у многобројним формама праисторијске културе добило је широм употребом метала један потпуно нов садржај. Освајањем технологије гвожђа остварена је битна квалитативна промена свих културних односа, чиме су се многе палеобалканске етничке групе, као и други варварски народи у средњој Европи и предњој Азији, из праисторије приближили протоисторији и историјским народима источног Средоземља. Измене у погребним обредима и начину сахрањивања, које се у праисторији и иначе сматрају једним од најзначајнијих и најизразитијих пратилаца културних промена, биле су део општих и далекосежнијих културних преображаја, а у исти мах и резултат социјалне диференцијације, изазване одступањем од дотадашњих културних модела и преовладавајућих цивилизацијских садржаја старијег гвозденог доба.

Кнежевски гробови, који се јављају управо у том раздобљу, имају зато двојструки значај. С једне стране, они су раскошна и богата ризница археолошког материјала, како домаћег тако и страног порекла, што непосредно сведочи о степену и карактеру културних измена, о живим

културним везама међу разним народима и о новим садржајима материјалне и духовне културе. С друге стране, кнежевски гробови као изразита морфолошка појава пружају многе директне и индиректне доказе за шира типолошка и компаративно-синтетичка испитивања различитих антрополошких феномена, за проучавање нивоа у развоју једне културе, друштвених односа, материјалног богатства, трговачких и политичких веза, верских ритуала и културних обреда и обичаја, као и других форми праисторијске културе. У неким областима централног Балкана кнежевски гробови истовремено су и једини показатељи степена и карактера материјалне и духовне културе једног значајног културног хоризонта из којег нису остали сачувани — или бар досад нису откривени — други облици културе, какви су, на пример, некрополе са већим бројем гробова, насеља или саобраћајне комуникације и путеви. Та околност, додуше, представља и озбиљну тешкоћу за комплексна археолошка истраживања и за јасније сагледавање саме појаве кнежевских гробова у оквиру целовитости једне културе.

Основни циљ овог рада, посвећеног кнежевским гробовима старијег гвозденог доба на централном Балкану, проузилази управо из тих и таквих археолошко-антрополошких претпоставки и методолошких условности. Задатак рада је да један специфичан културни феномен — посебно значајан за културу старијег гвозденог до-

ба у средишњој области Балканског полуострва — испита као засебну форму праисторијске културе и да на основу типолошке анализе гробних конструкција и гробних налаза компаративним путем дође до синтетичких закључака о одређеним моделима и садржајима протоисторијске културе различитих старобалканских културних група и етничких заједница. С обзиром на то да се у наслову рада утврђује хронолошки оквир старијег гвозденог доба, неопходно је већ на самом почетку упозорити да се његово хронолошко одређење односи искључиво на један релативно кратак период старијег гвозденог доба у коме је, по свему судећи, дошло до коренитих преображаја у типу културе и до измене дотадашњих социоантрополошких односа и форми.

Старије гвоздено доба на Балкану обухвата доста широк временски размак чији би почетак, према мерилима апсолутне хронологије, отприлике одговарао раздобљу око 1200. године пре наше ере, када започиње тзв. прелазни период трансформације бронзано-допске културе и њено претварање у културу гвозденог доба, односно око 750. године пре наше ере, када се на Балкану почиње ковати гвозђе.¹ Ово раздобље траје све до краја IV века пре наше ере, када су на Балканско полуострво стигли Келти, који су знатно изменили културну и етничку слику читавог средишњег балканског подручја.² Релативно кратак период, обележен појавом кнежевских гробова на централном Балкану, трајао би негде између краја VI и почетка V века пре наше ере, обухватајући вероватно нешто мање од сто година старијег гвоздено-допског културног континуитета.

У оквирима археолошких хронолошких подела, раздобље с краја VI и почетка V века пре наше ере одговара периоду краја халштата D и почетка латена A према хронолошкој периодизацији Паула Рајнекеа (Reinecke). У подели гвозденог доба, коју су за уже подручје Србије дали Драга и Милутин Гарашанин, хоризонт кнежевских гробова припао би почетку гвозденог доба III,³ док би у систематизацији

Растка Васића, која се такође односи на Србију, тај период одговарао хоризонту III.⁴ Према периодизацији гвозденог доба коју су на основу гласначких некропола и налаза начинили Алојз Бенац и Боривој Човић, раздобље с краја VI и почетка V века пре наше ере поклапа се са крајем фазе Гласинац IV-с и почетком фазе Гласинац V-а.⁵ Ради што тачније и потпуније хронолошке компарације треба поменути и то да се хоризонт кнежевских гробова на централном Балкану подударе са раздобљем у коме се, према тврђењу Николе Тасића, у Срему почињу да гасе форме Басараби стила, прелазећи у хоризонт канеловане керамике.⁶ У Доњој Долини то би отприлике одговарало преласку из фазе II-b у фазу II-c,⁷ а у Словенији, према подели Станета Габровеца, дато раздобље би се уклапало у хоризонт халштата D-2, односно у хоризонт Ваче II-a по Францету Стареу.⁸ У Румунији и доњем Подунављу одговарајући хоризонт би, према закључцима Александра Вулпеа, био хоризонт културе Ferigile I-a и I-b, па и II-a,⁹ који се углавном поклапају са Тасићевом проценом о завршетку Басараби стила. У суседном карпатско-подунавском подручју, као и у балканско-црноморској области која се налазила под деловањем скитских и трачких културних облика,¹⁰ период с краја VI и с почетка V века пре наше ере према процени Милка Мирчева одговарао би ранотрачким погребним ритуалима у могилама, какве су откривене у Добрини и Равни у околини Варне.¹¹ У Македонији, судећи према налазиштима у Пелагонији, исти хоризонт би одговарао

⁴ R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977, 34—35.

⁵ A. Benac—B. Čović, *Glasinac II*, Sarajevo 1957, 39—52.

⁶ N. Tasić, *Relativna i apsolutna hronologija praistorijskih kultura Vojvodine, Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 376.

⁷ Z. Marić, *Donja Dolina*, Glasnik zemaljskog muzeja, XIX, 1964, 74.

⁸ R. Vasić, *nav. дело*, 3.

⁹ A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia, n.s., XXI, 1977, 55—93.

¹⁰ A. И. Мелюкова, *Скифия и фракийский мир*, Москва, 1979, 118—120.

¹¹ М. Мирчев, *Тракийският могилен некропол при с. Добриня*, Известия на Народния музей Варна, I, 1965, 33—70. Такође: Исти, *Ранотракийският могилен некропол при с. Равна*, Известия на Археологическия институт, XXV, 1962, 97—164.

¹ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, том II, Београд 1973, 401.

² Б. Гавела, *Узроци и време доласка Келта на Балкан, Предања и знања о старом Балкану*, Београд 1978, 78.

³ М. Гарашанин, *нав. дело*, 404—405.

тзв. архајском периоду, како га датира Иван Микулчић,¹² односно требенишкој фази III-b, како је одређује Васил Лактов.¹³ У Албанији, према грубој подели коју је извршио Беп Јубани, то исто раздобље поклапа се са фазом II-b старијег гвозденог доба,¹⁴ а у Италији са периодом Чертоза.

Услед неуједначене и компликоване термилошке ситуације, у овом раду ће се, ради једноставнијег и сигурнијег датирања, користити углавном апсолутна хронологија и донекле широко прихваћена Рајнекеова хронолошка схема, која олакшава компаративна проучавања паралела према подацима о налазима у кнежевским некрополама старијег гвозденог доба у средњој Европи и предњој Азији.

Чињеница да се кнежевски гробови јављају у једном релативно кратком временском раздобљу говори о појави која се доста нагло јавила током последњих деценија VI века пре наше ере и исто тако нагло изгубила у првој половини V века, и то не само на подручју централног Балкана него и у централној Европи, мада се, додуше, сличне раскошне и богате кнежевске гробнице у периоду хеленизма и касније јављају у Бугарској и у Македонији. Кратко трајање саме појаве могло би се историјски повезати са притиском Персије на малоазијске грчке градове и са пребацавањем тежишта трговачког промета у Велику Грчку, одакле је појачана трговина са варварским племенима у унутрашњости Балкана и средње Европе. У то време пада и преокрет етрурске трговине од поморског ка копненом путу. И један и други несумњиво културни догађај условили су тражење нових тржишта и појачање додира са залеђем; читав замах угасио се онда када су престали грчко-персијски ратови и када су наново успостављени, ратовима поремећени културни, економски и политички односи на Медитерану.

У географском смислу, појам централног балканског подручја није прецизно од-

ређен чак ни у темељно и свестрано научно заснованим синтетичким студијама. Будући да се Балканско полуострво простире између 36,13 и 46,15 степени северне географске ширине, односно 13,50 и 29,00 степени источне географске дужине, а да се, према Јовану Цвијићу, северна граница Балканског полуострва креће линијом Дунав—Сава—Јубљанско Поље—Идријца—Соча,¹⁵ могло би се сматрати да централно подручје Балкана обухвата слив Јужне, Западне и Велике Мораве, односно, шире узевши, простор између Сарајева на западу и Књажевца на истоку, Београда на северу и Скопља на југу. На том подручју досад је откривено и истражено неколико тзв. кнежевских гробова на некрополама и случајним налазиштима у Атеници, Новом Пазару, Пилатовићима, на Гласинцу и у Пећкој Бањи.

Откриће неколико изразито монументалних и богатих гробница из раздобља старијег гвозденог доба на централном Балкану показало је да се и на нашем тлу све јаче осећало социјално диференцирање у самим етничким групама и племенима која су у VII и VI веку пре наше ере насељавала то подручје. Сличне појаве дешавале су се, очигледно, на ширем културном простору и захватале пространу област од Црног мора до Атланске обале, о чему сведоче раскошни гробови племенских главара и ратничких вођа, откривени у данашњој Бугарској, Аустрији, Чешкој, Баварској, Немачкој и Француској. Савремени истраживачи келтске културе у западној Европи, какав је Бари Канлиф (Barry Cunliffe), протумачили су ту појаву као социјалну промену у самом моделу праисторијске културе халштатског периода између 700. и 400. године пре наше ере. „Док је сеоско становништво било већином сахрањивано у једноставним спаљеним гробовима старије Urnenfelder традиције, њихове вође биле су до својих гробова довожене на дивно изрезбареним погребним колима, која су вукла два коња, и сахрањивани у гробовима саграђеним од балвана, испод великих хумки, са целокупним својим богатим иметком“.¹⁶

¹² I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, Skoplje—Beograd 1966, 5.

¹³ V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohtid 1965, 168.

¹⁴ Bep Jubani, *Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est*, *Studia Albanica*, II, 1972, 208.

¹⁵ J. Цвијић, *Балканско полуострво*, књ. I, Београд 1922, 5—8.

¹⁶ B. Cunliffe, *The Celtic World*, London 1979, 34.

На раслојавање праисторијских заједница несумњиво су деловали и извесни спољашњи фактори, велика кретања различитих етничких популација, сусрети са другим културама, али и општи историјски процес друштвеног развика, престаје седелачких заједница у ратничке групе и племена. Тај процес раздвајања запажао се још у каснијем раздобљу Urnenfelder културе као облик унутрашње друштвене ферментације, који би могао одговарати ономе што се понекад назива преображајем цивилизације која расте и која прихвата изазов у савладавању како физичке тако и људске средине.¹⁷ Тежња за освајањем и богатством, које је симболизовало власт и моћ, била је праћена социјалним раслојавањем, стварањем већих разлика између богатијих и сиромашнијих слојева и успостављањем родовске хијерархије на материјалним основама, ратничком угледу и издвајању племенске аристократије, чија се појава везује за успон тзв. херојског друштва. Истакнути у походима, родовски и племенски вођи волели су да богатством и раскошним спољашњим ефектима показују свој углед и моћ. Тиме су наставили процес који се приметио још раније, када су налази коња, коњских запрега, погребних кола и раскошног оружја у гробовима ратника Urnenfelder културе пружали сведочанство о јасним диференцијацијама у друштвеним и културним моделима ондашњих заједница.¹⁸

Раскошни и монументални кнежевски гробови, какви су откривени на многим местима у средњој Европи и на Балкану, нису били једини израз успеха племенске аристократије. Утврђење у Хојнебургу (Heuneburg) на горњем Дунаву, у слоју с краја VI века пре наше ере грађено је, не од греда и балвана, како је то раније и касније било уобичајено, него — зачудо — од непечене цигле, и то не у одбрамбене него у репрезентативне сврхе: тамо где се могао очекивати непријатељ, стајао је проверени дрвени палисад, док је декоративни и неуобичајени зид од ћерпича стајао насупрот суседним пријатељским племенима, која је требало задивити снагом, величином и богатством.¹⁹

Зид од ћерпича у Хојнебургу, вероватно рад мајстора и архитектата са медитеранског југа,²⁰ само је један од видова луксузног увоза којим су се халштатски кнежеви окруживали да би што недвосмисленије показали своје богатство и моћ. Поседовање луксузних предмета из Грчке, Етрурије и јужне Италије било је привилегија и ознака владајућег слоја, о чему сведоче налази у кнежевским гробовима централне Европе и Балкана. Преко грчких колонија у јужној Француској и преко Етрураца у северној Италији доспевале су у „варварску“ Европу бронзане посуде и црнофигурална керамика, тај готово обавезни инвентар кнежевских гробова старијег гвозденог доба. Уз то, у кнежевским гробовима нађено је доста предмета од злата и сребра fine израде и богате орнаментике. Складне геометријске и друге форме у обради злата и сребра, украси на наруквицама и разни привесци, фибуле, игле итд., израђени по узору на импортовани материјал али и са аутохтоним мотивима, говоре о доста високом културном степену и постигнутој вештини у обради метала, а такође и о несумњивим културним зрачењима различитих култура оног доба.

Богати налази из монументалних кнежевских гробова на балканском подручју и на тлу данашње Југославије, посебно у Атеници и Новом Пазару — као и њихова поређења са сличним налазиштима у Пилатовићима, Араревој громили, Пећкој Бањи, Умчарима, Мраморцу, Требеништу — пружају доказе о доста јединственом процесу измене општег културног модела старијег гвозденог доба. Јачање ратничког сталежа и богаћење племенске аристократије довело је до увођења нових културних односа и нових културних форми, међу којима тзв. кнежевски гробови имају изузетан значај. У њима се огледају промене у материјалној култури као и промене у социјалној структури одговарајућих праисторијских заједница, промене у начину живота и у погребним ритуалима. Начин сахрањивања је очигледно све више зависио од друштвеног положаја, угледа, богатства и ауторитета покојника. Кнежевски гробови такође сведоче и о томе

¹⁷ А. Тојнби, *Истраживање историје*, књ. I, Београд 1970, 178.

¹⁸ В. Cunliffe, *нав. дело*, 34.

¹⁹ N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe* Harmondsworth 1968, 227.

²⁰ В. Cunliffe, *нав. дело*, 37.

да се новим животним облицима све оштрије и све изразитије напуштала стара традиција и да су се нове навике и нови обичаји прилагођавали потребама издигнутог и ојачалог кнежевског слоја племенских вођа. Они су друкчијим садржајем живота, скупом личном опремом, богатим оружјем, па и монументалним начином сахрањивања изражавали нове облике културе и потврђивали своју моћ у новим друштвеним односима.²¹ Алојз Бенац и Боривој Човић, који су у књизи *Glasinac II* 1957. године за богате монументалне гробове употребили назив „кнежевски гробови“, били су свесни дубоких културних значења ове појаве, па су — ма како сам назив био непрецизан — њиме желели да истакну „поглавицу нове друштвено-територијалне јединице“.²² „Дефинитиван продор жељеза утицао је на промјене у друштвеној структури. (...) То значи да је на терену гласиначких тумула дошло до стабилизације већих друштвених заједница са кнезовима на челу. Мора да су у то вријеме одлазили у неповрат остаци старе родовске организације. Сада се ваљда формирају племенске заједнице с одређеном војничком организацијом. (...) Нове друштвене формације су добрим дијелом и последица свеопће употребе жељеза. Жељезно оружје утицало је на формирање војне организације и на промјену друштвених односа. Баш због постојања ових кнезова, односно њихових гробова, јавља се далеко већа разноврсност металних прилога. У кнежевским гробовима има и објеката који свједоче о појачаним трговинским везама са сусједним областима. Нема сумње да су баш кнезови били купци најквалитетније робе, па се она појављује и у њиховим гробовима“.²³

Исправност терминолошког одређења за уобичајени немачки назив *Fürstengräber*²⁴ потврдила је и Фанула Папазоглу када је говорила о титулама владара и вођа међу средњобалканским племенима у предримско доба. „Реч ‚кнез‘ може се употребљавати за обележавање поглавица ве-

ћих племенских заједница које још нису оствариле политичко јединство. Тако се може говорити о кнезовима код Аутаријата и у ранијим периодима дарданске историје (усп., на пример, ‚кнежевске‘ гробове у Атеници, Новом Пазару, Гласинцу), али дарданским владарима историјске епохе титула ‚краљ‘ одговара више већ и по томе што се заједница којом су управљали разликовала не само по величини већ и по карактеру од простих племенских заједница“.²⁵ Истраживачи кнежевске некрополе у Атеници, Милена Ђукњић и Борислав Јовановић прихватили су и учврстили употребу термина „кнежевски гробови“, прецизно одређујући његове конотације и културно значење у јединственом тумачењу епохе гвозденог доба: „Нужно је међутим, подвући да етнички елемент или територијалне целине не изгледају као основни предуслов за испољавање сличних, или чак и једнаких културних и друштвених појава током овог периода, и то у европским размерама. Данас се већ може установити да хоризонт богатих кнежевских гробова, ограничен претежно на VI и V в. ст.е., покрива пространство од Тракије до западних обала Француске. Гробне целине из ових некропола као да су састављене по канону: скупочени и висококвалитетни грчки или италски импорт придружен је масовној локалној производњи златног и сребрног накита, разноврсног оружја, коњске или колске опреме. Снажан развој овог јединственог културног и друштвеног феномена важно је сведочанство о наглom успону варварске Европе у старијем гвозденом добу, извршено у сенци високо цивилизованог медитеранског света VI и V века старе ере.“²⁶

У историјском и културно-антрополошком смислу појава кнежевских гробова на централном Балкану значајна је, дакле, првенствено по томе што пружа бројне и научно веома релевантне археолошке податке за одговарајућа комплексна и систематска проучавања старијег гвозденог доба на том подручју. „У периоду од 525. до 350. године пре н.е., Србију преплављу-

²¹ Р. Васић, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1973, 30. и 42.

²² А. Венац—В. Човић, *нав. дело*, 123, напомена 47.

²³ Исто, 31.

²⁴ В. Човић, *Кнежевски гробови гласиначког подгичја, Сахрањивање код Илира*, Научни скупови САНУ, књ. VIII, Београд 1979, 63—71.

²⁵ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH, Djela, knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1, Sarajevo 1969, 339.

²⁶ М. Ђукњић—Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966, 59.

ју луксузни предмети који су произведени у занатским радионицама грчког света“ — каже Драгослав Срејовић у свом синтетичком прегледу култура гвозденог доба на тлу Србије. — „Како се ови предмети најпре појављују на територији Дарданаца и Трибала (приближно између 525. и 480. године пре н.е.), и како су ту и касније најбројнији, јасно је да су ове две етничке групације током V и IV века постале главни чиниоци културно-историјских збивања у овом делу Балканског полуострва. Док се култура у овим области-

ма Србије које су запоседале илирске заједнице развија у традиционалним оквирима, у целом Поморављу и на Косову одлучно се прекида с прошлошћу и започиње хеленизација домородачке културе.“²⁷ Појава кнежевских гробова била је једна од првих етапа у томе процесу, који је протоисторијска племена и народе централног Балкана пред крај старе ере довео до уласка у историју.

²⁷ Д. Срејовић, *Културе гвозденог доба, Историја српског народа*, књ. I, Београд 1981, 61.

Табела 1 — Упоредна хронолошка табела старијег гвозденог доба.

апсолутни датуми	Reineske	М. и Д. Гарашини	Р. Васић	Гласинац (Бенац - Човић)	Доња Долина (Марић)	Ваче (Старе)	Габровец	Војводина (Тасић)	Румунија (Vulpre)	Албанија (B. Jubani)	Требе-ниште (Лактов)
900-800	Ha B	I		III c	I b		Ha B ₂	КАЛАКАЧА и ГРУПНА ГРОБНИЦА	PRE BASARABI		I
800-700			хоризонт 1	IV a	IC	ВАЧЕ I	Ha B ₃		BASARABI I	I	IIa
700-600	Ha C	II		IV b	II a		Ha C ₁	BASARABI	BASARABI II		II b
600-500	Ha D		хоризонт 2	IV c	II b	ВАЧЕ IIa	Ha C ₂			IIa	IIIa
			хоризонт 3				Ha D ₁		FERIGILE I		
500-400	LT A	III		V a	II c		Ha D ₂	КАНЕЛО-ВАНА КЕРАМИКА	FERIGILE II	II b	III b
400-300	LT B		хоризонт 4	V b	III a	ВАЧЕ IIb				II c	III c

КНЕЖЕВСКИ ГРОВОВИ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ЕВРОПИ И НА БАЛКАНУ

Монуменалност кнежевских гробова, а још више њихов садржај, указују на извесно типско јединство у културним моделима старијег гвозденог доба. Расути од Тракије до Ламанша, ти гробови типолошки повезују различите и међусобно доста удаљене културне зоне и заједнице, и образују неку врсту заједничког садржатеља читаве културе оног доба. У својим највишим облицима та култура се добрим делом може препознати и схватити, па тако и научно тумачити, управо захваљујући кнежевским некрополама и налазима у кнежевским гробовима, који су откривени у варварском залеђу друкчије моделиране и знатно развијеније тадашње медитеранске културе. Иако везе и сусретања азијских степских култура и народа са европским и балканским заједницама старијег гвозденог доба још нису детаљније испитане и свестрано проучене, нема сумње да међу њима постоје сасвим јасне типолошке сличности. Оне се огледају како у начину сахрањивања тако и у карактеру гробних прилога, чије се типске сродности могу пратити на широком простору истог културног хоризонта, и то од кнежевских гробова у Европи и скитских кургана у сливу Дњепра и на Кубану, па све до чувених курганских гробница на Горњем и Источном Алтају.

Познате гробне хумке из Пазирика на Алтају, чији се налази датирају у период

од VI до IV века пре наше ере, по типу и садржају прилично одговарају монументалним тумулима кнежевских гробница у Хождорфу и у Виксу у западној Европи. Алтајске гробне хумке грађене су од балвана и од греда и насуте су камењем, што је и омогућило да се у оштрој клими средње Азије у курганима великих димензија сачувају многи гробни прилози, остављени уз мумифицирана тела племенских старешина. Као и скитски гробови — које је као непосредни сведок и савременик још у V веку пре наше ере описао Херодот¹ у свом чувеном опису скитског погребног ритуала — гробнице у алтајским курганима биле су правоугаоног облика са две унутрашње просторије и мноштвом најразноврснијег покретног материјала велике вредности и високих уметничких и занатских квалитета. Уз покојника су, опет као и код Скита, сахрањивани жртвовани људи из његове пратње, пре свега његова жена или наложница. Гробни инвентар из алтајских кургана готово је истог типа и садржаја као и у већини скитских и европских кнежевских гробова. Поред ритуалних предмета и раскошних предмета за свакодневну употребу, накита, украса и оружја, гробови садрже и делове кола, коњску опрему и мноштво жртвованих коња. Њихова функција у ритуалу сахрањивања

¹ Херодот, *Историја* (превео М. Арсенић), Нови Сад 1959, 233—234.

вања веома много говори о ратничком карактеру племенске аристократије и о њеним културним мерилима друштвеног угледа. Због своје изузетне очуваности под вечним леденим покровом у самом кургану, алтајске гробнице из Пазирика изванредно помажу да се установе јасни модели и несумњиве типске сличности у погребним ритуалима истог културног хоризонта на удаљеним географским просторима. Одећа, крзна, тканине, кожа и дрво, а и сами покојници — који су у другим крајевима били изложени распадању или спаљени — овде су се добро сачували и речито могу да сведоче о извесној могућности јединственог погребног ритуала, који се у једном културном хоризонту, упркос географским даљинама, примењивао код сахрањивања племенских старешина и ратничких вођа.²

Међу Скитима, који су итекако могли имати непосредних додира са алтајским народима, као што су имали и несумњивих веза са трачким и илирским заједницама на Балкану, погребни ритуали и начин сахрањивања имали су много заједничких црта и са источним и са западним културним моделима. По томе би се могло закључити да су покретљива скитска племена у својим походима и продорима на исток и на запад у периоду старијег гвозденог доба служила као нека врста посредника или преносиоца културног зрачења и утицаја. Крајем VI и почетком V века пре наше ере, када су се скитска племена поново усталила на Кубану, око Дњепра и Азовског мора, њихова племенска организација условила је јачу социјалну диференцијацију. О томе сведоче монументалне гробнице из тога раздобља, посебно костромски и келермески кургани на северном Кубану и мељтуновски курган у сливу Дњепра.³ Курган у Костромској био је саграђен изнад четвороугаоне јаме ограђене гредама са пирамидалном кровном конструкцијом изнад гробне одаје. Поред мноштва ритуално поломљених предмета, који су за живота припадали угледном покојнику (кожни тоболци са стреланама, гвоздено оружје, златни накит итд.), уз централни гроб нађени су костури три-

наесторице људи и више од двадесет коњских скелета поређаних у паровима.⁴ У Келермесу, сахрањени скитски вођа био је раскошно окићен златним накитом, са ливеним бронзаним шлемом архајског типа и златним дијадемама украшеним розетама, цветовима и птицама; поред златом украшеног ножа, у гробу је нађена и гвоздена секира са златним апликацијама животињског типа у типично скитском стилу.⁵ Гробна грађевина, облик, распоред инвентара и погребни ритуал у многоме подсећају на начин сахрањивања племенских старешина у западној Европи и на Балкану, где су такође откривене велике гробне хумке као изрази друштвене жеље за испољавањем важности и моћи, и где су многи гробни прилози од злата и сребра, затим кола и коњска опрема, накит и лични предмети импортованог грчког порекла и типа означавали припадност приближно истом културном кругу.

Тако се у познатом Херодотовом опису сахрањивања скитских владара могу наћи многи подаци о општем културном типу кнежевског погребног ритуала из старијег гвозденог доба. Опис садржи елементе који су — судећи по налазима откривеним на разним и врло удаљеним странама света — могли бити општи и заједнички, како скитским тако и трачким, илирским и келтским племенима онога времена, повезаним неком врстом културног јединства које се исказивало у погребном ритуалу племенских вођа. „Када им краљ умре, ископају они у земљи једну велику и дубоку четвороугласту јаму, па кад је заврше, узму леш и превуку га воском, а изваде му утробу, очисте је и напуне мирођијом, тамјаном, семеном од першуна и копара, па га онда зашију, ставе на кола и возе га до другог племена. (...) Онда ставе леш у гробницу на сламу, забоду и са једне и са друге стране у земљу копља, па преко леша наслажу даске, а изнад њих баце асуру. Тада удаве и ставе у преостали део широке гробнице једну од његових незаконитих жена, његовог конобара, кувара, сеиза, собара, гласника, његове коње, и набацају унутра сваковрсне почасне жртве и златне чиније, а сребро и

² С. И. Руденко, *Култура насељенија Горњег Алтая в скифское время*, Москва—Ленинград 1953.

³ Л. Галањина, *Злато Скита*, каталог изложбе, Београд 1977, 15.

⁴ E. D. Phillips, *Nomadski narodi stepa, Osvit civilizacije* (preveo Veselin Kostić), Beograd, 1969, 327.

⁵ Исто. Такође: М. И. Артамонов, *Сокровища скифских курганов*, Прага—Ленинград 1966.

бронзу уопште не употребљавају. После свега тога саграде од земље једну велику хумку, па се такмиче ко ће више нанети земље, са намером да направе што већу хумку.⁶ Тај опис у многим појединости-ма могао би одговарати погребном ритуалу трачких, илирских и келтских племена, чије су кнежевске гробнице пронађене под великим тумулима од Црног мора до Атлантика.

Новија ископавања курганских гробница из прве половине VI века пре наше ере у средњем сливу Дњестра показују извесне разлике између скитских кнежевских гробова и обичних ратничких гробова са спаљеним покојницима. Тиме се источна скитска традиција сахрањивања са различитим гробним материјалом (оружје, коњска опрема, украси са животињским фигурама итд.) повезује са културом аутохтоног становништва западно од Дњестра према Карпатима у Подунављу. Иако је четвероугаона гробна јама, као и у скитским гробницама, била ограђена и прекривена дрветом и учвршћена дрвеним трупцима, гробни прилози у дњестарским курганима нису ни нарочито богати ни посебно разноврсни: састоје се претежно од оружја, стрелица, железних копаља, ножева, скромније коњске опреме и једноставно обрађене керамике. На основу тих налаза потврђене су и неке претпоставке о карактеру и миграцијама дњестарско и карпатско-подунавског становништва.⁷ Оно је било изложено утицају скитског супстрата придошлог из источних крајева; њихова се култура уобличила у међусобном прожимању, што је такође могло да изазове одређена одступања у начину сахрањивања.

С обзиром на чврсте везе и утицаје, који су, према тврђењу М. Ростовцева,⁸ у гвоздено доба постојали између скитских и трачких племена, није нимало чудно што су се у богатим трачким кнежевским гробницама, откривеним у селу Дуванли недалеко од Пловдива у Бугарској, поново јавили неки изразито скитски елементи по-

гребног ритуала. Мноштво гробних прилога велике вредности и високе уметничке лепоте послужили су као основа да се дуванлијска гробница, позната као Кукова могила, назове „царском могилом“, у којој је наводно био сахрањен неки члан владарске породице. Раскошни и скупочени гробни прилози у „царској могили“ поредили су се са богатим скитским кнежевским гробницама на југу Русије, датираним у исто раздобље VI века пре наше ере.⁹ Многи златни предмети, огрлице, прстење, гривне, као и добро очувана сребрна амфора са две изрезбарене дршке, откривају живе културне односе међу племенима и културним групама које су насељавале обале Црног мора и једна другој преносиле своје материјалне и културне вредности. Дуванлијска тзв. Велика могила скривала је испод големог тумула затворену камену гробницу саграђену од камених блокова и испуњену разноврсним и богатим гробним прилозима, као што су: златни печатни прстен са фигуром јахача на коњу (можда познатог „Трачког коњаника“?), златни пекторал, позлаћене сребрне рељефне маске, бронзана хидрија, делови ратничке опреме и бронзаног шлема, железни мач итд. Лазарска могила са монолитним каменим саркофагом испод гробне хумке и Арабадијска могила са ограђеном гробном јамом, које су такође откривене на дуванлијској некрополи у јужној Бугарској, с обзиром на конструкцију гробнице и разноврсност скупочених гробних прилога могу се такође прикључити општем типу кнежевских гробова, чији су се модели преко Балканског полуострва под могућним скитским утицајем са истока ширили према западу.¹⁰

Дуванлијска некропола са раскошним кнежевским и владарским гробницама, које припадају периоду с краја VI и из V века пре наше ере, показала је несумњиву владалачку и материјалну моћ трачке племенске аристократије, живо заинтересоване за што брже и што потпуније изједначавање свога ауторитета са културним и материјалним достигнућима сусед-

⁶ Херодот, *нав. дело*, 233.

⁷ Г. И. Смирнова, *Население средњего Поднеговья в VI—V вв. до н.э. и его западные соседи*, Actes du IIe Congres International de Thracologie, Academie des sciences sociales et politiques de la RS de Roumanie, Bucaresti 1980, 235—251.

⁸ M. Rostovzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford 1922, 90.

⁹ Б. Филов, *Нови находки отъ античната гробница при Дуванлий*, Известия на Българския археологически институтъ, IV, 1927, 27—60.

¹⁰ Исти, *Новооткрити тракийски гробници отъ Дуванлий*, Известия на Българския археологически институтъ, VI, 1933, 217—280.

них народа. На основу трачких кнежевских гробова и погребних ритуала могу се утврдити културне и трговачке везе балканских племена са скитским етничким супстратом с једне, и са грчком атичком и јонском културом с друге стране. Док су са истока, из јужне Русије и кубанских степа преко Бесарабије и доњег Подунавља у Тракију могли да допру обичаји већ раслојених друштвених заједница, са јасно издвојеном владалачком кастом племенских ратничких вођа, са југа су се савим извесно ширили благотворни културни утицаји класичне хеленске цивилизације, која је варварским главарима, кнезовима и владарима пружала могућност да се импортом разног материјала за личну и свакидашњу употребу, увођењем нових обичаја и подражавањем животних облика, у богатству, сјају и моћи приближе носиоцима најразвијеније културе старог света. Инвентар из кнежевских гробница у Бугарској открива ширину културног интересовања старобалканских племенских вођа и њихову тежњу за брзим и сигурним успоном владалачког ауторитета, који се добрим делом и потврђивао иметком и богатством, што је кнезове и аристократију одвајало од обичног света. Отуда на дуванлијској некрополи оно задивљујуће обиље раскошног и скупоценог личног прибора од готово непроцењиве уметничке и занатске вредности: прстења, перли, гривни, златних и позлаћених маски, сребрних посуда и врчева, кованих рељефа, намештаја, посуда, наушница, привесака, сребрних цедиљки, углачаних бронзаних огледала, стаклених предмета, обрађеног камена, грчких амфора и ваза, оружја и ратничке опреме.¹¹

С доста сигурности могло би се претпоставити да су исту социјалну и хијерархијску функцију као и код Трачана и Скита имали и скупоцени налази из кнежевских гробница на централном Балкану, као и раскошни налази из келтских кнежевских гробница, пронађени у западној Европи, у Аустрији, Немачкој и Француској.

Једна од таквих некропола налази се у јужној Аустрији, у непосредној близини налазишта у Мартијанцу у Подравини и у Горњој Радгони у Доњој Штајерској. Ло-

калитети везани за Вис (Wies) и Клајнклајн (Kleinklein) и распоређени у тзв. доњоштајерску културну групу старијег гвозденог доба дали су карактеристичне податке о начину сахрањивања у кнежевским гробницама на том подручју. Покојници су углавном били спаљени, најчешће на месту изнад којег је касније насут тумул; такве некрополе тумаче се као наставак традиције Urnenfelder културе у коју су се, можда и под утицајем друштвеног раслојавања племенских заједница, интегрисали нови погребни облици, будући да су нешто каснији „велики тумули са каменим коморама служили за сахрањивање кнежева или богатијих ратника на већој територији (в. каптолска група)“.¹² Гробни прилози и култни предмети, нађени у јужној Аустрији — мада нешто старијег халштатског хоризонта од налаза у некрополама Дуванлија и Требеништа — указали су на могућност ширења извесних облика архајске грчке културе на средишње области Балкана, Посавину, Прекомурје, западну Мађарску и штајерску алпску област.¹³ Ту су, поред оружја, мачева, копаља, секира, ножева итд. нађене посмртна бронзана маска и рукавице домаће израде са могућним елементима јужне културне провенијенције; шупље златне перле нађене код Цеља са одређеним трако-кимерским одликама говоре о отворености ових иначе конзервативних културних група према спољашњим културним зрачењима.¹⁴ Угледнији и моћнији припадници племенске аристократије лакше су прихватили културне утицаје са стране и импортоване предмете као доказе ауторитета и богатства. Подстицали су локалну занатску израду по импортованим узорима, па чак и у промењеним погребним ритуалима и у начину грађења монументалних гробница испољавали своју издвојеност и надређеност у датој друштвеној заједници.

Северније од некропола у јужној Аустрији, у унутрашњим средњоевропским покрајинама, као што је Баден-Виртенберг (Baden-Württemberg), пронађена је карактеристична кнежевска гробница Магдале-

¹² Р. Васић, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1973, 39.

¹³ Исто, стр. 41. Васић се при томе позива на налазе R. Pittioni, *Uhrgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien 1954, 620.

¹⁴ Исто, 39—41.

¹¹ Исто.

ненберг код Филингена (Magdalenenberg bei Villingen), врло прецизно датирана у саму половину VI века пре наше ере, тачније у 550. годину.¹⁶ Према сјајним теренским подацима са ископавања, гробница у Магдалененбергу налазила се испод великог тумула пречника преко 100 метара. Као и алтајске и скитске гробнице била је саграђена од дрвених греда и балвана, оивичена каменом и засута земљом; добро сачувана дрвена грађа управо је и омогућила прецизно датирање гробнице помоћу дендро-хронолошке методе. Више пута отварана и пљачкана, централна гробница није садржала готово никакве гробне прилоге нити посмртне остатке покојника. Међутим, у другим гробовима, којих је у тумулу око централне гробнице било преко стотину, што спаљених што сахрањених, нађено је доста разноврсног материјала. Својим обиљем и разноврсношћу налази из тих споредних гробова дозвољавају да се слободно замисле несумњиво врло богати гробни прилози у опљачканој кнежевској гробници, у којој је очигледно било свакојаког и раскошног материјала, између осталог и погребна кола, са чијих је точкова сачувано и пронађено нешто експера и један ситнији привезак са осовинске чивије.¹⁶ Од разних гробних прилога из споредних гробова посебну пажњу привлачи једна врло специфична копча за појас иберског порекла, која сведочи о трговачким и културним везама келтских кнежева са другим доста удаљеним етничким групама и заједницама на југу Европе. О томе на исти начин сведочи и једна змајолика фибула, какве су пронађене још једино у Словенији и које дају основа за претпоставке о продирању балканског културног утицаја узводно дуж Дунава све до Шварцвалда.¹⁷

Конрад Шпиндлер (Spindler), који је детаљно истраживао и пажљиво обрадио кнежевску гробницу у Магдалененбергу, сматра да се на основу грађевинске конструкције и величине централне гробнице — без обзира на одсуство доказа према

гробним прилозима — са довољно поуздања може говорити о прожимању и живим контактима степских и севернобалканских култура са келтским популацијама у средњој Европи; начин сахрањивања у кнежевским гробовима доста јасно је сугеришао закључак о типским сродностима са погребним ритуалима у јужној Русији и на Балканском полуострву.¹⁸

Много више података и археолошког материјала о садржају келтских кнежевских гробова дала је гробница из Хохдорфа (Hochdorf), недалеко од Штутгарта, такође у покрајини Баден-Виртенберг, поуздано датирана у половину VI века пре наше ере. Гробница је у тренутку открића била потпуно нетакнута; пронађена је тек недавно, тако да је ископавана и обрађена по најновијим археолошким методолошким правилима и са најмодернијим техничким средствима. Испод тумула високог 8 метара а са пречником од готово 60 метара налазила се четвороугаона централна гробна просторија од дрвених полуоблица и од камена; била је окружена ѕидом од набијене глине преко којег је водила церемонијална рампа, док је на ивици тумула био још један ѕид од слаганог камена са усеченим пролазом за рампу. Тело покојника — мушкарца старог око 40 година — било је положено на погребни лежај, чије су ноге представљале стилизоване женске фигуре са точкићима, тако да је читав лежај био лако покретљив. На наслону бронзаног лежаја били су у техници искуцавања изведени призори из ратничког живота, вожња колима и борба мачевима. Несумњиво врло богат и угледан човек, покојник је на себи имао доста скупог накита: прстенасту огрлицу, златну наруквицу и златни појас, златне фибуле и папуче украшене златним листићима. Сачувани су и делови одеће, па је од тканине највише пажње привукла оригинална кинеска свила, која је унела потпуно ново и неочекивано светло у представе о трговачким путевима и културним контактима између тзв. варварских народа најудаљенијих крајева западне Европе и источне заалтајске Азије, и то у праисторијском VI веку пре наше ере.¹⁹

¹⁶ U. Baumann, *Wann starb der Keltenfürst von Magdalenenberg wirklich? Geschichte und Heimatverein Villingen*, VI, 1981, 8—10.

¹⁶ K. Spindler, *Magdalenenberg, I, Villingen 1971*, 44.

¹⁷ K. Spindler, *Der Magdalenenberg bei Villingen*, Stuttgart 1976, 73—76, 83—84.

¹⁸ Исто, 25.

¹⁹ J. Biel, *Treasure From a Celtic Tomb*, National Geographic, Vol. 157, № 3, March, 1980, 428—438.

Од оружја, у гробу се налазио бодеж украшен златним лимом, лук са тоболцем и стрелама; од личног прибора уз покојника је био приложен купасте шешир од уплетене брезове коре, чешаљ, тоалетни прибор и удице за риболов, неколико бронзаних рогова за пиће са позлаћеним прстеновима. На колима са четири гвожђем окована точка стајало је нешто керамичких посуда и оруђа, док је у углу гробнице стајао велики бронзани котао од 400 литара запремине, украшен лавовима и са златном чинијом за пиће. Котао је, као и друге велике бронзане посуде у другим кнежевским гробовима на Балкану и Европи (Дуванли, Требениште, Викс), био грчке израде, а златна чинија била је аутохтоног порека.²⁰

Кнежевска гробница у Хохдорфу налазила се недалеко од познохалштатског насеља Хохен Асперг (Hohen Asperg), па би се оба локалитета могла довести у извесну везу. Тим пре што се и поред познатог утврђеног насеља Хојнебург (Heuneburg) из истог хоризонта, такође налазила кнежевска некропола у Хохмихелеу (Hohmichele), која се у облицима сахрањивања и по гробном инвентару (стакло, ћилибар, погребна кола итд.) уклапала у готово јединствени тип кнежевских гробница старијег гвозденог доба.²¹ Иста појава утврђена је и при ископавању богатог кнежевског гроба у Виксу (Vix) у северној Француској (Бургундија), који је нађен недалеко од утврђеног келтског насеља Монт Ласоа (Mont Lassois).

Гробница у Виксу била је четвороугаоног облика, и попут скитских гробова око Дњестра, обложена усправним даскама. У гробу је била сахрањена жена тридесетих година, несумњиво високог рода; лежала је на дрвеним колима која су била украшена бронзаним оковима и чија су четири точка била скинута с осовине и прислоњена уза зид гробнице. Покојница је на

глави имала златну дијадему, а на себи доста другог бронзаног и ћилибарског накита (наруквица, торквасе, огрлице, игле, фибуле). У гробници је такође нађено и нешто другог материјала, а најзанимљивије су биле бронзане посуде грчког порекла: велики бронзани кратер упадљиве сличности са кратером из Требеништа, затим чиније и један крчаг од бронзе, сребрна фиала и керамичке црнофигуралне купе.²² Кратер је био огромних димензија, висок 164 cm, па се претпоставља да је био импортован у деловима и састављен на лицу места.²³

Откриће истоветног или сличног материјала у свим кнежевским и луксузним гробницама у Европи и на Балкану, као и доста велике сличности у поступку сахрањивања ратничких вођа и племенске аристократије, дозвољавају да се на основу чак и сасвим летимичних компарација утврде неке заједничке црте у кнежевским некрополама старијег гвозденог доба. То су: 1) монументалност сахране, претежно под великим гробним хумкама (тумулима и курганима); 2) четвороугаоне гробнице са дрвеном или каменом конструкцијом; 3) обиље раскошних гробних прилога скупocene израде и од племенитог метала, углавном од злата; 4) доста грчко-италског импорта, најчешће бронзаних и керамичких посуда; 5) сахрањивање покојника са колима, коњском опремом, понегде и са коњском запрегом, са доста личног прибора, украса и оружја којим би се покојник могао служити у загробном животу. Уз мноштво других ситнијих података, који би такође могли да говоре у прилог извесног јединства кнежевских гробова од Источног Алтаја преко Балкана до Бургундије, утврђене сличности општег карактера могу послужити као драгоцен помоћ у одређивању културне типологије кнежевских гробова старијег гвозденог доба на централном Балкану.

²⁰ J. Biel, *Das frühkeltische Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf*, *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, 4, 1978, 168—175. Такође: Исти, *Ein Fürstengrabhügel der späten Hallstattzeit bei Eberdingen-Hochdorf*, Germania, 1982. (У штампи)

²¹ B. Cunliffe, *The Celtic World*, London 1979, 35.

²² René Joffroy, *Le trésor de Vix*, *Monuments et mémoires fondation Eugene Piot*, XLVIII—1, 1954, 1—68. Такође: J. Hawkes, *Atlas of Ancient Archeology*, London 1974, 57—58.

²³ B. Cunliffe, *нав. дело*, 36.

Карта 1 — Кнежевски гробови и њима сродне појаве и налази из хоризонта VI—V век п.н.е. на Балкану.

КНЕЖЕВСКИ ГРОВОВИ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

С обзиром на географски положај у за-леђу Средоземља, простор који обухватају данашње границе Југославије био је очигледно на путу којим су се одређени културни утицаји — као на пример погребни ритуали ратничких вођа и племенске аристократије — ширили из једног краја света на други. Асимилациони процес сусретања и прожимања различитих културних модела потврдили су налази из готово свих кнежевских некропола, међу којима је једна од најзанимљивијих некропола у Требеништу код Охрида.

Недостатак потпунијих теренских података не дозвољава да се тачније утврди сам начин сахрањивања у Требеништу;¹ из оног што су истраживачи тог локалитета рекли, закључује се да су у питању дубоки равни гробови попут оних у сливу Дњестра, али без икакве гробне конструкције. Није сасвим јасно ни то да ли су покојници били спаљени или сахрањени, мада већина научника који су обрађивали некрополу стоји на гледишту да је реч о инхумацији. У гробовима што су вероватно припадали врло угледним људима и племенским вођама, нађено је мноштво разноврсних и богатих прилога, злата, сребра, стакла, ћилибара, предмета од бронзе и другог инвентара према коме се гроб-

нице датирају у крај VI века пре наше ере.² Већи број прилога потиче из грчког импорта и мешавине стила између импорта и рада домаћих мајстора. Ту спадају: бронзане посуде грчке израде, међу којима се издваја велики кратер украшен фигурама коњаника, затим канделабри, треношци, црнофигурална керамика, златни накит у филиграну, амфоре од стакла, ћилибарске перле, бронзани шлем скупе израде са златним апликацијама, златне маске које подсећају на рељефне налазе из Велике могиле у Дуванлију и намећу неизбежне асоцијације на хиљаду година старије златне маске из микенских гробница. Осим тога нађени су украси, листићи од злата, игле, делови оклопа, прстење од сребра, као и други сребрни накит са одликама локалне израде. Својим богатством гробнице из Требеништа делују као нека врста атипичне и засебне карике у континуитету кнежевских гробница што се од јужне Русије, преко Бесарабије и некадашњег Понта спуштају до Тракије и на Балканско полуострво, како би се његовим средњим делом пренели према источним алпским областима и централној Европи. Мада се тешко могу етнички одредити, гробови из Требеништа припадају истом хоризонту и истом културном кругу

¹ М. Васић, *Некропола у близини Охрида*, Српски књижевни гласник, н.с., 26, 4, 1928, 221—229.

² Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd 1956, 25.

као и слични скитски и трачки гробови, односно као кнежевски гробови племенских вођа са централног Балкана. За разлику од налаза у Дуванлију, који носе трагове непосреднијег скитско-грчког утицаја на Трачане, налази из Требеништа, као и скитски налази из јужне Русије, показују нешто друкчији процес културне симбиозе, можда успорен варварским конзерватизмом скитских и илирских племена у грчком залеђу.³

Много северније од Требеништа, на подручју централног Балкана, пронађено је још неколико богатих и монументалних кнежевских гробова. Најтипичнији од њих — као што су гробови у Атеници код Чачка, у Новом Пазару, у Пилатовићима код Ужичке Пожеге и на Гласинцу — биће детаљније анализирани у даљем, главном делу овог рада. Занимљив материјал, који на жалост још није публикован, пружили су и налази из Пећке Бање.⁴ Њихов је значај у томе што се на основу њих могу пратити простирања специфичних погребних обреда, све чешће коришћених приликом сахрањивања угледнијих ратничких вођа и на територији Македоније и Албаније, односно у дубини средишњег дела Балканског полуострва. Према систематизацији коју је дао Растко Васић,⁵ важније некрополе из старијег гвозденог доба на централном Балкану са више или мање богатим гробним прилозима, налазе се подељене у неколико културних области. У Македонији важна су налазишта у околини Охрида, нарочито Требениште и Радолиште, затим у Пелагонији код села Горенци и Беранци, односно у Калдрми код Прилепа, као и Бразда и Вучји Дол у скопској области, на путу према Косову. У Метохији су релевантне некрополе у Ромаји, Дибичаку (Сува Река) и Прчеву, а на Косову Карагач и Пећка Бања. У Санџаку је најзначајнији Нови Пазар, а због евентуалних паралела такође и Иванград, односно још удаљеније Кличево код Никшића. У западној Србији важна су налазишта Ражана, Годиљево, Пилатовићи, Средња Добрња, Вране, Крива Река и Глумач,

³ Исто, 17.

⁴ Саопштење Ј. Глишића на III годишњем скупу археолога Србије у Грзи код Параћина 22—23. априла 1981.

⁵ R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977, 22—23.

а у сливу Западне и Велике Мораве Атеница, Мрчајевци, Бела Црква, Богатић, Шабац, Умчари, Колари и Мраморац. Од посебног су значаја халштатски тумули на Гласинцу са кнежевским гробовима и разноврсним налазима какве пружа материјал из Илијака, Брезја, Осова, Читлука и, нарочито, Арареве громиле, па чак и из удаљенијег Качња у Херцеговини, који се може довести у везу са Кличевом. У Срему занимање побуђују налази из Сремске Митровице, Чуруга и Кузмина, а у Банату вршачка некропола, која се везује за скитски материјал у трансилванским гробовима. Даље према западу релевантне су некрополе Каптол код Славонске Пожеге и Доња Долина на Сави, затим Сански Мост, Језерине и Компоље у Босанској Крајини и Лици, као и нешто старији Мартијанец у Подравини, налазиште Стична у Долењској и више других локалитета у Доњој Штајерској и у осталим источноалпским областима према Аустрији.

На широком подручју, на коме је у периоду халштат С и D постојало више различитих културних група, изразитије некрополе и насеља откривени су у Каптолу и Мартијанцу, односно у Стични. Богати гробови са луксузним покретним инвентаром пронађени су и на другим странама (Доња Долина, Компоље), али их је засад, на основу расположивог материјала, доста тешко уклопити у јединствену и општу типологију кнежевских некропола. Иако сви не припадају једном истом културном хоризонту, кнежевски гробови са подручја западног Балкана имају важност као и они на југу: на основу њиховог инвентара отварају се извесне могућности типолошких компарација са кнежевским гробовима на подручју Алпа и средње Европе, док се на југоистоку неизбежно намећу типолошка поређења са погребним ритуалима племенских старешина и ратничке аристократије међу популацијама које су биле ближе скитским и грчким утицајима.

Каптолска кнежевска некропола налази се под тумулима, у четвртастим гробним јамама ограђеним сухозидом од камена. Покојници су били спаљени са читавим личним прибором тако да је у урнама нађен нагорели материјал. Мада су несумњиво припадали угледнијем ратничком слоју, гробови су били лишени скупогеног

материјала (злата, сребра и ћилибара) и садржали су керамику, накит и оружје локалног порекла.⁶ Једино на основу чега би се каптолски налази могли одређеније сврстати у тзв. кнежевске некрополе је су импортовани предмети: грчко-илирски и коринтски шлем, кнемиде, делови оклопа и штита који имају своје паралеле у импортованом материјалу са Гласинца и из Требеништа. По свом карактеру кнежевски гробови из Каптола значајни су првенствено као реперне тачке типолошких поређења, посебно с гледишта социјалне диференцијације племенских заједница. У поређењу с налазиштима у Мартијанцу и у Стични, где су покојници били и спаљени и инхумирани, каптолска група са искључиво спаљеним покојницима указује на претпоставку да су социјална раслојавања у оквиру исте групе могла бити праћена изменом или комбиновањем погребних обичаја.⁷

У кнежевском тумулу у подравском Мартијанцу, такође испод велике гробне хумке која индицира важност покојника, налазила се правоугаона гробна конструкција од вертикално постављених камених плоча. Покојник је био спаљен, а остаци са ломаче били су смештени у урне, поломљене приликом неког каснијег пљачкања гробнице. Том приликом однесени су и метални предмети, посуде и оружје, какви су у гробу сигурно постојали, што показују остаци металних уломака. Налаз из Мартијанца показује да је већ у периоду халштат С — у који је гробница датирана — започео процес друштвеног раслојавања и да је међу истакнутијим ратницима превађавала жеља за испољавањем моћи и богатства. Сличан закључак намећу и други кнежевски гробови са овог подручја у VII веку пре наше ере, као на пример Вилдона (Wildona) у Штајерској или Кандија и Врхпоље при Стични.⁸ На то указује и гроб припадника родовског племства из Горње Радгоне, који својим налазима, а нарочито сада изгубљеним брон-

заним малим моделом кола, наговештава тип каснијих кнежевских сахрана са оружјем, богатим личним прибором и правим колима — тип који се у VI и V веку пре наше ере сусреће и у Европи и на Балкану.⁹

Припадност јединственом културном појасу Европе доказује и халштатско утврђено насеље Стична. Ту се, као и у сличним кнежевским седиштима централне и западне Европе у Хојнебургу и Монт Ласоу, поред разноврсног материјала локалног карактера налазе и трагови грчке атичке керамике.¹⁰ Велика гробна хумка у Стични, као и она у Магдалененбергу у јужној Немачкој, покривала је мноштво (преко 200) гробова из хоризонта халштат С и халштат D, који сведоче о разноврсности и богатству материјала којим су се угледни припадници племенске аристократије служили.¹¹ Хоризонт гробова са скитском коњском опремом, као и налази грчке керамике из насеља Стична, показују нове културне и трговачке везе и међусобна струјања и прожимања на широким пространима јужноруских степа, Медитерана, Балкана и Европе у старије гвоздено доба.¹²

⁹ S. Pahič, *Zeleznodobne najdbe v Slovenskih Goricah*, Arheološki vestnik, XVII, 1966, 124—128.

¹⁰ S. Gabrovec—O. H. Fray—S. Foltiny, *Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični*, Arheološki vestnik, XX, 1969, 192.

¹¹ J. Kastelic, *Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji*, Situla, I, 1960, 7.

¹² S. Gabrovec i dr., *nav. delo*, 182.

⁶ V. Vejvoda—I. Mirnik, *Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege*, Arheološki vestnik, XXIV, 1975, 592—603.

⁷ K. Vinski-Gasparini, *Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanca u Podravini*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, II, 1961, 40—41, 49—51, 55.

⁸ P. Васић, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1973, 39.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА И ТИПОЛОГИЈА КНЕЖЕВСКИХ ГРОВОВА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Карактеристике и садржаји кнежевских гробова у централним областима Балканског полуострва могли би се — на основу многих заједничких црта са сличним гробовима пронађеним на другим странама — разврстати у неколико основних типова. Свака таква подела мора се, међутим, сматрати строго условном, јер не обухвата све специфичности појединих открића и као свака накнадна класификација крије у себи опасност од вештачке и насилне детерминације. С друге стране, без тих условних, помоћних и радних подела немогуће је извршити чак ни најосновнију систематизацију грађе, поготову не у истраживањима која по својој природи нису информативно-аналитичког типа, каква се обављају приликом публиковања материјала са ископавања. Другим речима, у свим радовима који су првенствено писани са аналитичко-синтетичким и компаративним задацима, и где се углавном на основу већ објављеног материјала покушава да систематизују постојећи налази и утврде заједничке карактеристике и општи модели неке културне појаве — у таквим радовима радне класификације су незаобилазна форма обраде.

На основу утврђених методолошких принципа тзв. нове археологије¹ и њеног

комбинованог индуктивног и дедуктивног истраживачког поступка, радна типологија кнежевских гробова може се израдити одговарајућом применом аналитичког, синтетичког и компаративног метода. Таква типологија представља део категоризације парцијалних или „тактичких“ археолошких истраживања, која се уклапају у општи „стратешки“ теоријски модел ширих антрополошких истраживања културе датог раздобља. Према тврђењу Ајрвина Рауса (Irving Rouse) са Јелског Универзитета (Yale University), који је дао теоријску разраду неких основних поставки нове археологије, аналитичка, синтетичка и компаративна археологија означавају делове једног јединственог научног система. „Ако ја сматрам“ — каже Раус — „да је антропологија превасходно друштвена наука, онда ћу више пажње посветити компаративном поступку; ако пак сматрам да је она више део природне историје, онда ћу више инсистирати на важности аналитичког и синтетичког метода.“² Аналитичка археологија није само чиста информација и проста дескрипција археолошких налаза него све више означава читав процес интерпретације од појединачног ка општем, и комбинује се са аналитичким, па чак и статистичким методом

¹ P. J. Watson—S. A. LeBlanc—C. L. Redman, *Explanation in Archeology, An Explicitly Scientific Approach*, New York and London 1971.

² I. Rouse, *Analytic, Synthetic and Comparative Archeology. Research and Theory in Current Archeology*, New York 1973, 31.

природних наука.³ Као други и виши ступањ, синтетичка археологија полази од аналитичких резултата и заснива се на објављеним археолошким доказима, на већ постојећој документацији којом се доказују и илуструју одређене претпоставке или закључци.⁴ Таква синтетичка археологија оперише оним што је постигнуто истраживањима првог (аналитичког) степена и слободно се служи категоријама простора, времена и форме, односно модела неке културе.⁵ Компаративна археологија представља трећи ступањ археолошких истраживања и највише се удаљила од изучавања самих налаза, од којих мора почети сваки археолошки научни рад. Компаративна археологија се, по тврђењу А. Рауса, понајвише бави формама и моделима културе, општим „стратешким“ формулацијама и односима између различитих културних појава. Она се исказује у претпоставкама, слободније рукује чињеницама и подацима и распоређује их према могућностима, служећи се подједнако резултатима и аналитичке и синтетичке археологије. Компаративна археологија се нарочито допуњује са синтетичком археологијом и своја истраживања у великој мери комбинује са резултатима антропологије и са достигнућима других одговарајућих друштвених и хуманистичких наука.⁶

Типологија културних појава, међу које спадају и кнежевски гробови старијег гвозденог доба, изводи се, на тај начин, у складу са сва три методолошка поступка и на сва три истраживачка нивоа — аналитички, синтетички и компаративно. Она подразумева подједнако и опис и систематизацију археолошког материјала, заједничку типолошку и статистичку обраду културних модела и упоредну интерпретацију датих резултата као достигнућих форми у развоју људске заједнице. Као врло изразита и карактеристична форма културе, која је пратила процес друштвеног раслојавања племенских заједница,

појава кнежевских гробница у хоризонту старијег гвозденог доба типолошки се испитује на основу три фактора: а) на основу гробне конструкције, б) на основу богатства гробних налаза (злато, луксузни накит итд.) и в) на основу односа кнежевских гробова према другим луксузним гробовима истог хоризонта. При томе се прва два фактора испитују аналитичко-синтетичким поступком, док се трећи обрађује комбинованим синтетичко-компаративним методом археолошког истраживања.

На основу досад пронађеног материјала и објављених резултата, сви монументални и раскошни (условно названи кнежевски) гробови на централном Балкану са видљивим и изразитим типским одликама могу се поделити на три главна типа:

1) *Прва група изразитих кнежевских гробова* обухвата монументалне гробнице под великим гробним хумкама и са сличном унутрашњом конструкцијом (гроб од слаганог камена, периферни камени венац, спалиште и жртвена конструкција у самој хумци); то су гробнице са богатим и разноврсним златним, сребрним, импортованим и другим гробним налазима. Сви кнежевски гробови овог типа поред централног гроба под истом хумком имају још један или више периферних гробова. Овом типу на подручју централног Балкана припадају гробови у Новом Пазару, Атеници, Пилатовићима и Пећкој Бањи. По својим општим карактеристикама они се типолошки могу довести у везу са културом кнежевских гробова истог хоризонта, као што су скитски курган у Келермесу, трачка Кукова могила у Дуванлију и келтске кнежевске гробнице у Хохдорфу и Виксу.

2) *Друга група мање изразитих кнежевских гробова* обухвата кнежевске гробнице под већим гробним хумкама неједнаке унутрашње конструкције и без атрактивних гробних налаза. Иако нису тако луксузни и разноврсни (без злата и сребра, и са мање импорта), гробни прилози у овим гробовима ипак доста јасно говоре о томе да је реч о мање обичним сахранама, које се с правом могу назвати кнежевским. Овоме типу на подручју централног Балкана припадају кнежевски гробови на Гла-синцу, нарочито Арарева громила. По својим општим карактеристикама они се типолошки могу довести у везу са илирским

³ D. L. Clarke, *Analytical Archeology*, London 1968.

⁴ I. Rouse, *Introduction to Prehistory: A Systematic Approach*, New York 1972.

⁵ C. Renfrew, ed., *The Explanation and Cultural Change: Models in Prehistory*, London 1973.

⁶ I. Rouse, *Analytic, Synthetic and Comparative Archeology*, 29—30.

некрополама Ромаја у Метохији и Кукса у Албанији, као и са кнежевским гробовима у Каптолу код Славонске Пожеге.

3) *Трећа група обухвата случајне гробне налазе* који се по свом карактеру, а такође и по хронологији, доводе у везу са налазима из кнежевских гробница прве групе. С обзиром на то да за многе налазе овог типа — као што су, на пример, нала-

зи типа Мраморац — нема довољно поузданих одређујућих елемената, као и с обзиром на то да се типолошки јасно везују за исту културу кнежевских гробова, ови налази условно се сврставају у посебну, алтернативну групу, и то првенствено ради што потпуније, лакше и прегледније компарације са кнежевским гробовима прве и друге групе.

ГЛАВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСНОВНИХ ГРУПА КНЕЖЕВСКИХ ГРОВОВА
НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ
— ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА И ЛИТЕРАТУРА —

Предложено груписање кнежевских гробова на централном Балкану омогућује да се сви досадашњи резултати археолошких истраживања на том пољу обраде једним јединственим системом, тј. комбинованим аналитичко-синтетичким и синтетичко-компаративним поступком. Према ономе што је о кнежевским гробовима досад утврђено, може се са доста сигурности извршити прегледна систематизација података и материјала. Заслуге за то припадају пре свега оним археолозима који су вршили сама ископавања на терену и непосредном анализом материјала у својим извештајима дали основна и незаобилазна научна обавештења и о налазима. Исто тако, типолошку обраду података о кнежевским гробовима омогућили су и они научници који су монографски обрадили поједина налазишта, било у целини било специјалистички, као и они аутори који су на основу претходних истраживања и аналитичких обрада и информација дали чврсте синтетичке оцене културног и друштвеног значаја кнежевских гробова старијег гвозденог доба за развитак целокупне праисторијске цивилизације на балканском тлу.

У тим радовима назначене су главне карактеристике кнежевских гробова, величина и конструкција тумула, начин са-

храњивања, садржај и врста налаза, њихово лоцирање и датирање, као и њихов однос према другим облицима културе истог хоризонта.

Као што је напред већ речено, у прву групу изразитих кнежевских гробова на подручју централног Балкана спадају кнежевски гробови из Новог Пазара, Атенице, Пилатовића и Пећке Бање.

Нови Пазар. — Прва истраживања на локалитету у Новом Пазару започета су приликом сондажних и конзерваторских радова на темељима Петрове цркве из XII века, изграђене на старијем касноантичком и ранохришћанском светилишту. Петрова црква налази се на уздигнутом платоу изнад реке Дежеве и својим лепим положајем доминира читавом околином. Архитекта Јован Нешковић, који је 1957. године обављао конзерваторске радове на цркви, испод темеља егзонартекса наишао је на бронзано посуђе и накит који су указивали на постојање знатно старијег културног слоја. Истраживања су преузели Љубиша Поповић, Ђорђе Мано-Зиси и Александра Јуришић и утврдили да се испод цркве налазе два тумула сукцесивно грађена из бронзаног и из старијег гвозденог доба, са остацима неке врло богате кнежевске сахране. Обиље златног и сре-

брног материјала, импортованих грчких предмета од бронзе, ћилибарских перли и других гробних прилога налазило се у окованом дрвеном сандуку и око њега; сам сандук био је испод камених плоча. Остаци покојника нису нађени, па се претпоставља да је можда пронађена остава са гробним прилозима склоњеним од спаљивања. У даљим систематским истраживањима на локалитету Петрове цркве — у којима су још учествовале Мирјана Љубинковић и Драга Гарашанин — утврђено је да је црква саграђена на великом тумулу са периферним венцем од камена и централном гробном конструкцијом, каква је и иначе карактеристична за кнежевске гробове са изразито богатим материјалом.

Гробни налази датирани су на крај VI и почетак V века пре наше ере. Географски положај налазишта стриктно је везан за ужу област централног Балкана и дозвољава да се налази из новопазарске некрополе типолошки анализирају и упоређују са сличним налазима из суседних области. Исто тако, они се етнички и културно могу везати за неку већу племенску заједницу, највероватније за Дарданце, за које се претпоставља да су управо на том подручју могли да буду у ближним контактима са другим суседним племенима (Аутаријати, Трибали, Илири *proprie dicti*).

Материјале са ископавања у Новом Пазару, који се односе на кнежевске гробове из старијег гвозденог доба, објавили су Ђорђе Мано-Зиси, Љубиша Поповић и Александра Јуришић у аналитичким извештајима и каталозима: Ђ. Мано-Зиси и Лј. Поповић, *Iliri i Grci*, Narodni muzej, Beograd 1959; Лј. Поповић, *Posude iz nalaza kod Novog Pazara*; Ђ. Мано-Зиси, *Nakit i ćilibar u nalazu iz Petrove crkve kod Novog Pazara*, Glasnik SANU XI, 1960, 92—93; Ђ. Мано-Зиси, *Petrova crkva u Novom Pazaru*, Arheološki pregled, 2, 1960, 174. А. Јуришић, *Праисторијски слој Петрове цркве код Новог Пазара*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе СР Србије, VIII, 1969, 35—50. Целовитија слика може се добити из два каталога Ђ. Мано-Зисија и Лј. Поповића, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Narodni muzej, Beograd 1969. и *Der Fund von Novi Pazar (Serbien)*, Bericht RGK, 50, 1969. Значајне доприносе за прецизније научно одређивање карактера новопазарске некро-

поле и синтетичку културну интерпретацију њеног археолошког материјала дали су такође и Милутин Гарашанин у *Праисторији Србије*, Београд 1973, затим Растко Васић у својим књигама *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1973, и *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977, као и Драгослав Срејовић у својој студији *Културе гвозденог доба*, објављеној у *Историји српског народа*, књ. I, Београд 1981, 54—65.

Атеница. — Истраживање кнежевске некрополе у Атеници код Чачка отпочело је 1958. године на локалитету званом Умке, на десној обали Западне Мораве, на самом излазу из Овчарско-Кабларске клисуре. На локалитету су нађене две веома велике хумке, ерозијом и наносима заравњене површине. Истраживањима су руководили Милена Ђукнић и Борислав Јовановић, који су објавили прве извештаје са ископавања. Испод обе хумке нађени су богати грбови сличне конструкције; централни гроб је као и у другим изразитијим кнежевским грбовима био начињен од ломљеног камена, а у њему су се налазили остаци са ломаче и већи број разноврсних гробних прилога. Као и у Новом Пазару, налази су били врло богати, од злата, сребра, ћилибара, обрађене кости, стаклене пасте, бронзе, гвожђа и керамике, затим нешто луксузног грчког импорта и — што је нарочито важно — остаци кола и колеске опреме.

На основу података до којих су дошли ископавањима и анализом пронађеног археолошког материјала, М. Ђукнић и Б. Јовановић су кнежевске гробове из Атенице датирали у крај VI и на почетак V века пре наше ере, дакле отприлике у исто раздобље када су датирани и налази из Новог Пазара. С обзиром на географски положај Атенице и на везе које су долином Западне Мораве, Ибра и Велике Мораве водиле ка југу, односно ка северу, локалитет се очигледно налазио на самом раскршћу важних путева између гласиначких културних група и култура западне Србије.

Први извештаји са ископавања кнежевских грובהа у Атеници објављени су почевши од 1959. године: М. Ђукнић и В. Јовановић, *Importovani grčki predmeti iz Atenice*, Glasnik SANU XII, 1, 1960, 86—87;

Исти, *Objets importés de Grèce à Atenica*, Bull. de l'Acad. Serbe, XXVIII, Sect. des sciens. soc. 8, 1961, 7—10; Исти, *Атеница — Умке*, Старинар, XII, 1961, 274—275; М. Đuknić, *Atenica — Umke*, Arheološki preglad, 1, 1959, 51—54; М. Ђукњић, *Илирске хумке у Атеници*, Чачак 1960; М. Parović-Pešikan, *Les Illyriens au contact des Grecs*, Arch. Jugosl. V, 1964, 63—65; М. Đuknić i B. Jovanović, *Ilirian Princely Tombs in Western Serbia*, Archeology, Vol. 19, № 1, 1966, 43—51; Исти, *Ilirian Princely Necropolis at Atenica*, Arch. Jugosl. VI, 1966. Комплетнији увид даје монографија Милене Ђукњић и Борислава Јовановића *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак, 1966, која је аналитички средила и објединила све податке о овим кнежевским гробовима и пружила целовиту и исцрпну теренску документацију, тако да се синтетичке и компаративне обраде могу изводити врло детаљно и са довољно поуздања. На везу атеничких кнежевских гробова са некрополом на Гласинцу указао је Борислав Јовановић у расправи *Атеница и кнежевски гробови на Гласинцу*, у зборнику *Сахрањивање код Илира*, Научни скупови САНУ, књ. VIII, Београд 1979, 63—71, док су шире координате за културно одређивање и глобалну интерпретацију — као и у случају Новог Пазара — у горе наведеним синтетичким радовима о култури гвозденог доба на нашем тлу дали Милутин Гарашанин, Растко Васић и Драгослав Срејовић.

Пилатовићи. — Некропола у Пилатовићима код Ужичке Пожеге рекогносцирана је много раније него што су 1970. године почела систематска истраживања под руководством Михаила Зотовића. На локалитетима Пилатовића откривено је више гробних хумки већих димензија и са преко 80 гробова, који највећим делом потичу из старијег гвозденог доба. Највећи од свих тумула, нешто издвојен од осталих, садржавао је богату кнежевску гробницу са централним гробом од камена, два периферна гроба и спољним каменим сухозидом правилног кружног облика. У централном гробу, као и у Атеници, пронађени су остаци са ломаче, док је у споредном женском гробу откривен скелет са доста богатог и луксузног материјала, гривнама од злата, бронзаним посудама грчко-

-италског типа, перлама од ћилибара, као и накитом и керамиком домаће производње. У централном гробу нађен је јединствен налаз: један скарабеј вероватно египатског порекла, који ће, када буде публикован и описан, моћи да послужи као врло значајан доказ о досад недовољно испитаним културним и трговачким везама централног Балкана са развијенијим и напреднијим културама Средоземља.

Будући да налази из кнежевске гробнице у Пилатовићима још нису објављени, не може се ништа одређеније рећи о основним карактеристикама налаза, као ни о датирању у културном хоризонту старијег гвозденог доба за који се гробови у Пилатовићима везују. Мало више светлости у томе смислу дају подаци из других тумула у Пилатовићима, које М. Зотовић датира у VII и VI век пре наше ере, не упштајући се у ближе етничко одређивање илирског супстрата коме су могли припадати кнежевски гробови у великој хумки.

Сви подаци о овој некрополи, која се доста тачно уклапа у групу изразитих кнежевских гробова, добијени су из усменог саопштења М. Зотовића, који је о ископавањима других тумула у Пилатовићима писао у расправи *Некропола у Пилатовићима код Пожеге*, у већ наведеном зборнику *Сахрањивање код Илира*, стр. 31—45. Михаило Зотовић је аутору дао основне податке о карактеру налаза из кнежевске хумке. Велика је штета што драгоцени археолошки материјал из ове кнежевске гробнице још није објављен, пошто се без увида у саме налазе и без њиховог детаљног описа тешко могу изводити било какве чвршће претпоставке о културном типу самих кнежевских гробница са овог налазишта и о њиховој типској корелацији са сличним кнежевским гробовима у суседним областима централног Балкана, нарочито у Новом Пазару, у Атеници и на Гласинцу.

Пећка Бања у Метохији дала је такође доста занимљивог материјала, али се о њему засад још не може детаљније говорити, пошто није публикован. У току прикупљања и сређивања грађе за овај рад, аутору је у Приштини, у усменом разговору, све потребне податке о налазишту и налазима дао Јован Глишић. Према увиду у материјал, очигледно је да је реч о на-

лазима који имају доста значајних и важних паралела са многим налазима из кнежевских и ратничких гробова на централном Балкану, посебно из Новог Пазара и Мраморца, са којима накит из Пећке Бање има изразите паралеле у типу гривне са змијском главом.

За аналитичко-синтетичке и синтетичко-компаративне студије кнежевски гробови са изразито раскошним материјалом имају изузетну вредност, јер управо они богатством и карактером налаза и целокупном својом културном појавом омогућавају шира и комплексна изучавања. Према тим гробовима могу се, такође, изводити разноврсна поређења, типолошке систематизације, специјалистичка истраживања и статистичке обраде, што је једним делом и задатак овог рада, за који кнежевски гробови са изразито богатим материјалом имају одлучујући и опредељујући значај.

У другу групу мање изразитих кнежевских гробова у области централног Балкана спадају првенствено гробови са Гласинца, и то пре свега са локалитета Арарева громила, који се хронолошки одређује у онај хоризонт старијег гвозденог доба према коме су детерминисани и други кнежевски гробови са изразито богатим материјалом.

Гласинац. — Велика праисторијска некропола на Гласинцу — где је у протеклих сто година, откако се врше археолошка истраживања, пронађено око 2000 гробних хумки, а испитано преко 1000 — обухвата пространу висораван у источној Босни, између планина Романије и Деветака и река Дрине и Праче. Област тзв. гласиначке културе простире се и изван овог подручја, преко реке Дрине према налазиштима у западној Србији и Санцаку. Први гласиначки тумули отворени су још 1880. године да би отада све до наших дана били једно од највећих и најзначајнијих археолошких налазишта на централном делу Балканског полуострва, са изванредним и богатим материјалом опредељеним у неколико фаза гласиначке културе од старијег бронзаног до млађег гвозденог доба. Систематска ископавања започео је Ђиро Трухелка, а наставили су Ђорђе Стратимировић и Фрањо Фиала; у новије време, између осталих, проблемима гласинач-

ке културе највише су се бавили Алојз Бенац и Боривој Човић. Они су извршили потпуну систематизацију свих ранијих истраживања и уз детаљну анализу археолошког материјала дали засебну хронолошку поделу, која је прихваћена за научну употребу. Из раздобља старијег гвозденог доба, из којег потичу кнежевске гробнице о којима се у овом раду говори, откривено је око 270 тумула са близу 500 гробова. Свега седам од тих гробова садржавало је налазе према којима се те некрополе сврставају међу кнежевске гробнице.

Најстарији од тих гробова откривен је на локалитету Илијак 1893. године, у хумци III, гроб 9; исте године пронађени су гробови у хумци II, гроб 1. и у хумци XIII, гроб 1, на истом локалитету. Ископавања је извршио Ф. Фиала. Остали кнежевски гробови откривени су на локалитету Брезје 1895. године у хумци I (са врло оскудном документацијом), затим на локалитетима Осово, хумка II, гроб 1 (1897. Фиала) и Читлуци, хумка I, гроб 5 (1892, такође Фиала), као и на локалитету Арарева громила, гроб 1, који је 1889. године ископавао Ђ. Трухелка. Већина ових кнежевских гробова са Гласинца опредељена је хронолошки на крај VIII и у VII век пре наше ере; једино се гроб из Арарева громиле датира на крај VI века, приближно у исто време када су датирани и кнежевски гробови прве групе са изразито богатим материјалом.

Ни по конструкцији ни по начину сахрањивања кнежевски гробови са Гласинца не разликују се од осталих гробова из истог културног хоризонта на томе подручју. Тумули су доста велики, мада не монументалних размера, углавном од земље и камена, са кружном гробном платформом, какву су имали и други, скромнији гробови гласиначке некрополе. Осим у Араревој громили, која је међу гласиначким кнежевским гробовима најмлађа, сви покојници сахрањени су према уобичајеном локалном погребном ритуалу онога доба. Оно што те гробове чини кнежевским није ни изузетно луксузан и богат материјал, какав је нађен у Новом Пазару и у Атеници; њих кнежевским чини једино карактер материјала који показује неке специфичне одлике, будући да је састављен искључиво од личног прибора и оружја. Једва нешто луксузнији од гроб-

них прилога из других гробова, тај материјал сачињавало је дефанзивно оружје, увозно бронзано посуђе и кнежевске инсигније — камена жезла и гвоздене секире. По томе материјалу може се закључити да племенске старешине, сахрањене у кнежевским гробницама овог типа, нису припадале богатој и моћној аристократији, него да су могли бити локални ратнички вођи, који су се још сахрањивали под заједничким тумулима или са члановима своје породице. Тек када је у VI веку дошло до снажније социјалне диференцијације у самим племенским заједницама гласиначке групе, угледнији покојници се издвајају у засебне гробнице. О томе сведоче налази из Апареве гробиле, где су гробни прилози нешто богатији и где је уз спаљеног покојника инхумиран слуга или роб који му је носио оружје. Процес друштвеног раслојавања био је много одређенији и очигледнији у каснијим изразитим кнежевским гробовима у којима је нађено доста богатог и скупогеног златног и сребрног накита, а према коме се и може вршити типолошка класификација кнежевских гробова у западној Србији и на Гласинцу. С друге стране, разлике у карактеру налаза говоре у прилог претпоставке да су вође и племенске старешине у гласиначким групама, као евентуални претходници каснијих и богатијих атеничких и новопазарских кнезова, имали скромнији углед и ограничењу моћ, што, између осталог, може да послужи и као податак о јачању Аутаријата и о њиховом поступном ратничком успону ка моћи и богатству.

Поред раних извештаја са ископавања — који према данашњим археолошким стандардима нису ни потпуни ни довољни за комплетнију анализу налаза — основну и најважнију литературу о гласиначким некрополама дали су Алојз Бенац и Боривој Човић. У својим систематизацијама они су се првенствено, мада уз неопходне корекције, држали описа и информација добијених у теренским извештајима: С. Трухелка, *Koranje starina na Glasincu u godini 1890*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1889, 68—95; Исти, *Iskopine na prehistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890*, GZM 1890, 386—401; F. Fiala, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892*, GZM 1892, 389—444;

Исти, *Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu god. 1893*, GZM 1893, 717—762, *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894*, GZM 1894, 721—760; Исти, *Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895*, GZM 1895, 533—565; Исти, *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897*, GZM 1897, 585—619. Аналитичке податке о гласиначком комплексу као целини, па и о налазима у кнежевским гробницама на том подручју, дали су Алојз Бенац и Боривој Човић у каталогу *Glasinac II*, Сарајево 1957. О начину сахрањивања на Гласинцу Боривој Човић је писао у чланку *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja*, GZM XIII, 1963, 41—59. Исти аутор посветио је посебну пажњу кнежевским гробовима на Гласинцу у синтетичком раду *Kneževski grobovi glasinačkog područja*, у већ навођеном зборнику *Сахрањивање код Илура*, 143—169. Компаративну студију *Атеница и кнежевски гробови на Гласинцу* у истом зборнику објавио је Борислав Јовановић (стр. 63—70).

Кнежевски гробови са мање раскошним материјалом који су пронађени на Гласинцу имају значај првенствено зато што указују на процес друштвеног раслојавања племенских заједница који се може пратити преко измене погребних ритуала, и што, у том смислу, могу да послуже као основа за компаративне анализе археолошког материјала и одговарајуће синтетичке захвате у проблематику културних промена међу илирским племенима на централном Балкану у периоду старијег гвозденог доба. Када је процес друштвеног подвајања био завршен, релативно скромне кнежевске гробове гласиначког типа заменили су богатији и раскошнији изразитији кнежевски гробови какви су нађени у Атеници и у Новом Пазару.

Трећа, алтернативна група, како је већ поменуто, обухвата богате случајне налазе који се по типу и хронологији доводе у везу са налазима и кнежевских гробова на централном Балкану. Овај тип, додуше, нема ни фундаменталну ни опредељујућу улогу у одређивању карактера кнежевских гробова, али може помоћи да се утврде алтернативни типови налаза и да се компаративним путем употпуни слика

културног развитка оних племенских заједница на средишњем Балкану из којих су између VI и V века пре наше ере потекли монументални кнежевски гробови. Најзначајнији случајни налази откривени су на локалитетима који су, с једне стране, гравитирали према тзв. северним путевима импорта дуж река Дунава и Саве, а с друге стране били ослоњени на тзв. јужну континенталну комуникацију, којом се грчки и медитерански утицај ширио према централним областима Балканског полуострва. У те локалитете спадају:

Мраморац. — Најзначајнији случајни налази из богатих гробова овог типа концентрисани су већим делом у пределе око доњег тока реке Мораве, где су, приликом других, махом пољопривредних радова нађени предмети који у великој мери подсећају на налазе из кнежевских гробова у Атеници, Новом Пазару, Пилатовићима и Пећкој Бањи, а нешто мање и на налазе са Гласинца. На локалитету Мраморац код Смедеревске Паланке пронађени су карактеристични појасеви од сребрног лима и гривне од злата са завршецима у облику змијске главе. Управо по тим луксузним налазима Мраморац се узима као типски образац за цео моравски комплекс. У истој области појасеви типа Мраморац нађени су још у Милошевцу недалеко од Смедеревске Паланке, у Коларима код Смедерева и у Батинцу код Ђуприје, а такође и изван ужег моравског подручја, у Тителу у Бачкој, на ушћу Бегеја у Тису.

Умчари код Београда у непосредној су вези са налазима типа Мраморац. Ту су пронађена два карактеристична сребрна појаса, сребрна омега игла и сребрна фибула са четвртастом ногом, као и перле од сребрне жице и биконична бронзана перла. Налази из Умчара вероватно потичу из неког неидентификованог гроба, па — као већина случајних налаза — немају никакву теренску документацију. Западно од Умчара, у Кузмину и у Сремској Митровици нађени су скупочени предмети (фибуле и огрлица), хронолошки детерминисани у исти културни хоризонт старијег гвозденог доба. На свој начин и тај податак говори о распрострањености богатих погребних ритуала на доста великом подручју, чији се један крај спушта дубоко

ка југу, а сеже све до Качња у околини Билеће у источној Херцеговини и до Кличева у околини Никшића.

Преко Срема и других локалитета у Посавини, као што су Гомолава, Градина на Босуту, Чурут и други, занимљиве паралеле могле би се наћи у некрополама и налазима из Славоније, посебно из тзв. каптолске групе, где је било и луксузнијих кнежевских гробова, па чак и из Подравине, где је у Барањи, код Беремеда, регистрован материјал са несумњивим типолошким и хронолошким сличностима.

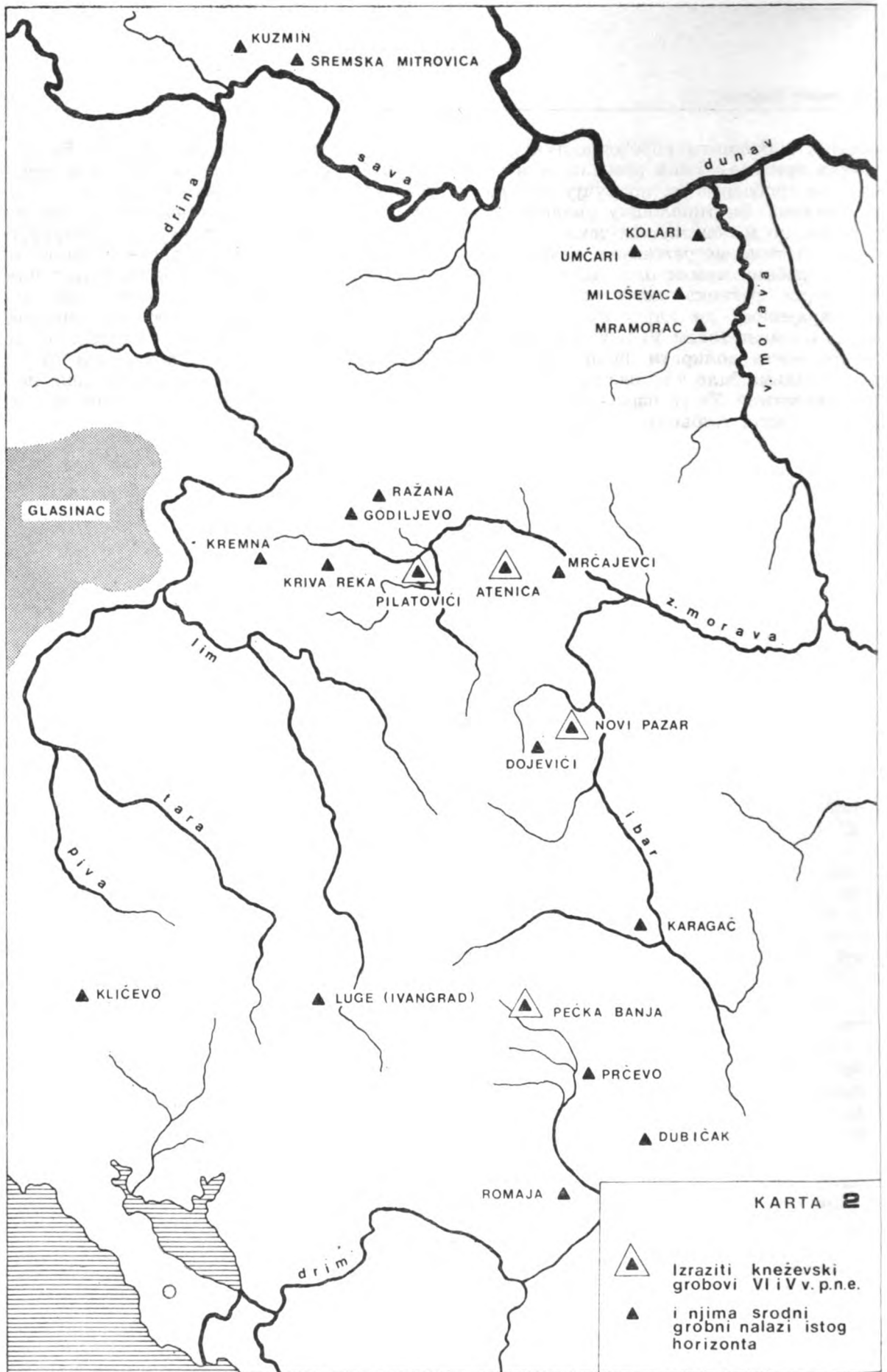
Налази типа Мраморац датирају се на крај VI и почетак V века пре наше ере, и то првенствено према карактеристичним металним појасевима какви су нађени још и у Новом Пазару, где су доста поуздана датирања извршена на основу импортованих предмета грчког порекла. Највећи део налаза из случајно отворених богатих гробова пронађен је на територији која се сматрала трибалском, тако да при етничком одређивању најубедљивије делују оне претпоставке које налазе типа Мраморац доводе у везу са Трибалима.

С обзиром на то да за већину ових налазишта нема одговарајуће теренске документације — јер су у питању случајни налази — анализа археолошког материјала није могла бити изведена на лицу места, а корективна и контролна ископавања нису дала очекиваних резултата. Примарна аналитичка истраживања на материјалу из ових гробова вршена су накнадно и најважнију литературу о томе дали су: Милутин Гарашанин, *Налаз првог гвозденог доба у Мраморцу и проблем Илира у Србији*, Музеји II, 1949, 126—135; Драга Гарашанин, *Сребрни илирски налаз из Умчара*, *Студије из металног доба Србије VII*, Старинар, н.с., XI, 1960, 86—92. Синтетички преглед и глобална тумачења дали су Милутин Гарашанин у *Праисторији Србије*, књ. II, 505—508, Растко Васић, у књизи *The Chronology of the Early Iron Age*, 24—25. и Драгослав Срејовић у *Историји српског народа*, књ. I, 61—62.

Алтернативни значај богатих гробова треће групе првенствено је у томе што се на основу тих случајних налаза у доњем Поморављу, па и на широј суседној територији, омогућује потпунија анализа релевантног археолошког материјала и по-

узданија типолошка поређења луксузних гробних прилога у свим раскошним и кнежевским гробовима на подручју централног Балкана. За типолошку анализу веома је важно и повезивање таквих налаза са резултатима истраживања разних гробова и гробних хумки племенских вођа и угледнијих ратника истог хоризонта у оним крајевима до којих су средњобалканска племена током VI и V века пре наше ере могла допирати, било у пљачкашким упадима било у трговачким или другим контактима. То се нарочито односи на јужне области, Албанију, Македонију и

Грчку, затим на источне крајеве, Бугарску и Румунију, као и на северне и северозападне области јужне Паноније, Босне и Хрватске. У свим тим подручјима откривени су различити налази који омогућују културна и типолошка упоређења, на основу којих се може употпунити слика читаве епохе. Ту епоху су, поред осталог, културно одређивали управо погребни ритуали кнежева, племенских старешина и ратничко-херојске аристократије, и то не само на подручју централног Балкана него међу готово свим етничким групама старијег гвозденог доба.

Карта II — Изразити кнежевски гробови и њима сродни гробни налази истог хоризонта на централном Балкану.

МОНУМЕНТАЛНИ КНЕЖЕВСКИ ГРОВОВИ СА ИЗРАЗИТО БОГАТИМ
НАЛАЗИМА
— АНАЛИТИЧКО-СИНТЕТИЧКА ОБРАДА —

Као што је већ речено приликом излагања о основним методолошким претпоставкама за систематизацију типова кнежевских гробова старијег гвозденог доба на централном Балкану, с археолошког гледишта њихова појава се мора испитати на основу три главна елемента: а) *на основу гробних конструкција*, б) *на основу гробних налаза* и в) *на основу односа кнежевских гробова према другим луксузним гробовима истог културног хоризонта*. Сврха таквих испитивања је у томе да се према расположивим научним подацима и археолошком материјалу који је доступан утврде опште и заједничке одлике и разјасне глобални модели саме те културне појаве. На тај начин добиће се синтетичка интерпретација која би могла да послужи као доста поуздан темељ за даља културно-антрополошка, социолошка и историјска уопштавања и за шира компаративна истраживања целокупног развојног процеса у коме свака нова и виша форма културе означава и један корак даље у освајању нових садржаја људског живота и друштвене заједнице.

*Конструкција гробних хумки
и начин сахрањивања*

Оно што се у анализи кнежевских гробова на централном Балкану примећује већ на први поглед, јесте чињеница да су сви досад откривени изразити кнежевски гробови били у тзв. монументалним тумулима великих размера.¹

У односу на друге, величина кнежевских гробних хумки била је знатна и доста упадљива. У Атеници гробне хумке I и II — тзв. кнегињина и кнежева хумка

¹ Сви подаци о гробним конструкцијама кнежевских гробова у Атеници, Новом Пазару, Пилатовићима и Пећкој Бањи добијени су из постојећих аналитичких радова и саопштења — уколико то није друкчије назначено. Главни аналитички материјал за Атеницу налази се у монографији М. Ђукмић—Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966. За Нови Пазар основни подаци узети су из расправе А. Јуришић, *Праисторијски слој Петрове цркве код Новог Пазара*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе СР Србије, VIII, 1969, 35—50, као и из каталога Ђ. Мано-Зисија и Лј. Поповића, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Narodni muzej Beograd, 1969. Подаци о ископавању монументалног кнежевог тумула у Пилатовићима добијени су љубазношћу М. Зотовића у усменом разговору, док је податке о условима налаза у Пећкој Бањи такође усмено дао Ј. Глишић. Аутор и овим путем обојици колега изражава своју дубоку захвалност на помоћи коју су му указали код израде овог рада.

— биле су великих димензија: хумка I имала је у пречнику 35, а хумка II 70 метара. Висина хумке I била је између 100 и 120 cm, а хумке II између 100—150 cm, с тим што при одређивању висине, као обично, треба рачунати са дуготрајном и јаком ерозијом. На основу угла камених плоча у потпорном зиду хумке II може се, међутим, претпоставити да је висина насипа над гробом била најмање 350—400 cm, а да је висина саме хумке морала бити свакако још већа. У Новом Пазару величина млађе халштатске хумке није се могла прецизно утврдити због накнадних градњи на самом тумулу. Судаћи према широком периферном зиду од камена, пречник тумула морао је бити око 55 метара, док му се висина може само претпостављати. На монументалност утицала је свакако и конфигурација тла и истакнути положај гробне хумке на уздигнутом платоу. Карактеристично је да су у Новом Пазару на истом месту констатована два тумула, један старији и други млађи (кнежевског типа), чију је унутрашњу конструкцију оштетила градња Петрове цркве. У Пилатовићима, кнежевска хумка била је издвојена и знатно већа од осталих, код којих је пречник понегде износио и до 15 метара, а висина и преко 150 cm. Према тим размерама може се претпоставити да је та „знатно већа“ кнежевска хумка у Пилатовићима у пречнику могла имати бар 20—25 метара, а да је њена висина после ерозије домашала и преко 150 cm.

Сви кнежевски тумули били су од насуте земље са доста сличном унутрашњом конструкцијом од камена. Судаћи према налазима у Атеници, који су добро аналитички обрађени, основа тумула била је заравњена. У кнежевској хумци II на нивелисаној основи извршено је ритуално жртвовање животиња (пас, дивља свиња и тур), после чега је основа поново насута и заравњена глином, како би се на тако добијеној платформи изградиле друге гробне конструкције. У кнегињиној хумци I стратиграфија показује једноставнији начин градње: сахрањивање је извршено на самој заравњеној основи без икакве платформе. После сахрањивања и једна и друга хумка формиране су насипањем земље. Оштећена стратиграфија у Новом Пазару не даје довољно чврсте податке о начину

градње и слојевима у млађем халштатском тумулу, мада је карактеристично да се и ту изнад четвртасте јаме са оставом такође помиње танак слој глине.

Унутрашња конструкција тумула почиња на кружном периферном прстену од камена. У Атеници у хумци I периферни потпорни прстен од широког појаса белутка и ужег појаса од камена имао је поред култне вероватно и практичну² заштитну функцију и спречавао је осипање хумке; у хумци II потпорни зид је био од слаганог камена, висок око 40 cm а широк око 2 метра, стајао је на самој платформи и окружавао и централни гроб и спалиште. У Новом Пазару солидни потпорни периферни зид био је такође од камена на широј основи од белутка, док је у Пилатовићима конструкција потпорног периферног зида била нешто сложенија, али истог типа и карактера. Зид је споља, у најширем слоју, био од белутка, а нешто ближе централном гробу био је изграђен бедем од ломљеног камена са задатком да фланкира главни унутрашњи зид начињен од слаганих камених плоча и висок и до 120 cm. По површини тога главног зида била је целом дужином насута танка стаза од шљунка. Зид и бедем били су фундусом у нивоу централног кнежевог гроба, док је горња шљунковита стаза била у нивоу женског (кнегињиног) гроба. По томе се претпоставља да је свака сахрана — гледано стратиграфски — имала не само свој слој него и свој периферни прстен, и да његова функција није била једино конструктивна него вероватно и култног карактера.

Овај податак указује на извесне варијанте у изградњи унутрашњих ритуалних и других конструкција у изразито богатим кнежевским гробовима. У Атеници у хумци I на самом периферном потпорном прстену нађена је извесна концентрација угљенисаног дрвета, а уз њу површина нагореле земље са фрагментима керамике и мањим остацима спаљених костију. На основу тога се закључује да је спалиште у хумци I било у оквиру самог периферног зида, што такође потенцира важност тог

² А. Stipčević, *Kulturni simboli kod Ilira*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1981, 82—84.

зида како у конструктивном тако и у ритуалном правцу. У хумци II спалиште је било издвојено на самој платформи, поред централног гроба, дакле унутар круга што га је опасивао потпорни периферни зид. Поред спалишта била је изграђена лучна површина поплочана каменом, а нешто даље остаци угљенисаних облица. У Новом Пазару у централном делу млађег халштатског тумула налазила се дубока јама са спалиштем, знатније оштећена приликом укопавања темеља за цркву, чија је градња и иначе пореметила унутрашњу конструкцију гробне хумке. У Пилатовићима у оквиру саме кнежевске хумке није констатовано спалиште иако је сам централни гроб садржавао остатке са ломаче, делимично расуте и преко бедема потпорног зида.

Жртвене конструкције пронађене су у свим монументалним кнежевским тумулима, изузев у Атеници у хумци I. У хумци II налази се, међутим, јединствена и врло значајна жртвена конструкција са врло сложеним и чудним системом чија се функција не може са сигурношћу утврдити нити упоредити са било којом жртвеном конструкцијом у кнежевским гробницама и монументалним тумулима. Због своје изузетности и могућног реперног значаја у разматрању културних садржаја средњобалканских племена у ранијем халштатском раздобљу, жртвена конструкција из атеничке хумке II заслужује да буде испитана с више пажње и детаљнијим поступком.

Усмерена ка централном гробу, конструкција је доста велика и по дијагонали захвата пуних 20 метара. Састављена је од четири правоугаона поља неједнаких димензија: истуреног, средишњег, источног и западног правоугаоника. Читава конструкција била је на платформи означена танким тракама од белутка које су на тлу исцртавале жртвени простор. Истурена и средишња правоугаона површина биле су мање од бочних и нису имале никаквих жртвеника; средишње поље било је једном страном отворено према периферији хумке тако да је подсећало на неку врсту улаза у гробни ритуални простор. На супротној страни, према централном гробу, изван истуреног правоугаоника, биле су две кружне површине под белуцима. У источном правоугаоном пољу било је 9

жртвеника, распоређених правилно у три реда уз ивицу поља; сви ти жртвеници били су левкасте јаме дубоке до 50 см, испуњене тамнијом земљом, остацима угљенисаног дрвета и сасвим ретким фрагментима керамике и изгорелих костију. Сваки жртвеник био је одозго покривен кружном гомилом белутка. У западном правоугаоном пољу било је 13 жртвеника, 12 правилно распоређених уз ивицу поља и са једним жртвеником у средини правоугаоника. Углавном истог облика као и на источној страни, жртвеници су садржавали знатно више изгорелих костију и више фрагментоване керамике, помешане са земљом и угљенисаним дрветом. У неким жртвеницима било је и белутака и ломљеног камена; у кружним жртвеним површинама изван истуреног поља било је само остатака од сагорелог дрвета.

Права функција ове јединствене жртвене конструкције у Атеници тешко се може до краја објаснити, мада је сасвим очигледан њен култни и ритуални карактер. Значајно је то што је цела конструкција била усмерена ка централном гробу; у два неједнака правоугаона поља жртвеници су били различитог садржаја и вероватно су служили за разне видове жртвовања. Култну улогу могла је имати и симболика бројева у жртвеним пољима, као што је читава конструкција у погребном ритуалу могла служити као модел неке сакралне или световне грађевине везане за живот покојника на овом и на оном свету. У томе смислу, атеничка жртвена конструкција у кнежевском гробу указује на прилично развијен погребни ритуал и сасвим одређен ниво културног раста племенске заједнице која је крајем VI или почетком V века пре наше ере на том месту сахранила свог вођу или племенског старешину (кнеза). Без обзира на то коме је старом средњобалканском племену атенички гроб могао припадати — Аутаријатима, Трибалима или Дарданцима — њихова култура очигледно није била тако примитивна, неразвијена, без унутрашњег садржаја и без спољашње форме, како је морала изгледати њиховим противницима, од којих су у грчким изворима остали забележени подаци о варварству свих тадашњих средњобалканских племенских заједница.

У Новом Пазару у кнежевском тумулу откривено је неколико жртвених јама;

уколико није у питању гроб него остава, чињеница је да остава са ковчегом и са налазима око њега представља издвојен елемент у оквиру ритуала кнежевске сахране. У Пилатовићима око централног и периферног гроба у кнежевском тумулу налазиле су се култне жртвене површине од камена и ломљене керамике која дозвољава претпоставке о погребном ритуалу са намерним ломљењем посуђа.

Број гробова у монументалним кнежевским тумулима није уједначен, али се с обзиром на обавезно присуство централног гроба у свакој хумци с доста основа може говорити о извесном типолошком јединству основног погребног ритуала. У Атеници у хумци I централни гроб налазио се у самом средишту гробне хумке; имао је облик неправилно зарубљене купе чији је пречник у дну износио 9, а у врху 6 метара, док му је висина била 190 см. Гроб је са спољне стране био начињен од притесаног камена, а изнутра од ломљеног камена и белутка. Гробни прилози били су измешани са остацима са ломаче и заједно са земљом распоређени између слојева камена. Поред централног гроба у хумци I налазио се и периферни гроб лучног облика, дугачак 7, широк 2 метра, а висок 60 см. Грађен на исти начин као и централни гроб, периферни гроб је стајао у нешто вишем слоју и вероватно је да је у хумку био укопан накнадно, мада не одвише дуго после сахране у централном гробу. У периферном гробу нађена је јача концентрација угљенисаног дрвета, док су гробни прилози и остаци са ломаче, као и у хумци I, заједно са земљом били расути између слојева камена.

У хумци II периферног гроба није било. Централни гроб био је саграђен на сличан начин као и централни гроб у хумци I, мада је имао нешто сложенију конструкцију. Гроб је стајао на платформи, био је четвороугаоног облика са димензијама 5,30 са 5,20 метара, висине 90 см. Покојник је такође био спаљен. Основа гроба била је саграђена од пажљиво слаганог белутка, преко којег су у јужном делу гроба биле постављене камене плоче, по којима су били распоређени делимични остаци са ломаче (међу њима и део покојникове лобање), као и нешто гробних прилога. Цела јужна страна гроба била је изграђена од притесаног камена, а северна од бе-

лутка; ивице гроба биле су такође од притесаног камена. Гробни прилози и други остаци са ломаче били су, као и у хумци I, измешани са земљом и распоређени између слојева камена.

У Новом Пазару централна гробна конструкција у кнежевском тумулу била је такође купастог облика, саграђена од слаганог камена и белутка, али знатно општењена градњом црквеног стуба, па се њене праве димензије нису могле утврдити. Иако нигде нису нађени остаци са ломаче, само спалиште у близини централног гроба указује на извесну сродност са начином сахрањивања у другим кнежевским гробовима. Издвојеност гробних прилога у засебну оставу представља, међутим, специфичност овог гроба у коме је, како се претпоставља по карактеру прилога, била сахрањена и нека жена угледнијег рода (кнегиња). Ковчег са накитом и богатим гробним прилозима налазио се уз спалиште и његово депоновање је вероватно било део погребног ритуала, пошто се ковчег налазио у јами озиданој каменом и речним шљунком; око ковчега била је од камених плоча начињена засебна камена конструкција у коју су биле остављене импортоване грчке црнофигуралне керамичке и бронзане посуде, након чега је цео простор био засут ломљеним каменом и шљунком.

У Пилатовићима у кнежевској хумци централна гробница била је правоугаоног облика, саграђена од камених плоча и са остацима са ломаче и нагорелим гробним прилозима. Периферни женски гроб у истој хумци био је скелетни: снабдевена богатим гробним прилозима, покојница је лежала у испруженом положају у гробу од камених плоча, оријентисаном у правцу север—југ, како је била оријентисана и централна гробница у хумци. Између кнежевог и кнегињиног гроба налазио се дечји скелетни гроб исте оријентације. Сви ови подаци дају само најопштији увид у конструкцију хумке и начин сахрањивања. Ипак се на основу расположивих елемената може закључити да су и у Пилатовићима постојале извесне типолошке сродности са другим кнежевским некрополама на централном Балкану.

Услови налаза у Пећкој Бањи нису, међутим, дозволили никакав стручни аналитички увид у конструкцију гроба и ритуал сахрањивања. Према усменом саопштењу

Ј. Глишића, приликом земљаних радова на бањском стационару у Пећкој Бањи, радници су случајно наишли на ратничке шлемове, после чега су уследила заштитна ископавања. Због карактера терена са минералним изворима, где има више природних хумки, може се претпоставити да је гроб био укопан у једну такву природну хумку, мада се та претпоставка не може поткрепити ничим поузданим. Централна гробна конструкција без сачуваног (можда и непостојећег) периферног венца била је правоугаоног облика са заобљеним угловима, начињена од слаганог камена (углозида) и са поплочаном основом. Највећим делом гробна конструкција била је уништена тако да се њене димензије нису могле тачно утврдити; сигурно је једино да је дужина прелазила 2 m. На месту су констатоване две гробне целине, једна са женским, друга са ратничким гробним прилозима. Керамика је нађена изван обе гробне целине, што изазива асоцијације на начин сахрањивања у Новом Пазару. Ни у једном ни у другом гробу нису нађени никакви подаци ни о спаљивању нити о скелетном сахрањивању покојника; у целини женског гроба нађен је само један људски зуб. Целокупан налаз из Пећке Бање по свом богатству спада у ред значајнијих открића луксузних кнежевских гробова на централном Балкану. Он знатно проширује круг података који је добијен налазима из Атенице, Новог Пазара и Пилатовића, па омогућује драгоцену компаративно-синтетичку истраживања читаве културне појаве кнежевских гробова старијег гвозденог доба посебно с гледишта испитивања њеног културног значаја и територијалног простирања. Индиректно, таквим истраживањима може се доћи и до одређенијих племенских заједница и етничких група које су у протоисторијско време насељавале подручје средишњег Балканског полуострва.

Ни услови налаза кнежевског гроба у Араревој громили на Гласинцу не дају све потребне елементе за успостављање чвршћег типолошког јединства. Најмлађи кнежевски гроб на Гласинцу, и једини који се везује за период с краја VI и V век пре наше ере — када су датиране готово све кнежевске гробнице на централном Балкану — ископан је још 1889. године, под условима који су одговарали археолошким

стандาร์ดима од пре сто година. Из тадашње теренске документације, Боривој Човић је накнадно успео да реконструише како погрбени ритуал тако и унутрашњу конструкцију тумула.³ У издвојеној хумци, једној од највећих на читавом гласиначком подручју, на заравњеном тлу подигнута је велика кружна камена платформа висока од 120 cm. Спалиште је било на јужном делу платформе, док су гробни дарови накнадно спуштени на остатке са ломаче. На платформи је извршена и скелетна сахрана можда ритуално жртвованог кнежевог слуге или штитоноше, уз кога је нађено кнежевско оружје, које је недостајало у спаљеном гробу. Након сахране читава платформа била је насута каменом до висине 180 cm, чиме је формирана монументална хумка пречника 22 метра. У основним цртама, конструкција гробне хумке и начин сахрањивања у Араревој громили подударују се са кнежевском сахраниом у хумци II у Атеници, с том разликом што у Араревој громили нема трагова жртвованих животиња, као што је случај у Атеници и у неким старијим кнежевским гробовима на самом Гласинцу, какав је, на пример, гроб у Читлуцима. Значајно је поменути да се у кнежевском гробу у Араревој громили примењује нов ритус спаљивања, друкчији од дотадашњег гласиначке традиције скелетног сахрањивања, какво се у овом гробу задржало за мање важну личност (слугу или пратиоца). Тај ритус констатован је и у Пилатовићима, где је у централном гробу извршено спаљивање, а у периферном (женском) гробу инхумација покојника.

Гробни налази — покретни археолошки материјал

Богатство и разноврсност покретног археолошког материјала у изразито раскошним кнежевским гробовима представљају главне опредељујуће елементе по којима се ти гробови разликују од других некропола истог културног хоризонта.¹ Ма колико да су били наглашене величине и

³ В. Čović, *Kneževski grobovi glasinačkog područja, Saхрањивање код Илира*, Научни скупови САНУ, књ. VIII, Београд 1979, 160.

¹ Сви подаци о гробним налазима и покретном археолошком материјалу у кнежевским гробовима у Атеници, Новом Пазару, Пилатовићима

особене конструкције, кнежевски гробови у Атеници, Новом Пазару и у Пилатовићима припадали су једном општем типу сахрањивања под тумулима, који се на подручју централног Балкана — а свакако и шире — могао пратити још од енеолита. Од посебног је значаја податак да су гробне хумке у великом броју пронађене у западној Србији и у источној Босни, у Подрињу и на Гласинцу, где су несумњиво такве хумке биле међу главним облицима сахрањивања у периоду средњег гвозденог доба. Мноштво тумула на Гласинцу, где је констатовано и неколико кнежевских гробова (мада без раскошних гробних налаза), сведочи о континуитету начина сахрањивања под хумкама, чија се традиција протеже кроз читаво бронзано и старије гвоздено доба (бронза А-1 до халштат D).²

Одређујући карактер гробних налаза у монументалним кнежевским тумулима потврђује се пре свега у њиховом богатству — у раскоши златних, сребрних, и импортованих луксузних предмета за личну употребу, према којима се са доста поуздања може закључити да су у питању гробови врло истакнутих и моћних покојника. Према броју налаза и богатству разноврсног материјала гробови из тумула у Атеници и Новом Пазару иду у ред најлуксузнијих гробова читавог гвозденог доба на балканском тлу и могу се поредити са чувеним трачким „царским“ и „краљевским“ гробовима у Бугарској. У својој студији о средњобалканским племенима у предримско доба Фанула Папазоглу је кнежевске

ма и Пећкој Бањи добијени су из постојећих аналитичких радова и саопштења — уколико то није друкчије назначено. Главни аналитички материјал за Атеницу налази се у монографији М. Букнић—Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966, а за Нови Пазар у расправи А. Јуришић, *Праисторијски слој Петрове цркве код Новог Пазара*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе СР Србије, VIII, 1969, 35—50, као и у каталогу D. Mano-Zisija i Lj. Popovića, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz, Narodni muzej, Beograd 1969*. Подаци о ископавању монументалног кнежевог тумула у Пилатовићима и о тамошњим налазима добијени су љубазношћу М. Зотовића, док је податке о налазима у Пећкој Бањи и увид у сам материјал дао Ј. Глишић.

² В. Čović, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja*, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XIII, 1963, 41—59; *Исти, Кнежевски гробови glasinačkog područja, Сахрањивање код Илира*, Научни скупови САНУ, књ. VIII, Београд 1979, 143—169.

гробове у Атеници и Новом Пазару узела чак као главне доказе о друштвеном и хијерархијском устројству племенских заједница Аутаријата и Дарданаца, руководећи се при томе пре свега богатством и луксузним карактером гробних налаза у тим кнежевским гробовима.³

С обзиром на такав значај гробних налаза у изразито богатим кнежевским гробовима, на основу аналитичких података прикупљених приликом ископавања и публиковања, за потребе овог рада потребно је извршити одговарајућу радну систематизацију нађеног покретног археолошког материјала. При томе треба имати на уму да се најчешће прва аналитичка обрада по правилу заснива на класификацији и систематизацији гробних прилога разврстаних према пореклу, потом према гробним целинама, затим према каквоћи материјала и, тек на крају, према функцији — како је, на пример, обрађена кнежевска некропола у Атеници. У аналитичко-синтетичкој обради, међутим, класификација се врши према друкчијем распореду. Она полази од налазишта, па у оквирима гробних целина обухвата прво функцију, па тек затим каквоћу и порекло гробних прилога. У трећој, синтетичко-компаративној фази, као и у типолошко-статистичкој обради, истраживања иду од функције и врсте гробних целина налаза, преко каквоће до порекла материјала; при томе се одређене гробне целине узимају у обзир једино за компаративну анализу сличности и разлика међу појединим налазиштима.

Аналитичко-синтетичка класификација гробних прилога у изразито богатим кнежевским гробовима — каква се врши у овом раду — на прво место ставља гробне прилоге који су по функцији везани лично за покојника (накит, украси); у другу групу иду предмети везани за његов друштвени утлед и племенски положај (инсигније, оклоп и оружје), док у трећу групу иду гробни прилози везани за поједине елементе погребног ритуала (посуде, кола и коњска опрема као и разни други гробни прилози);

Лични предмети састоје се од накита који је покојник имао на себи и од украса

³ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH, Djela, knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1969, 339.

који су били на његовој одећи. Те две врсте гробних налаза не могу се увек јасно разграничити, јер су неки лични предмети покојника приликом сахрањивања могли бити ритуално приложени у гроб. Исто тако, функција неких налаза не може се сасвим поуздано утврдити између осталог и зато што су у изразитим кнежевским гробовима покојници били најчешће спаљени, па се не може установити однос личних предмета и накита према телу покојника — било због тога што су заједно са остацима са ломаче полагани између слојева камена и земље у самом гробу, било због лоших услова налаза и недовољне теренске документације (као у Новом Пазару). Упркос томе, у свим гробовима уочавају се разлике између две основне групе личних предмета које чине накит и украси на одећи. У накит спадају: огрлице, перле, гривне, прстење, наушнице, привесци, а у украсе на одећи: игле, фибуле, дугмад, апликације, копче. У личне предмете могу се такође сврстати и карактеристични појасеви типа Мраморац, који су вероватно служили и као део накита и као део одеће, а можда и као раскошно обележје угледа, моћи и истакнутог друштвеног положаја покојника.

Обележја положаја и угледа покојника сачињавају на првом месту инсигније (знамења власти, жезла), затим дефанзивно и офанзивно лично оружје (бодаж, мач, копље, стрелице) и делови оклопа (штит, шлем, пекторали, кнемиде), било да су парадне и декоративне, било да су изразито употребне намене.

Гробни прилози ритуалног карактера састоје се углавном од импортованих бронзаних и керамичких посуда, као и од керамике домаћег порекла. Те посуде могле су имати ритуалну функцију при самом обреду сахрањивања, али истовремено и бити обележја богатства и моћи покојника — бронзана хидрија из Новог Пазара вероватно има исту функцију као и велики бронзани кратер из Требеништа или Викса. То се односи и на кола и коњску опрему, који су нађени у неким кнежевским гробовима на централном Балкану, а који су у периоду старијег гвозденог доба били саставни део погребног ритуала номадских племенских старешина на широком подручју од скитских кургана на Кубану до средње и западне Европе.

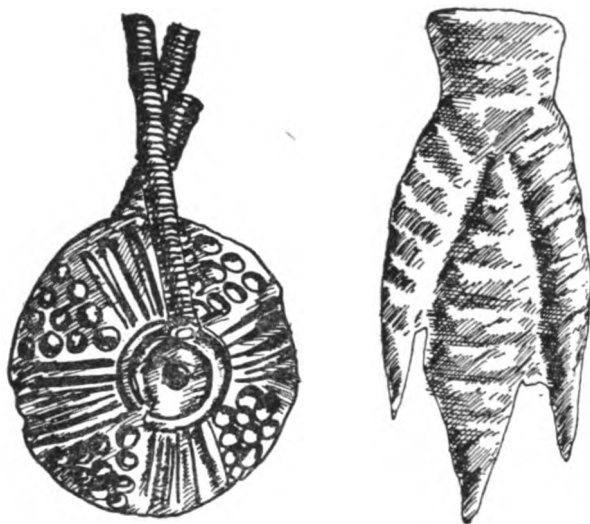
Уз све ове разноврсне налазе, у кнежевским гробовима прве групе нађено је и нешто предмета неодређеног типа и неодређене намене (*miscelanea*). Због лоше очуваности, или због одсуства јасне везе са било којом од горе наведених група гробних налаза, њима се једва може наслути-ти права функција, било практична било погребног карактера.

Атеница. — У централном гробу у хумци I у Атеници — где уз спаљеног покојника није нађено оружје него само обиље личног накита, делови бронзаног посуђа и фрагменти двоколице — *лични предмети* били су измешани са остацима са ломаче. Од златног накита нађена је огрлица домаће израде, начињена од златних цевчица са спиралним орнаментом и са биконичном перлом од златног лима. Паралеле за ту огрлицу налазе се на доста широком балканском подручју, у Сремској Митровици, Компољу и у Сични;⁴ сам карактер огрлице указује на дужу аутохтону традицију подражавања грчким узорима и моделима. Ту је затим 14 златних привесака (или перли) у облику пчеле, какви нису пронађени нигде другде на централном Балкану а који се типолошки могу везати за скитско злато из налаза у Олтенији и у црноморском приморју и, много сигурније, за више распрострањене сличне златне апликације у културама источног Средоземља.⁵ Пчела је као симбол плодности и чедности забележена на многим странама, посебно у Грчкој и у Малој Азији, тако да није сасвим искључено да је неко слично својство могла имати и код варварских племена, до којих је исто значење могло доћи са балканског југа, одакле су несумњиво и потекле атеничке пчеле. Ти налази иду у прилог претпоставци да је у централном гробу у атеничкој хумци I била сахрањена нека жена угледнијег рода, уз коју су приложени гробни дарови који немају ратнички карактер и на којој су привесци у облику пчеле могли бити

⁴ Z. Vinski, *Povodom izložbe Iliri i Grci*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, II, 1960, 60. Такође: R. Drechsler-Bižić, *Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955—1956*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, II, 1961, 105.

⁵ A. Vulpe, *Traci și Iliri sa sfrșitul primei epoci a fierului în Oltenia*, *Studii și cercetari de istorie veche și arheologice*, XIII, 2, 1962, 307—324.

обележје материнства, плодности, власти и мудрости.⁶ С друге стране, чини се вероватним да је пчела и у Атеници имала и хтонску симболику, као и представа пчеле на једној од златних маски из Требеништа и на многим другим налазима са ширег медитеранског подручја. У истом гробу нађени су такође и троугласти и ромбоидни златни привесци, који се својом орнаментиком много сигурније могу укључити у шири илирски културни круг.

Сл. 1 — Златна огрлица и привесак у облику пчеле из централног гроба хумке I у Атеници.

Занимљиво је да се сличан модел златног накита у централном гробу хумке I у Атеници понавља и у сребру. Сребрне цвечице, које су нађене поред златних, вероватно су припадале огрлици, али су по изradi различитог типа: глатке од сребрног лима и спиралне од увијене сребрне жице. Троугласти привесци од сребрног лима такође су двојаки: једни су украшени урезаним концентричним троугловима, док су други — на исти начин као златни — орнаментисани шрафираним ромбовима. Са гледишта проучавања друштвених односа у средњобалканским племенима старијег гвозденог доба, и у реконструкцији бар неких облика њихове духовне културе,

⁶ A. Stipčević, *Kulturni simboli kod Ilira*, ANU-BiH, Posebna izdanja, knj. LIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10. Sarajevo 1981, 100. Такође: *Мифи народов мира*, том II, Москва 1982, 354—356.

може бити прилично значајан податак да су припадници тзв. племенске аристократије тражили и носили истоветне или сличне моделе личног накита од злата и сребра и да су оба племенита метала била високо цењена не само при истицању богатства и моћи него и при златарској обради.

У атеничкој хумци I такође су значајни и занимљиви налази личног накита од ћилибарских перли. Као што је већ установљено разним аналитичким и каталожним студијама,⁷ ћилибар је био веома распрострањен гробни накит у многим некрополама бронзаног и гвозденог доба у Европи и на Средоземљу. Предмети и перле од ћилибара нађени су у гробовима савсим различитог типа и на удаљеним просторствима, па се с доста поуздања може говорити о вишеструкој секуларној и културној функцији ћилибара међу припадницима праисторијских друштвених заједница, нарочито код моћнијег и угледнијег слоја племенских старешина и ратничких вођа или њихових сродника и сарадника. Ћилибар из периода старијег гвозденог доба у Европи потицао је углавном из два извора — са Балтика и са Сицилије, одакле се већ устаљеним трговачким путевима ширио по готово читавој Европи као веома тражен и цењен лични накит и несумњив знак богатства и друштвене моћи. За нас је посебно занимљиво то да се међу налазиштима ћилибара помињу и поднавске области Румуније,⁸ одакле је на подручје централног Балкана у необрађеним и грубим аморфним формама ћилибар могао допирати лакше и брже него из знатно удаљенијих крајева северне Европе и Средоземља. Главни путеви импорта ћилибара били су познати још од бронзаног доба, када је Средоземље са Балтиком повезивао тзв. „ћилибарски пут“, који се протезао од Јитланда до Пелопонеза. У халштату се тај већ устаљени пут понешто померио на исток и од Источне Пруске спуштао ка југу и према Јадранском мору. Идући по периферији Балканског полуострва, тај пут је захватао и илирске популације и, вероватно, Савом и Дунавом, као и њиховим притокама Дрином и Моравом, долазио у унутрашњост Балкана, где

⁷ D. E. Strong, *Catalogue of Carved Amber*, London 1966.

⁸ Исто, 2.

су управо у кнежевским гробовима пронађени најлепши примерци ћилибарског накита. Могућно је чак претпоставити да су средњобалканска илирска племена у периоду старијег гвозденог доба, а посебно између VII и V века пре наше ере,⁹ била нека врста посредника у промету непрерађеног ћилибара са Грчком и, у исти мах, поуздан купац обрађеног ћилибарског накита.

Осим у изразито богатим кнежевским гробовима, знатне количине ћилибарског накита нађене су на готово читавом балканском подручју, нарочито у некрополама које стоје у вези са мање богатим кнежевским гробовима (Гласинац, Компоље, Качањ, итд.). Новија истраживања и детаљније анализе ћилибарских налаза из Атенице и Новог Пазара¹⁰ говоре у прилог претпоставци да су, упркос развијеним везама са балтичким ћилибарским извористима, ћилибарски предмети из кнежевских гробова на централном Балкану били увезени из јужноиталских области — за разлику од ћилибарских предмета нађених у Егеји, на северном Јадрану и у западним крајевима у подножју Алпа, где је констатован ћилибар балтичког порекла. О јужноиталском пореклу ћилибарских перли из Атенице говори пре свега њихов облик и њихова израда, будући да постоје савским поуздане и блиске паралеле у појединачним и групним налазима из Армената.¹¹ То се нарочито односи на перле фигуралног, па донекле и геометријског облика, које нису биле рађене по „варварском“ укусу ни прилагођене илирској орнаментичи. Својим без сумње врло цењеним обликом, ћилибарске перле финије израде служиле су — како тачно претпоставља Борислав Јовановић¹² — као обележје богатства и угледа, мада се при процени ћилибарског гробног материјала не смеју заоставити ни његова магијска својства. Ћилибарске перле аморфног облика и грубље израде могле су, међутим, бити аутохтоног или ближег порекла.¹³

⁹ Исто, 9.

¹⁰ Б. Јовановић, *Ћилибарски накит у кнежевским гробовима Новог Пазара и Атенице*, Зборник Народног музеја Београд, VIII, 1975, 72—73.

¹¹ D. E. Strong, *нав. дело*, 25.

¹² Б. Јовановић, *Ћилибарски накит*, 71.

¹³ Ђ. Вошковић, *De l'origine de l'ambre trouvé dans les localités illyro-grecques des Balkans*,

Налази аморфних ћилибарских перли у централном гробу атеничке хумке I веома су бројни и неједнаке величине. Судећи по количини од 862 комада величине 1—5 cm могло би се закључити да предмети од ћилибара нису били искључиво у функцији личног накита него да су служили и као знаци друштвеног положаја покојника. Кружних перли геометријског облика било је сразмерно мање (укупно 213), док је ваљкастих, троугластих и четвртастих ћилибарских перли било још мање. Међу фигуралним перлама има срцоликих и флоралних, а лепотом израде истичу се перле у облику лавље главе, птице, овнујске главе, стилизоване вазе и у облику маске. Готово све оне имају своје директне аналогije са истоветним ћилибарским перлама фигуралног типа из јужне Италије.¹⁴

Сл. 2 — Ћилибарске перле из хумке I у Атеници.

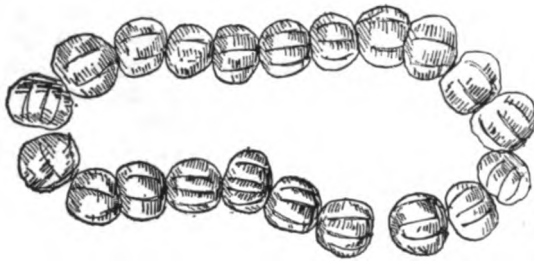
Поред златних, сребрних и ћилибарских огрлица, у централном гробу хумке I у Атеници нађени су и делови огрлице од стакла. Највећи број тих стаклених перли (138 комада) био је истог типа плода са режњевима, зеленкасте боје и fine израде, несумњиво грчко-италског порекла. Исте такве перле нађене су у Требеништу, на Гласинцу, у Доњој Долини и у Компољу, као и у ранотракијској некрополи Равна, а такође и у самој Грчкој. Мањи број вишебојних перли од стаклене пасте неједнаког ваљкастог и троугластог облика припадао је вероватно истом импорту, који је и иначе био доста распрострањен како у географском тако и у хронолошком смислу.

Од *украса на одећи*, у централном гробу хумке I у Атеници нађено је знатно мање

Bulletin Académie Serbe des sciences et des arts, tome XXVII, Classe des sciences sociales № 8, 1961, 11—12.

¹⁴ D. E. Strong, *нав. дело*, табла XXX/78, XXX/81—82, XXXI/83—88, XXXII/89—91, XXII/54—61.

предмета него што је нађено комада личног накита. У недостатку игала, ту на прво место долази сребрна лучна фибула са четвртастом ногом и дугмастим завршетком, каква је нађена и у неким другим гробовима истог хоризонта, и то не само кнежевским — као у Новом Пазару — него и у скромнијим гробовима на релативно пространим балканском и подунавском подручју. Ван сваке сумње, реч је о једном

Сл. 3 — Огрлица од стаклених перли из централног гроба хумке I у Атеници.

доста уобичајеном типу фибуле који је био у доста широкој употреби и који се израђивао како од племенитих метала, и то претежно од сребра, тако и од бронзе. Фибуле тог типа из хоризонта старијег гвозденог доба — чији се модел везује за старије грчке узоре — нађене су не само у кнежевским гробовима у Атеници, Новом Пазару и Пећкој Бањи него и на другим странама које су од тих локалитета биле више или мање удаљене, као на пример у Умчарима,¹⁵ у Гривцу,¹⁶ у Кузмину, у Сотину,¹⁷ у Земуну,¹⁸ затим на Гласинцу,¹⁹ у Доњој Долини,²⁰ у Качњу,²¹ и другде. Фибуле овог типа јављају се и у Требеништу,²² а нешто ређе у овом хоризон-

ту и у неким албанским некрополама;²³ констатоване су такође и у Бугарској — у Серском,²⁴ у Врачанском²⁵ и у Градецу.²⁶ На подручју данашње Румуније, исте фибуле су нађене у некрополама Гогошу и Телешти,²⁷ Фериђиле²⁸ и у Груји код Вердапа,²⁹ чији се налази могу довести у везу са трибалским популацијама на десној обали Дунава. У Панонији, сребрне фибуле оваквог типа забележене су у богатим гробовима у Беремеду,³⁰ и у Шентешу у закарпатској области.³¹ Зато нема никакве сумње да се на основу толике распрострањености и тако богатих налаза лучних фибула са четвртастом ногом — и то често начињених од сребра — може донети закључак да су фибуле тог типа биле у готово општој употреби као функционални украс на одећи различитих племена старијег гвозденог доба на балканском тлу. Мада су те фибуле понегде украшене орнаментима друкчијим од мотива на сребреном примерку из Атенице, њихово типолошко јединство је готово несумњиво. Чак и без обзира на све варијанте основног грчког геометријског стила који се мењао зависно од локалне традиције и хронолошких процеса у променама културних мерила.

Поред фибула, у централном гробу хумке I у Атеници нађено је и више комада златних дугмади (35) различитог типа и облика. Најбројнија су мања овална дугмад од испупченог златног лима, а јављају се и овална дугмад украшена венцем ситних

²³ F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie, Iliria*, III, 1975, 126, табла VII/5.

²⁴ Р. Попов, *Материали за проучавање на халцијатската и ла-тенска култура в Българија и Македонија*, Годишник на Народни музеј Софија, 1922, 155.

²⁵ В. Николов, *Тракийски гробни находки от Врачанско*, Археологија XIV—3, 1972, 56.

²⁶ Ј. Атанасова—П. Кичашки, *Гробни находки от с. Градец, Видинско*, Археологија, VII—1, 1965, 52—53.

²⁷ D. Berciu—E. Comsa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu*, Materiale și cercetări arheologice, II, 1956, 451 и 478—479.

²⁸ А. Vulpe, *Necropola hallstadiana de la Ferigile*, București, 1967, 197, табла XXIII/10.

²⁹ V. Parvan, *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia, Dacia*, I, 1924, 38.

³⁰ Е. Jerem, *The late iron age cemetery finds of Beremed (county of Baranya)*, Janus Panonius Muzeum évkönyve, XVI, 1971, 88, табла VI/3—4.

³¹ M. Dušek, *Die Thranken im Karpatenbecken*, Amsterdam 1978, 210.

¹⁵ Д. Гарашанин, *Сребрни илирски накит из Умчара*, Студије из металног доба Србије, VII, Старијар, XI, 1960, 88.

¹⁶ R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford, 1977, 56.

¹⁷ Z. Vinski, *nav. дело*, 59—60.

¹⁸ R. Vasić, *nav. дело*, 70.

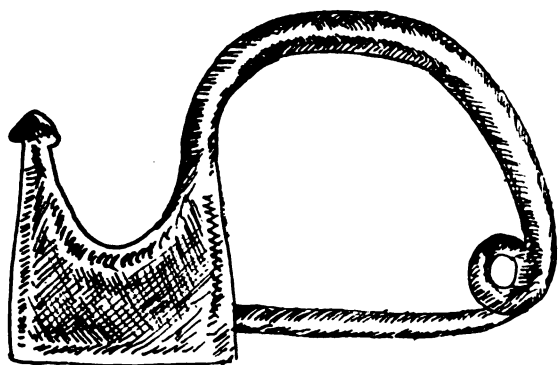
¹⁹ А. Бенас—В. Човић, *Glasinac II*, Sarajevo 1957, 9, табла IX/10; 17, табла XXIV/1—2; 23, табла XXXVII/2—21.

²⁰ Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM, XIX, 1964, табла IX/34—35.

²¹ Z. Marić, *Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja*, GZM, XV, 1959, 92—93, табла II/2—4; исти, *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju*, GZM, XXX—XXXI, 1977, 107.

²² V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid 1965, 50 табла II/1—4.

бобичастих испупчења. У исту групу украса на одећи спадају и две мање златне апликације кружног облика, које се као и златна дугмад сматрају грчким импортом. На импортовани карактер ових златних предмета упућује податак да су с унутрашње стране на неким дугмадима пронађени остаци неке сиве масе, која је вероватно служила за то да учврсти и ојача танки златни лим. Слична дугмад са таквим истим остацима основе нађена су и у скитским гробовима у јужној Русији, где се готово поуздано може говорити о грчком импорту преко црноморских лука и грчких колонија.

Сл. 4. — Сребрна фибула са четвртастом ногом из централног гроба хумке I у Атеници.

За разлику од импортованих златних дугмади, златне апликације нађене у истом гробу биле су — судећи по орнаментацији и изради — готово сигурно домаћег порекла. На свих пет ромбоидних примерака био је изведен истоветан орнамент свастике, а свих девет троугластих апликација било је украшено урезаним концентричним троугловима. Специфични стилски модели геометријске орнаментике, који се јављају и на неким налазима из Мраморца, а са новопазарским златним апликацијама имају велике сличности, дозвољавају претпоставке о извесном јединству у стилизацији орнамената, поготову у оквирима истих друштвених слојева племенске аристократије. Символ свастике, какав се на апликацијама јавља у Атеници и у Новом Пазару, а такође и на појасевима из Мраморца, нађен је и на ширем простору старобалканских друштвених заједница и племенских организација (Стична, Компоље, Доња Долина, Умчари, Качањ).³² Сасвим је

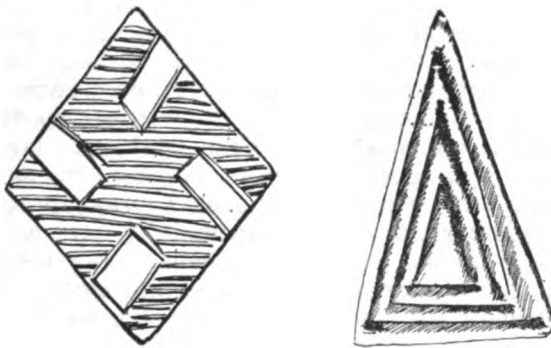
извесно да свастика као симбол није била искључиво балканске провенијенције, па се ни примена тог универзалног мотива не може сматрати неким значајнијим чиниоцем етничке или културне детерминације.

Будући да се по карактеру налаза централни гроб у атеничкој хумци I не сматра ратничким него женским, природно је што се уобичајена обележја положаја и угледа покојника (покојнице) у овом случају разликују од уобичајених гробних прилога племенских старешина. Одсуство оружја, оклопа и инсигнија у овом гробу може се схватити као потврда претпоставке о женском гробу, док о високом угледу покојнице — поред богатог златног и сребрног личног накита — сведоче гробни прилози ритуалног карактера. Ту на прво место долазе делови бронзаних посуда уништених приликом спаљивања. Сувише фрагментарни да би се на основу њих могли извлачити закључци о карактеру и типу посуда, ти остаци имају на себи видљиве трагове орнаментике, по којима се може одредити њихов импортовани карактер. Сачувани делови посуде, украшени астрагалима, јајастом и листастом орнаментиком, затим розете и остаци дршке, дозвољавају претпоставку да су у овом гробу биле приложене неке веће бронзане зделе — кратер, хидрија или оинохое (све заједно или од свега понешто). То указује на могућност да је и у Атеници у ритуалу сахрањивања била коришћена једна већа бронзана посуда, као што је био случај и у Новом Пазару, у Требеништу и на Гла синцу, а такође и у другим кнежевским гробовима све до Викса и Хохдорфа у западној Европи, где су у богатим гробовима пронађене велике бронзане посуде грчко-италске израде.

Од великог значаја за утврђивање културних паралела између кнежевских гробова на централном Балкану и раскошних гробова племенских вођа у другим европским и предњеазијским областима свакако су и остаци двоколице и кола, нађени у Атеници у обема монументалним гробним хумкама. Како налази кола и двоколица у овом хоризонту нису констатовани нигде другде на читавом подручју средњег Балкана, њихово присуство у овој некрополи може имати већу тежину у компаратив-

³² А. Шипчевић, *нав. дело*, 18—19.

ном одређивању места и карактера атеничких гробова у општем низу богатих кнежевских гробница, које су као појава ван сумње биле значајан облик и важна етапа у културном и социјалном развоју племенских заједница старијег гвозденог доба. За разлику од централног кнежевског гроба у атеничкој хумци II, где су нађени остаци већих кола на четири точка, у тзв. кнегињиног гробу у хумци I нађени су нагорели остаци двоколице, на којој је покојница вероватно била и спаљена заједно са другим гробним прилозима. Од оба точка сачувани су делови гвозденог окова, клинови, нитне и гвоздене алке. На основу реконструкције извршене приликом аналитичке обраде налаза, претпоставља се да је пречник точка износио 77 cm, али се на основу тога ипак не могу одредити праве димензије двоколице којом се покојница служила и која је вероватно била једно од спољашњих обележја њеног положаја и угледа.

Сл. 5 — Златна ромбоидна и сребрна троугласта апликација из централног гроба хумке I у Атеници.

У истој хумци I у Атеници, поред централног (кнегињиног) гроба нађен је и периферни гроб са доста гробних налаза и богатим материјалом од племенитих метала и од ћилибара. Као и у централном гробу из истог тумула, луксузни лични предмети и скуповени украси били су после спаљивања приложени уз остатке са ломаче, док су предмети од гвожђа и посуде од бронзе могли бити спаљени заједно с покојником. Међу личним предметима на првом месту треба поменути златне привеске у облику стилизоване пчеле (23 комада), који су идентични са истим налази-

ма из централне гробнице, што оба гроба, поред свих других индиција, доводи у блиску социјалну, родовску и хронолошку везу. Иако је у хумку био накнадно укопан, периферни гроб није могао бити много млађи од централног; о томе, између осталог, сведоче управо златне пчеле, као и други лични накит сличног или истоветног типа, исте израде и идентичног стила са накитом из централне гробнице. Поред пчела, међу примерке истог личног накита спадају троугласти златни и сребрни привесци са шрафираном геометријском орнаментиком троугластог и ромбоидног облика, као и фрагментоване сребрне цвечице од спирално увијене жице. Перле од ћилибара, које су припадале огрлицама, биле су такође истог типа и исте израде као и ћилибарске перле из централног гроба. И ту је било највише перли аморфног облика (785 комада) и идентичне величине (1—4 cm), затим кружних (440 комада овалних и 10 комада ваљкастих), док је троугластих и четвртастих перли било нешто мање (14 и 13 комада). Сразмерно још мање било је ћилибарских перли фигуралног типа, односно керамичког, флоралног и зооморфног облика (укупно 12 комада). Од ћилибарског инвентара из централног гроба у периферном гробу разликују се једино две перле кружног облика са дубоким и густим урезима, које су као и остале перле финије израде готово сигурно јужноиталског порекла.³³

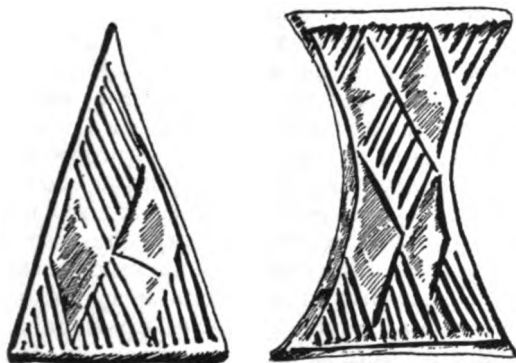
Уз делове ћилибарских огрлица у периферном гробу нађене су и зеленкасте стаклене перле са режњевима, као и полихромне перле од стаклене пасте. Ови предмети из групе личног накита идентични су са примерцима из централног гроба и врло су слични са налазима од стакла и стаклене пасте у богатијим гробовима из некропола на централном Балкану (на пример Нови Пазар) и у Подунављу (на пример Фериџиле у Румунији).³⁴

Украси на одећи у периферном гробу хумке I у Атеници показују доста сличности са одговарајућим накитом и личним предметима у централном гробу. Оно што пада у очи јесте околност да су у периферном гробу сви предмети из групе украса на одећи израђени искључиво од злата,

³³ D. E. Strong, *nav. дело*, 88, табла XXXVI/101.

³⁴ A. Vulpe, *Ferigile*, 72.

и то овај гроб чини доста специфичним у односу на друге гробове не само атеничке некрополе већ и ширег централног балканског подручја. Поред мањег броја истоветне овалне дугмади од испупченог златног лима и нешто бројније овалне златне дугмади са бобичастим испупчењима, у гробу је нађено неколико друкчијих четвртастих апликација од златног лима са дужим конкавним странама, украшених шрафираном геометријском орнаментиком троугластог и ромбоидног облика. Велики број ситнијих кружних апликација од златног лима (625 комада) — као и остала дугмад испуњена чврстом сивом масом — указују на могућност да су уз остатке са ломаче приложени примерци раскошно украшене златне одеће са ситним златним токама, каквих је од злата нађено и по скитским курганима, док су бронзане констатоване на многим другим странама, на пример у Стични и на Гласинцу.

Сл. 6 — Златне апликације из периферног гроба хумке I у Атеници.

Већу разлику у односу на централни гроб чини и врло специфични налаз једне апликације од позлаћеног сребрног лима у облику вепра (дужине 4,8 cm), какав је представљен на разним црнофигуралним грчким вазама из VI века пре наше ере.³⁵ Врло сличан примерак вепра од сребрног лима, такође из VI века нађен је и на Гласинцу (у Заграђу), где је можда био део неке веће представе лова,³⁶ док је у периферном гробу хумке I у Атеници највероватније служио као веома лепо изра-

ђен и доста редак украс на одећи. Приказ вепра у аутохтоној изради појавио се међу средњобалканским племенима нешто касније, тек у V и IV веку пре наше ере, када је датиран јаподски налаз из Рибиха у Лици.³⁷

Сл. 7 — Позлаћена сребрна апликација у облику вепра из периферног гроба хумке I у Атеници.

Као и у централном гробу хумке I, у периферном гробу није било значајнијих налаза оружја и оклопа као обележја постојања и угледа покојника. Потпуни недостатак оружја у централном гробу надокнађен је у периферном гробу малобројним налазима: двама скитским стрелицама и деловима туљца од гвозденог копља. Стрелице су биле од бронзе троперастог облика, дугачке 3,1 и 2,3 cm. Слични примерци стрелица, који су иначе налажени у скитским и тракијским некролама око Црног Мора (Дуванли, доње Подунавље, Молдавија³⁸), па чак и даље на западу све до Швајцарске,³⁹ у кнежевским гробовима на централном Балкану пронађени су у Илијаку на Гласинцу⁴⁰ и у Пећкој Бањи.

У периферном гробу још је мање гробних прилога ритуалног карактера, што указује на могућност да су бронзане посуде и гвоздени предмети изгорели приликом спаљивања. Од бронзаних предмета сачувана је једино ваљкаста дршка неког кратера грчке израде; сличан налаз регистрован је и у централном гробу, а такође и у другим богатим кнежевским гробовима као што су Требениште и Викс.

На основу положаја периферног гроба у хумци I и, нарочито, на основу нађеног

³⁷ А. Stipčević, *нав. дело*, 105.

³⁸ Себастьян Моринц, *Новая гальштатская группа в Молдове, Дакия, н.с.*, I, 1957, 117—132.

³⁹ А. Вулпе, *Вопросы в связи с концом раннежелезного века, Дакия, н.с.*, IV, 1961, 188; такође: А. И. Мелюкова, *Скифия и фракийский мир*, Москва 1979, 95.

⁴⁰ М. Паровић-Пешикан, *нав. дело*, 3.

инвентара, претпоставља се да је у питању гроб мушког детета, у који су приложени пажљиво бирани луксузни и скупочени предмети накита и одеће, али и неки примерци оружја којим се дечак већ могао служити.

У кнежевском гробу хумке II у Атеници — који представља средишњи и најзначајнији део атеничке некрополе — лични предмети су заједно са остацима са ломаче били полагани између камена и земље у гробној конструкцији. Од златног накита сачувао се део биконичне перле (пречника 2,2 cm), украшене искуцавањем и ободима у облику крста. Ова перла аутохтоне израде у блиској је вези са сличним налазом из централног (кнегињиног) гроба у хумци I, као и са златном огрлицом истог типа нађеној у Сремској Митровици.⁴¹ Уз овај примерак у гробу је такође нађен и фрагмент мање биконичне перле од златног лима без икакве орнаментике, као и изван број (11 комада) већих бронзаних биконичних перли, које су могле бити део исте огрлице. Поред два фрагмента који би се могли сматрати деловима бронзане гривне, у гробу је нађено 49 примерака перли од обрађеног ћилибара, како керамичког и зооморфног (ваза, овнујска глава) тако и геометријског облика (цилиндричне, четвороугласте и, најбројније, кружне); перле су биле јужноиталске израде.⁴² Пада у очи да је у овом гробу било знатно мање ћилибарског личног накита него у хумци I, а да стакла и перли од стаклене пасте није уопште било.

У групи *украса на одећи* у атеничком кнежевском гробу на прво место долазе специфични налази игала, какви нису регистровани ни у централном ни у периферном гробу хумке I, а такође ни у другим богатим кнежевским гробовима на подручју централног Балкана. Поред једне ваљкасте, ребрасто украшене главе од бронзане игле или неког сличног предмета, јавља се и неколико примерака игала са звонастом главом локалне израде, које упућују на паралеле са кнежевским гробовима на Гласинцу и на налазе из Доње Долине. Док фибуле у овом гробу нису регистроване пронађено је доста разне дугмади израђене како од племенитих метала (злата и сребра) тако и од бронзе и од

кости. Златних дугмета овалног облика од глатког испупченог лима било је 13 комада, а са венцем бобичастих испупчења 7 примерака. Као и иста дугмад у хумци I, и ова су била испуњена остацима чврсте сиве масе. Масивно калотасто дугме са гвозденим језгром и сребрним оковом могло је служити као тока; на тај закључак наводе слични налази из Пећке Бање, где се на сва четири примерка уместо гвозденог језгра јавља бронзано. Такође су нађена и мања калотаста дугмад од дебљег бронзног лима (3 комада), као и неколико примерака (5 комада) више или мање деформисане коштане дугмади са отвором у средини.

Поред једне фрагментоване палмете од сребрног позлаћеног лима — која блиску паралелу има у палмети са огледала из VI века пре наше ере нађеног у Апологији у Албанији, са мотивом веома распрострањеним у свим крајевима који су били озрачени грчким утицајем — и поред једне стреласте златне апликације, каква је нађена и у Новом Пазару, у гробу су пронађене и две специфичне апликације од златног лима. Издуженог листастог облика, апликације су биле превијене на два неједнака дела и по средини причвршћене нитном; могућно је да су служиле као луксузан оков на језичку ремена, какав је пуних хиљаду година касније био део инсигнија на појасевима аварских великаша.⁴³ Орнаментика изведена искуцавањем, са мотивом текуће спирале, припадала је карактеристичном стилу украса на бронзаним посудама старијег гвозденог доба и у керамици босутско-Басараби типа, па је као наслеђе претходних култура могла бити позната и коришћена за украшавање међу становницима средишњег Балканског полуострва.⁴⁴

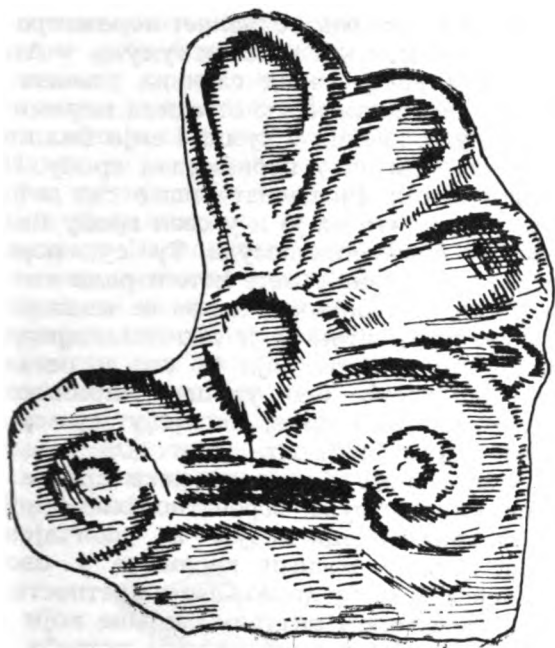
Од украса на одећи, односно на кожној опреми, нађене су и три четвороугласте сребрне плочице са дијагонално постављеним пластичним ребрима, затим 3 сребрне нитне са сличним, мада мањим завршенима, као и једна калотаста сребрна апликација, која се за одећу или кожну опрему причвршћавала трима нитнама.

⁴³ J. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд 1977, 72—73.

⁴⁴ N. Tasić, *Bosutska grupa — nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uže Srbije*, Materijali, VII, 1971, 70.

⁴¹ Види напомену бр. 4.

⁴² Види напомену бр. 7.

Сл. 8 — Златна апликација у облику палмете из хумке II у Атеници.

У кнежевском гробу хумке II посебан значај имају предмети који су служили као обележја положаја и угледа покојника, пошто се, између осталог, и на основу њих одређује кнежевски карактер гроба. У томе највећи значај имају инсигније и друга знамења власти или ратничког статуса, међу које свакако спада карактеристични примерак бруса са троугластим носачем од бронзе. Мада такве брусеве треба разликовати од инсигнија (или жезла) од камена са лепо украшеном бронзаном дршком — какве су пронађене у кнежевским гробовима на Гласинцу⁴⁵ — несумњиво је да су и ови типови брусева и држача поред практичне имали такође и функцију ознаке друштвеног положаја. На то указују не само врло слични налази носача из кнежевске гробнице у Магдалененбергу, која се датира у другу половину VI века пре наше ере.⁴⁶ Врло је карактеристично да се између кнежевског тумула у Магдалененбергу и кнежевског гроба у Атеници јављају и друге паралеле, од којих пажњу привлаче истоветне бронзане представе барских птица, нађене у оба гро-

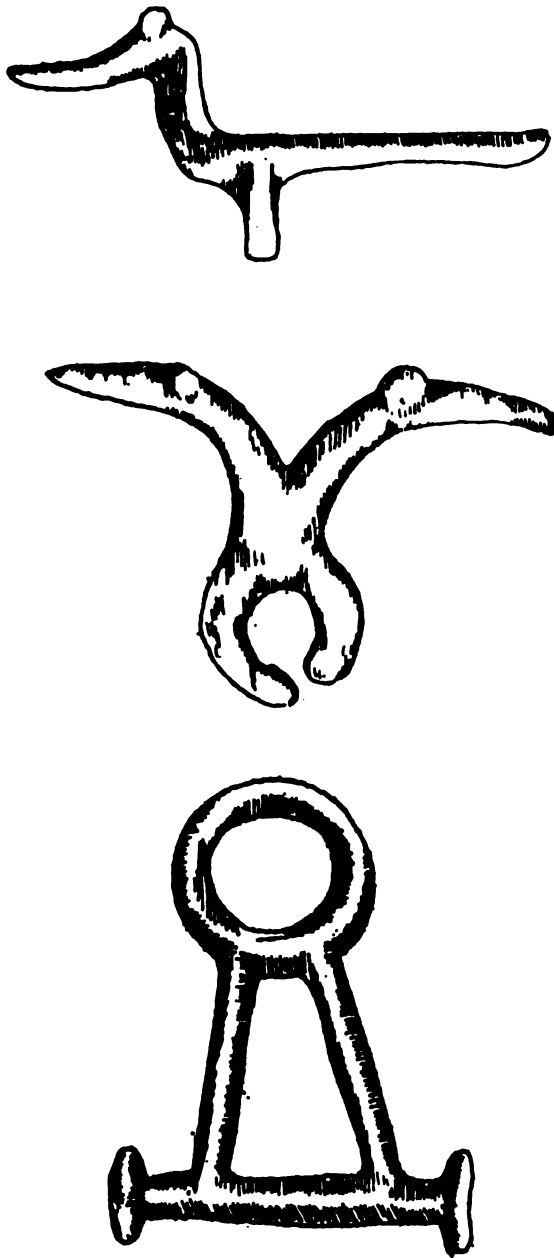
ба.⁴⁷ Ови налази птица, какви су регистровани на широком простору средње и југоисточне Европе, имали су вероватно култни значај, а могли су бити и у вези са друштвеним угледом и истакнутим положајем покојника. У Атеници су нађена два пара стилизованих птица: на једном пару је сачувана алка, којом су биле причвршћене за одећу или делове опреме, док су друге биле финије израде али без дела за причвршћивање. Обележје кнежевског положаја и власти могао је такође имати и привесак од бронзе са кружним отвором, израђен у облику две повезане птичје главе. Врло је важна паралела на коју указују М. Ђукњић и Б. Јовановић, који подсећају да је на ситули из Бача представљен достојанственик који у руци држи предмет истог облика; на Гласинцу је такође нађен привесак са удвојеном птичјом главом.

За разлику од централног и периферног гроба у хумци I, кнежевски гроб из хумке II у Атеници садржавао је више налаза дефанзивног и офанзивног личног оружја, као и делове оклопа и штита, по чему се закључује да је у питању гроб истакнутог ратника. Мада тешко општењени, делови гвозденог и бронзаног оружја сведоче о томе да је уз покојника било приложено доста личне ратничке опреме: два дворезна мача са канијама, који најближе паралеле имају у гласиначким налазима оружја; један краћи једнорезни мач; бодечи са коштаном и сребрним оплатама на дршкама, од којих сребрна својом геометријском орнаментиком троуглова указује на аутохтоно порекло, док коштана дршка својом врло лепом и скупоценом израдом у облику животињске главе говори о грчком импорту. Друге коштане оплате или корице од ножева кружним украсима и једноставнијом израдом сугеришу домаће порекло. У гробу су, затим, нађени и остаци неколико копаља, фрагменти тоболца као и шест стрелица скитског типа са два и са три крилица (величине 2,1 до 2,6 cm). На једном фрагменту бронзаног лима нађени су и остаци тканине, по чему би се могло претпоставити да је тај лим припадао некој врсти оклопа. Карактеристичан је и налаз два фрагментована бронзана умба који као и гвоздени мачеви имају блиске паралеле

⁴⁵ A. Benac—B. Cović, *nav. дело*, табла XXIV/8.

⁴⁶ K. Spindler, *Magdalenenberg I*, Villingen, 1971, 77, табла II.

⁴⁷ Исто.

Сл. 9 — Бронзана представа птице, бронзани привесак са удвојеном птичјом главом и гвоздени носач бруса из хумке II у Атеници.

са налазима у кнежевском гробу у Читлупцима и у ратничким гробовима из Доње Долине и Ромаје.⁴⁸

⁴⁸ А. Венац—В. Џовић, *нав. дело*, табла XXX/7; такође: Z. Marić, *Donja Dolina*, 38, табла XI/14; такође: N. Đurić—J. Glušić—J. Todorović, *Praistorijska Romaја*, Beograd 1975, 66, табла XIV/11.

Гробни прилози ритуалног карактера у монументалном кнежевском тумулу у Атеници разликују се од сличних налаза у хумци I првенствено по остацима керамичких посуда, каквих у хумци I није било ни у централном ни у периферном гробу. На основу неких фрагмената може се, међутим, закључити да је и у овом гробу било увозних бронзаних посуда. Ту су, поред осталог, бронзане розете исте израде као и на здели или оинохои каква се налазила и у хумци I, затим ту је део цилиндричне дршке од кратера који је као и остало бронзано посуђе био уништен приликом спаљивања покојника; на крају ту су и разни други фрагменти већих или мањих бронзаних посуда, делови неке дршке и неког плитког суда, вероватно фиале која се по орнаментацији везује за уобичајени грчки импорт. Налази керамике у овом кнежевском гробу дозвољавају претпоставку о сложенијем ритуалу сахране који је био примењен код кнежевског погребља. О томе сведочи и сама жртвена конструкција изван централног гроба. Према обиљу фрагментоване керамике која је нађена у гробу и у жртвеним конструкцијама, није могућно реконструисати ни број ни облик посуда од којих су многе могле бити и намерно разбијене код ритуала сахране. Једино се могла ближе реконструисати оинохое од жућкасте керамике јонског типа, украшена мркоцрвеним хоризонталним тракама, чији је облик имитирао бронзане посуде какве су нађене у Новом Пазару и у Требеништу. Неколико неодређених фрагмената обода и трбуха керамичких судова домаће израде својим профилима и орнаментиком подсећају на керамичке налазе са Гласинца.

У кнежевском гробу у Атеници пронађено је и нешто обрађеног коштаног материјала, од којег је најзначајнија делимично очувана изрезбарена плочица, можда део неке кутије финије израде. На два фрагмента распознаје се у плитком рељефу фигура лава како напада јелена, доста чест, распрострањен и дуготрајан мотив на многим рељефним представама у јонском културном кругу — како у кости и слоновачи тако и у архитектонској пластици. Исти мотив борбе лава с јеленом био је, у нешто друкчијој стилизацији, омиљен и међу скитским племенима, као и међу другим популацијама које су као

и средњобалканска племена у старије гвоздено доба биле у непосредном и живом контакту са грчком цивилизацијом. Истог порекла је и коштана фигура лава који лежи, као и коштане плочице правоугаоног облика које су највероватније биле делови исте кутије, чији је налаз у Атеници за сада јединствен на читавом подручју централног Балканског полуострва. У групу коштаних налаза спада и један предмет од обрађене кости цилиндричног облика, украшен појасевима шрафираних троуглова и цик-цак линија, а који је свакако био домаће израде, јер су се елементи исте орнаментике сусретали и на Гласинцу. Предмет је највероватније био део фруле или неког другог дувачког музичког инструмента.

Сл. 10 — Оинокое из хумке II у Атеници.

Посебан значај у одређивању културног садржаја кнежевског гроба у Атеници имају делови кола и колске опреме, нађени у оба велика тумула. Док су у хумци I, у тзв. кнегињином гробу, пронађени изгорели остаци двоколице, спаљене при погребном ритуалу, у кнежевском гробу у хумци II неки нагорели остаци, а нарочито четири истоветне трокраке чивије, јасно говоре о колима са четири точка. Нађени

су и делови гвозденог окова са делимично сачуваним клиновима. Поред различитих алки, нитни, клинова и окова, који су припадали колској опреми, пажњу привлаче и остаци бронзаног лима, калотастих закивака и другог ситнијег бронзаног инвентара, који је служио као украс на колима, највероватније спаљеним заједно са покојником. Кола са четири точка, укључена у погребни ритуал племенских старешина, нису била непозната варварским племенима у средњоевропском подручју, о чему сведоче истоветни налази у инхумираним кнежевским гробовима у Хохдорфу, Магдалененбергу, Хохмихелеу и Виксу. На централном Балкану атенички налази кола су јединствени и зато се морају узети у обзир као важан одређујући фактор при утврђивању и анализи културног садржаја средњобалканских племена. Та племена су истовремено била отворена и медитеранском културном струјању и дејству средњоевропских форми халштатске културе, повезане преко простране подунавске области са европским југоистоком. Сусретање и међусобно прожимање културних утицаја управо на балканском тлу огледа се, између осталог, на разним детаљима, као што је, на пример, тип коњске опреме. Гвоздене узде и ђемови (жвале), који су нађени у кнежевском гробу у Атеници као део колске опреме, били су израђени по скитском узору,⁴⁹ а не треба савим искључити ни могућност скитског импорта.

Изван централног гроба, у оквиру жртвеника и у кружном потпорном зиду, откривено је много фрагмената керамике и калцинисаних костију. Та керамика је махом била аутохтона, мада има и фрагмената који својом фактуром указују на грчки импортовани материјал. Од делова домаће керамике распознају се остаци две посуде: једне биконичне из западног жртвеног простора, и друге коничне из потпорног прстена. Обе посуде биле су лоше фактуре, рађене руком, жућкасто-сиве боје; биконична здела имала је повијен обод и украс од плитких укошених канелура, док је конична имала на унутра оштро повијени обод и плитак жљеб као једноставан украс. По неким елементима ове кера-

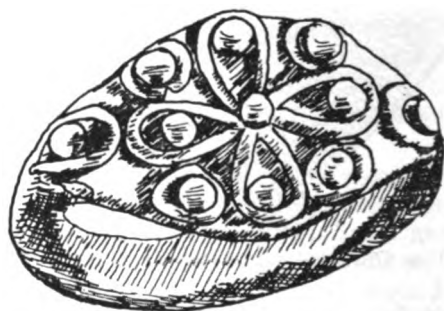
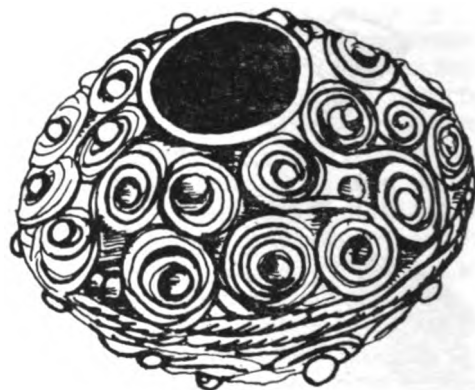
⁴⁹ Б. Н. Граков, *Ранний железный век — культуры Западной и Юго-Восточной Европы*, Москва 1977, 125.

мичке посуде обликом и орнаментиком показују извесну грубу варијанту Басараби стила, који се једним делом простирао и на подручје западно од Мораве. Потпунија компаративна анализа керамичког материјала у тој области могла би дати више података у томе смислу, али се засад не располаже довољним бројем узорака релевантних за потпунију обраду керамичких налаза.⁵⁰

Целокупан археолошки материјал, који је нађен у кнежевском гробу хумке II у Атеници, одликује се како разноврсношћу и богатством тако и бројним паралелама. Оне омогућују доста широку и развијену типолошку систематизацију и врло корисна синтетичко-компаративна испитивања. На основу сређених података употпуњује се представа о културним формама и садржајима средњобалканских племена старијег гвозденог доба. Ослоњена на традицију и на стечене и наслеђене навике, сва та племена била су у непрекидном контакту са духовном и материјалном културом суседних и сродних племенских заједница, а сви заједно захваћени општим процесом етничког повезивања и убрзаним ритмом друштвеног раслојавања.

Нови Пазар. — Елементи друштвеног и хијерархијског раздвајања племенских заједница на централном Балкану у периоду старијег гвозденог доба још су очигледније и изразитије осведочени на налазима у кнежевском гробу из Новог Пазара. С обзиром на чињеницу да је већи део скупочених налаза на том локалитету пронађен у некој врсти оставе у склопу саме гробне конструкције, а и да је нешто гробних прилога било распоређено изван ковчега, у засебној целини начињеној од камених плоча, тешко је било шта одређеније рећи о томе колико су приложени гробни дарови били у вези са погребним ритуалом или истакнутим друштвеним положајем покојника. Сви лични предмети били су смештени у ковчег и састојали су се од златног и сребрног накита и од ћилибарских и стаклених перли. Лепо су израђене две златне наушнице аутохтоног порекла са искуцаним геометријским орнаментима и

⁵⁰ Н. Тасић, *Неки проблеми културне и етничке припадности босутског и Басараби стила*, *Balkanica*, XI, 1980, 10—11.

Сл. 11 — Златна биконична перла и златни прстен из кнежевског гроба у Новом Пазару.

симболом свастике, што упућује на карактеристичне одлике домаћег стила у изради личног накита типа Мраморац.⁵¹ Да је тај карактеристични тип појаса из Мраморца био примењиван и у другим врстама лич-

⁵¹ R. Vasić, *нав. дело*, 56, табла 25.

ног накита сведоче налази бронзаних гривни из Годилјева код Косјерића, из Арареве громиле на Гласинцу и из Доње Долине, као и пар сребрних гривни и сребрни прстен тога типа из Пећке Бање.

Четири златна прстена, нађена у Новом Пазару, имала су истањену елипсасту главу украшену четворолистом розетом од гранула и филигранске жице. Грчки рад, или израђено према грчким узорима, прстење је припадало релативно уобичајеном типу који је констатован у налазима на балканском југу, у Демир Капији, у Требеништу и на Халкидику.⁵² Поред четири златне алке, које би по величини (2—2,5 cm) могле спадаати међу прстење једноставније масивне израде, од личног накита значајне су три биконичне златне перле, несумњиво делови огрлице. Украшене гранулацијама и филиграном, перле припадају оном типу који је у скромнијој изради регистрован у Атеници и у Сремској Митровици,⁵³ док овако лепо украшених има међу налазима на југу Балканског полуострва све до Пелопонеза и Мале Азије. Лепо су израђени и примерци гранулираних малих златних перли (8 комада). Такав цестаки накит налажен је и на другим локалитетима такође у већим количинама — у Атеници, Сремској Митровици, на Гласинцу, у Ражани, Компољу, Стични итд. — па се са доста сигурности може говорити о једном карактеристичном типу украса који је био доста омиљен и распрострањен.

Од сребрног личног накита, којег је у Новом Пазару било мање него златног, истичу се две гривне домаће израде са удвојеним змијским главама. Будући да су такве гривне са змијском главом готово исто тако честе колико и представе змије на свим подручјима која су била под грчким утицајем, и да се змија као универзални симбол вишеструког значења јавља у многим крајевима и на врло широком простору, јужнобалканске паралеле са змијоликим гривнама су доста уобичајене. На подручју централног Балкана змијски стил констатован је на гривнама из Мра-

морца,⁵⁴ у Пећи,⁵⁵ у Пећкој Бањи и Љубовжди,⁵⁶ затим у Чуруту,⁵⁷ у Качњу⁵⁸ и другде.

Сл. 12 — Сребрна гривна са змијским главама из Новог Пазара.

Слично као и у атеничкој хумци I, у гробу или остави из Новог Пазара нађено је доста личног накита израђеног од ћилибара — махом разноврсних перли и плочица које су биле нанизане и ношене око врата као огрлица. Пажњу привлаче бројне ћилибарске перле геометријског облика: кружне, правоугаоне (16), квадратне (48), троугласте (83), купасте (22), цилиндричне (27), биконичне (54), и већи број дугуљастих и округлих перли са режњевима. Ништа мање нису привлачне ни перле фигуралног типа: у облику боце (36), стилизованих птица (37), овнујске (око 30) и лавље главе (4), какве се јављају и у Атеници. Ћилибарске перле у облику маске са архајским осмехом (6) такође су сличне налазима из Атенице, док се налази фигуралних перли у облику жира (14), грифона (2), коњске главе, петла (3) и лабуда (2) по стилу и представама разликују од атеничких. Посебну врсту ћилибарског накита представљају већи срцолики привесци (дужине 5—8 cm), као и већи примерци овнујске главе (4 cm). Савим су специфични налази антропоморфних украса архајског типа са представом Коре (3 примерка) и један ћилибарски идол крстастог облика, дугачак 4 cm, који је могао служити као амајлија. Неки ћилибарски налази у Новом Пазару — где је нађено сразмерно много ћилибарског материјала — највероватније нису припадали личног накиту и могли су имати неку другачију функцију. Готово сви типови обрађених ћилибарских перли и украса имају своје више или мање изразите паралеле у мање луксузним примерцима из других кнежевских и ратничких некропо-

⁵² V. Lahtov, *nav. дело*, 76.

⁵³ Види напомену бр. 17.

⁵⁴ М. Гарашанин, *Налаз гвозденог доба у Мраморцу*, Музеји, II, 1949, 128.

⁵⁵ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, том II, Београд 1973, 507, табла 110.

⁵⁶ Податак добијен од Јована Глишића.

⁵⁷ М. Гарашанин, *Праисторија Србије* II, 513, табла 113.

⁵⁸ Z. Marić, *Kačanj*, 87, табла II/1.

Сл. 13 — Ђилибарске перле из Новог Пазара.

ла на подручју централног Балкана (Атеница, Гласинац, Качањ, Пилатовићи, Пећка Бања, Компоље, итд.). По многим одликама перле финије израде везују се за јужноиталски стил у коме се такође — као и друге представе нађене у Атеници и Новом Пазару — сусрећу и примерци ћилибарских украса у облику Кора и архајских маски.⁵⁹

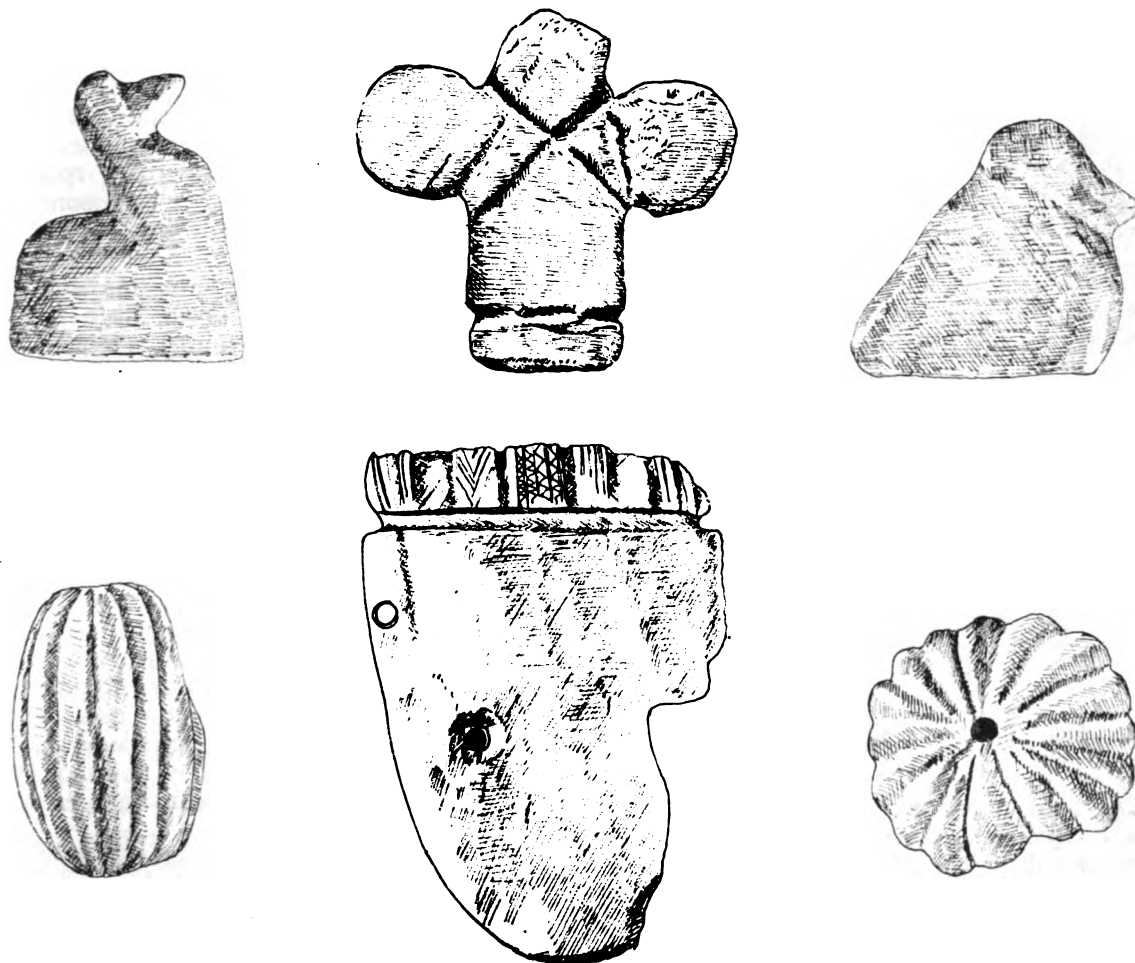
Једини налаз од стакленог накита у Новом Пазару представља огрлица од 26 лоптастих перли са режњевима, тамнозелене боје и fine израде. Такве перле нађене су и у Атеници и на неким другим налазиштима на средњем балканском подручју.

⁵⁹ Б. Јовановић, *Ћилибарски накит*, 66—67; D. E. Strong, *нав. дело*, 66, табла XIX/42; 72—73, табла XXIII—XXIV/54—60.

Из групе украса на одећи пажњу привлаче налази игала, које у Атеници нису регистроване. На првом месту ту је златна игла са двоветљастом главом и спиралним навојима на врату, дугачка 5,4 cm, највероватније грчки рад пошто су утврђене паралеле највећим делом са грчке територије. Врло сличан примерак, такође из VI века пре наше ере, нађен је на локалитету Мати у Албанији,⁶⁰ док је у Годиљеву пронађена бронзана игла истог типа и исте израде само са главом од три петље.⁶¹ Ту су затим четири сребрне двојне игле (укоснице) типа омега, приближно дугачке 8,4 cm и домаће израде, какве су врло често налажене на читавом балканском подручју и чије су паралеле многобројне, нароч-

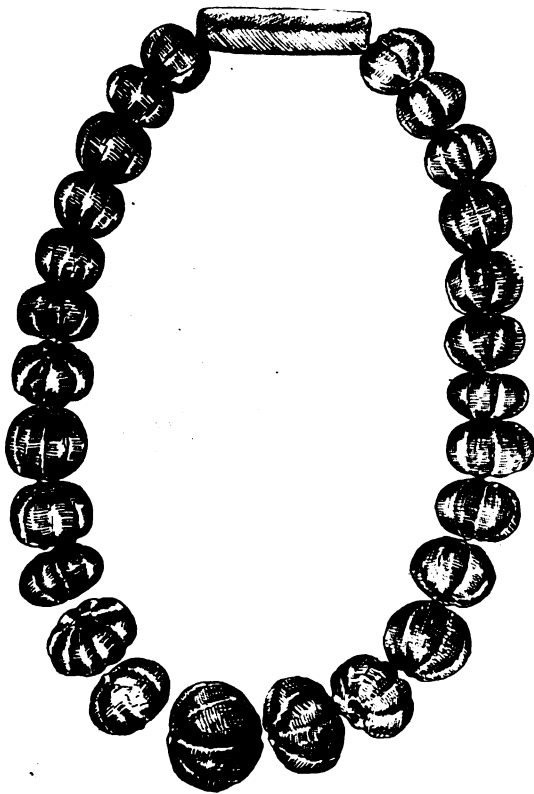
⁶⁰ F. Prendi, *нав. дело*, 126, табла VI/16.

⁶¹ R. Vasić, *нав. дело*, 56, табла XXV/12.

Сл. 14 — Ћилибарске перле из Новог Пазара.

чито у налазима из средњих и западних делова Балканског полуострва.⁶² Фибуле са четвртастом ногом, каква је била она из Атенице, у Новом Пазару биле су разноврсније и бројније, израђене и од злата и од сребра. Златних фибула нађена су два пара дужине око 4 cm, које су, судећи према лицу и наличју, представљале украсни комплет, доста ретко рађен у злату. Пет сребрних фибула истога типа и приближно исте дужине биле су такође домаће израде, са мноштвом паралела од којих је за овај рад најзначајнија идентична сребрна фибула из Атенице, пошто та паралела дозвољава могућност даљих компаративних анализа.

Сл. 15 — Огрлица од стаклених перли из Новог Пазара.

Од шест бронзаних фибула, две (а можда и три, јер је трећи примерак јако оштећен) фибуле су биле лучног облика са троугластом ногом, једна ребрастог луч-

ног облика са трапезастом ногом и две фрагментоване фибуле издуженог облика. Најбоље очувана лучна фибула са троугластом ногом имала је прикачен лагчић и представља доста карактеристичан примерак средњобалканске фибуле, пронађене на Гласинцу, у Доњој Долини, као и на другим местима. У Пилатовићима је пронађен сасвим сличан примерак, што још боље показује честу употребу ових фибула на подручју централног Балкана.⁶³ Ребраста фибула са трапезастом ногом и дугмастим завршетком такође има своје паралеле на Гласинцу, у Доњој Долини и Компољу, у Годилеву, Ражани, и Кривој Реци, а констатоване су такође и у Пилатовићима,⁶⁴ као и у некрополи у Карагачу.⁶⁵

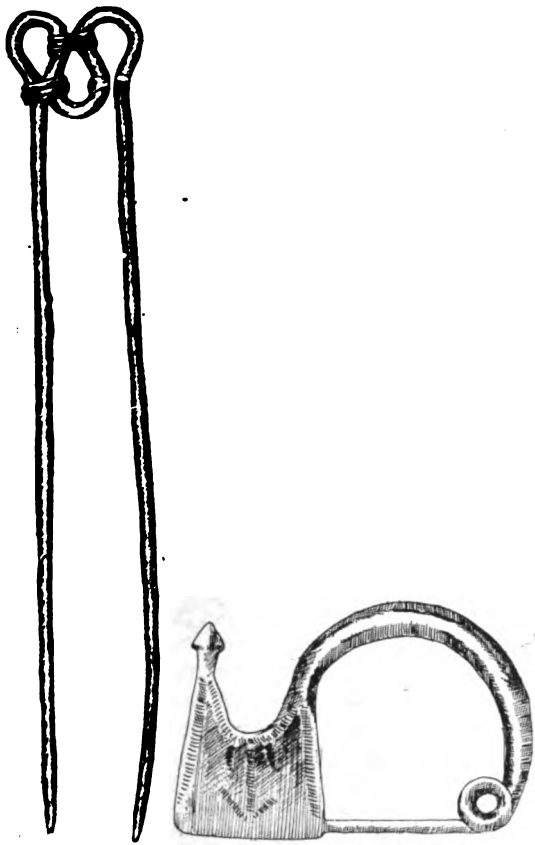
Од осталих украса на одећи на локалитету Петрове цркве у Новом Пазару нађена је већа количина (113 комада) златне дугмади калотастог облика са венцем ситних бобичастих испупчења, величине од 0,8 cm у пречнику и са остацима чврсте сиве масе с унутрашње стране. Потпуна идентичност са такође врло бројним налазима ситније златне дугмади из централног и, нарочито, из периферног гроба у Атеници, указује на то да је у новопазарском гробу или остави била приложена нека врста скупоцене одеће, или златом украшене капе, са мноштвом златних бобица и кружних апликација, које су несумњиво биле знак раскоши и богатства, али и израз моћи и угледа покојника. О томе сведоче и други златни налази из Новог Пазара, који својим богатством представљају без сумње најатрактивнији археолошки материјал из кнежевских гробова на централном Балкану. Украси на одећи са тог налазишта, због специфичног карактера и великог уметничког богатства, могу се с доста основа сматрати истовремено и обележјима положаја и угледа, јер је готово искључено да би у једном монументалном тумулу са толико скупоцених гробних прилога био сахрањен неки обични ратник са уобичајеном опремом и свакидашњом одећом. На основу великог броја златних дугмади, апликација, пектора-

⁶³ М. Зотовић, *Некропола у Пилатовићима код Пожеге, Сахрањивање код Илира*, 39, табла II/5.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ D. Srejskić, *Karagač and the problem of ethnogenesis of the Dardanians*, *Balkanica*, IV, 1973, 59, табла V.

⁶² F. Maier, *Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland*, *Germania*, 34, 1965, 63—75.

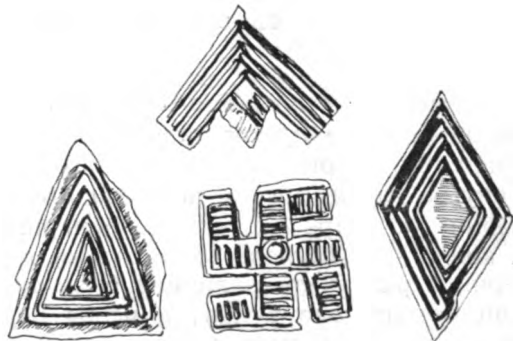

Сл. 16 — Сребрна омега игла и златна фибула са четвртастом ногом из Новог Пазара.

ла, митри, појасева и разних плочица које су биле саставни део златом украшене одеће — чија је укупна тежина морала бити знатна — могућно је претпоставити да су у оставу биле приложене најмање две, а можда и три раскошне гарнитуре кожног оклопа. Сродност са атеничким налазима огледа се пре свега у типу апликација и у њиховој орнаментацији, која указује на локални средњобалкански стил у обради племенитих метала, па чак и на могућност порекла из исте радионице. То се нарочито потврђује на веома бројним троугластим (471 комад), ромбоидним (131 комад) и стреластим (290 комада) апликацијама са једноставном геометријском орнаментиком, изведеном у техници искуцавања. Символ свастике, који се у Атеници јављао искључиво као орнамент на апликацијама, овде је регистрован и самостално, као засебан златни украс (5 комада).

Одступања од атеничких налаза огледају се у два велика златна појаса типа

Мраморац, какви од злата нису нигде другде нађени, као и у налазу шест кружних пекторала и три полукружне митре (очигледно три пара) од злата. Пекторали су били од танког лима, пречника око 20 cm; два пара била су украшена на исти начин и истом орнаментиком, која се састојала од осмокраке розете уоквирене са две кружне плетенице, више концентричних кружних линија и средишњом траком од попречно шрафираних цртица. Трећи пар пекторала имао је незнатно друкчију орнаментуку (без средишње траке од попречних цртица, али са шрафираним оквиром око розете). Сличан тип орнамента понавља и један пар златних митри (дужине 15, ширине 15, 11,5 cm), које су, као и пекторали, биле причвршћене на кожи или на подлози од чоје. Пратећи полукружни облик митре, орнамент уоквирују плетеница и наизменични појасеви паралелних и попречних шрафираних линија; средишњи орнамент представља полукружно поље подељено двома неједнаким цик-цак линијама и шрафираним троугластим површинама. На трећој митри (дужине 19,3, ширине 14,5 cm) такође се понавља мотив плетенице, али орнамент чине и кругови повезани тангентима, попут геометријски стилизоване текуће спирале. У средишњем пољу налази се шрафирани шеврон између три концентричне кружнице. Врло оригинална и занимљива орнаментика на овој митри дозвољава различите претпоставке о процесу уобличавања орнаменталног стила, на који су сасвим сигурно деловали и мотиви аутохтоне шрафиране геометријске орнаментике, као и елементи грчког стила, коме су се локални мајстори све боље прилагођавали.

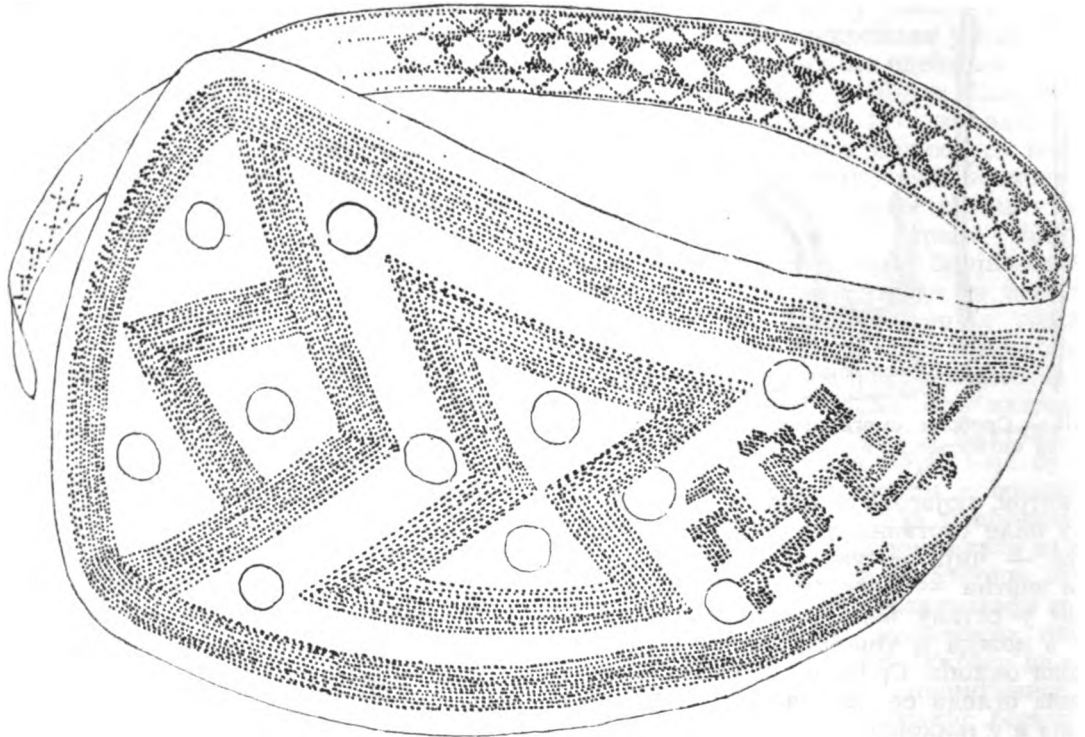

Сл. 17 — Златне апликације из Новог Пазара.

Орнамент плетенице јавља се и на правоугаоним плочицама од златног лимана. Два пара већих плочица (величине $16,4 \times 4,5$ cm и $17 \times 4,3$ cm) имале су плетеницу уоквирену линијама од концентричних правоугаоника. Мање плочице — чија дужина варира од 5—6 cm, а ширина од 1,3—2 cm) — каквих је било највише, чак више од 180 комада, биле су украшене само плетеницом. Једна плочица већих димензија (дугачка 19,5, широка 5 cm) била је украшена шрафираним геометријским орнаментом. Заједно са свим другим златним плочицама припадала је раскошном окло-

кнежевској капи, златом украшеној кабиници или једноставно другом комаду одеће. Одређене паралеле за те капе могле би се установити према шлемовима из Шмартја код Новог Места и из Компоља у Лици.*

За утврђивање карактера златом богато украшене одеће варварских племенских старешина с краја VI века пре наше ере, као једна од могућних претпоставки врло је занимљива црнофигурална ваза на коју се позивају Ђ. Мано-Зиси и Ј. Поповић. На Егзекијасовој амфори из Британског музеја, која се датира између 540—530. године пре наше ере, приказана је сцена на

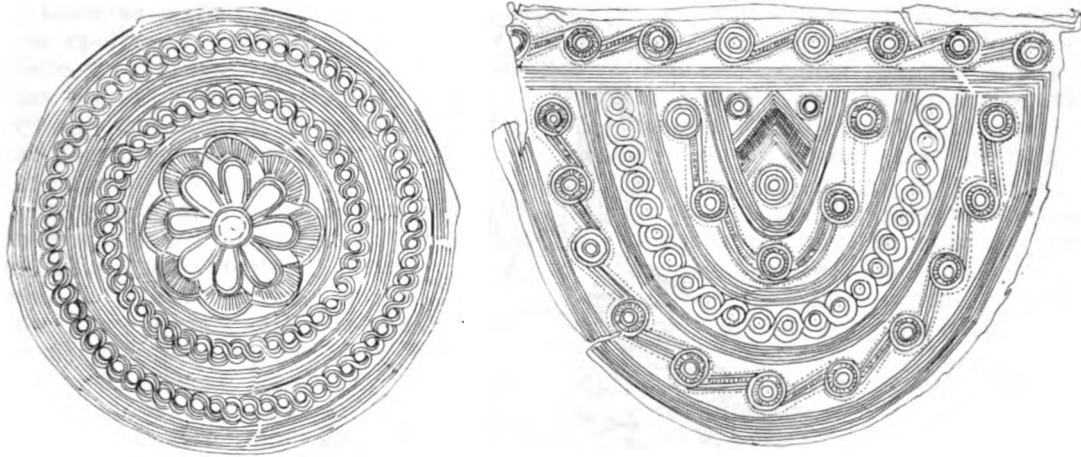

Сл. 18 — Златни појас типа Мраморац из Новог Пазара.

пу племенског старешина. На основу свих налаза може се претпоставити да су пекторали били причвршћени на кожном оклопу за груди, док су појасеви штитили слабине, а митре — такође причвршћене на кожи — покривале абдоменални тракт. Плочице различите величине биле су делови периге око рукава и испод појаса, док су златна дугмад и разне апликације могли бити украси на некој раскошној

којој Ахил убија амазонску краљицу Пентезилеју. Краљица на себи носи кожни панцир са кружним апликацијама, пекторалима и троугластим кардиофилаксом, па се на основу тога евентуално могу извлачити неке паралеле о одећи угледних

* Покушај реконструкције раскошне, златом окићене одеће покојника из кнежевског гроба у Новом Пазару (под условом да је био мушкарац) дат је на приложеном цртежу на стр. 54.

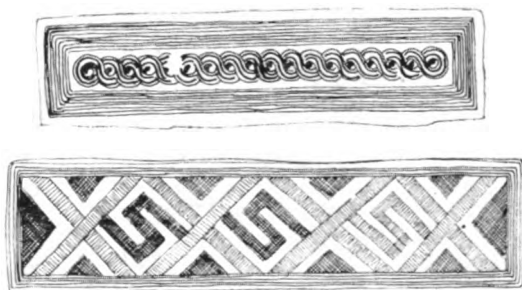
Сл. 19 — Златни пекторал и митра из Новог Пазара.

личности и кнежева варварских племена са којима су Грци били у додиру.

У исту групу украса на одећи, који би могли бити делови скупоценог оклопа као обележја и угледа покојника, спадају и две троугласте ћилибарске плочице, чија намена није сасвим јасна. С обзиром на жљебове у горњем делу, преко којих су плочице биле везане као и с обзиром на фино урезане митолошке призоре и на аверсу и на реверсу, очитледно је да плочице нису биле причвршћене на одећи него да су слободно висиле као украс. Урезани призори Херкула и Керкопа, хоплита у борби, коњаника и хералдичке групе од две сфинге (или два грифона), сасвим поуздано говоре о несумњиво грчком пореклу ових специфичних ћилибарских плочица, украшених такође и флоралним мотивима, волутама и палметатама. Истог су порекла и две ћилибарске плочице у облику акротерија, и неколико сродних фрагмената украшених волутама и палметом.

Пада, међутим, у очи да у кнежевском гробу у Новом Пазару нису нађени никакви предмети који би се, као жезла и другла знамења власти, могла сматрати инсигнијама. Такође у гробу није било никаквог оружја, што читав налаз чини доста чудноватим. Врло је необично да у једном тако луксузном гробу, очигледно врло истакнутог и богатог племенског вође — најраскошнијем и најбогатијем кнежевском гробу на читавом подручју централног Балкана — није откривено ни трага од личног оружја покојника. Сви остали гроб-

ни налази говоре у прилог томе да је обред сахране тако моћног покојника морао имати разноврстан и широк ритуал, који се није могао замислити без жртвовања и прилагања личног оружја и ратничке опреме. Зато би се смело претпоставити да на локалитету Петове цркве у Новом Пазару монументални кнежевски тумул због услова налаза није у потпуности испитан. Грађењем цркве, која и сама представља непроцењиво културно благо, могли су бити уништени значајни још старији налази и делови тумула који сигурно није био без богатих гробних прилога ритуалног карактера.

Сл. 20 — Златне правоугаоне плочице — делови оклопа из Новог Пазара.

Од тог материјала, уз ковчег са благом у засебној каменој конструкцији нађен је вероватно само део тих прилога луксузне и лепе израде и грчко-италског порекла. Ту је најпре релативно добро очувана сребрна фиала мезомфалос веома лепе израде, са позлатама и украсима изведеним у

Сл. 21 — Покушај реконструкције одеће покојника из кнежевског гроба у Новом Пазару.

облику цветова и листова, какви су нађени и на сребрним пехарима из Требеништа. Лепе и скупоцене израде је такође и бронзана хидрија (висока 43 cm), од које су сачувани вертикална дршка са нагом мушком фигуром, лављом главом, два овна у лежећем ставу и исплаженим ликом Горгоне, а такође и две хоризонталне дршке са палметима, као и обод хидрије украшен вертикалним канелурама. Хидрије сличног типа, као и кратери исте израде, налажени су и у другим раскошним кнежевским гробовима, како на самом балканском подручју тако и шире. Ради паралела значајно је поменути налазе из Требеништа, из Башове и Големе Могиле у Дуванлију,⁶⁶ затим из Рандаца, из Вика и из Хохдорфа.⁶⁷ Карактеристично је да се овакви налази углавном везују за јужноиталско порекло, о чему најбоље сведоче две хидрије нађене у подземном сацелуму у Пестуму.⁶⁸ Једна од њих толико је слична хидрији из Новог Пазара да изгледа као да су обе изашле из исте радионице; друга још изразитију сличност показује са хидријом из Требеништа. Откриће тих хидрија у затвореном налазу светилишта у Пестуму, које је датирано на крај VI века пре наше ере, сведочи о томе да су овакве хидрије и кратери били скупоцен и цењен материјал не само у варварским областима него и у самим жариштима грчко-италске културе, са којом су одређене додире одржавали и припадници старобалканских племена старијег гвозденог доба. Њихови кнезови и племенске вође морали су бити не само довољно богати него и довољно отворени и радознали, па чак и културно уздигнути, када су увозили, куповали или отимали раскошне предмете високо цењене у свим центрима ондашње цивилизације, према којој су се они одмеравали и којој су се на одређен начин прилагођавали.

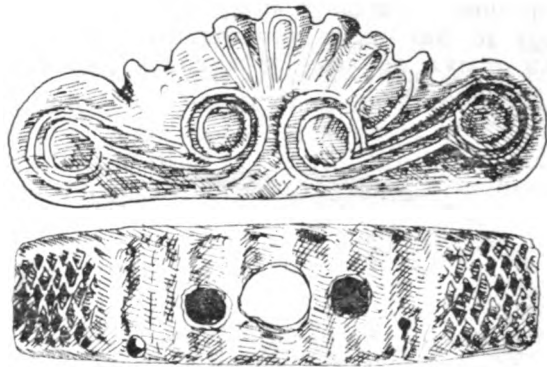
Минијатурна оинохое од бронзе, украшена са три розете (висока са дршком 10 cm), своју типску паралелу има у Требе-

⁶⁶ И. Велковъ, *Могилни гробни находки отъ Дуванлий*, Известия на Българския Археологическа институтъ, VI, 1932, 7. Б. Филовъ, *Новооткрити тракийски гробници от Дуванлий*, Известия, VII, 1933, 241.

⁶⁷ J. Biel, *Ein Fürstengrabhügel der späten Hallstattzeit bei Eberdingen-Hochdorf, Germania*, 1982, 86—87. (У штампи).

⁶⁸ M. Napoli, *Paestum, Novara*, 1970, 12. и 43.

ништу. Исти је случај и са двама бронзаним посудама које су, на основу неких представа на грчким вазама, могле служити за прање ногу. Ове посуде имале су вертикалним канелурама украшена постоља са три ноге у облику лављих шапа и по две хоризонталне дршке са розетама. Занимљив је и налаз фрагментоване ваљкасте ситутле са тордираном двојном дршком и хоризонталним ребрима, какве нису регистроване на средишњем подручју Балкана, али какве врло значајне паралеле имају у бројним налазима у северној Италији и у источном подручју Алпа. Откриће ситутла у налазу из Новог Пазара — где фрагментовани примерак по свему подсећа на добро очувану цисту из Новог Места — потврђује важност италског импорта, а упућује и на постојање копнене комуникације долином Саве између централно-балканског и апенинског простора.

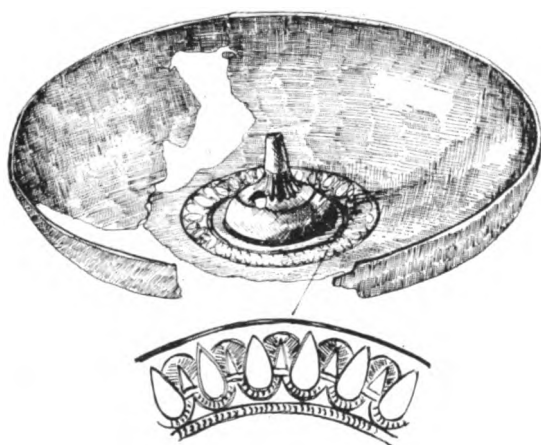

Сл. 22 — Вилибарска плочица у облику палмете из Новог Пазара.

Сасвим је оригиналан и јединствен примерак бронзане цедиљке, какве такође нису регистроване ни у ширем балканском подручју, него се искључиво везују за јужноиталске културне центре. Цедиљка је била начињена из два дела, од левка и дршке; левак је имао покретљив решеткасти филтер, причвршћен за дршку фигуром неке животиње, док се дршка на другом крају завршавала стилизованом овнујском главом. На основу приказа на сликаним грчким вазама може се закључити да је инфундибулум служио за цеђење уља или вина, а на подручју унутрашњег Балкана можда и у неке друге сврхе. Неколико слабо очуваних фрагмената бронзаних

судова показује да је у гробу вероватно било и другог посуђа укљученог у ритуал сахране.

Од луксузних увозних предмета у Новом Пазару су нађене и две грчке керамичке посуде црнофигуралног стила. Једна од њих је атичка олпе (висока 21 cm), са приказом Диониса и два сатира, за коју се претпоставља да је јужноиталског порекла и то с обзиром на сличан примерак нађен у Чертози. Друга је атички купа-скифос, пречника 14,5 cm, са мотивом пса и палме у атичкој изради. Оба предмета су релативно добро очувана и показују врло фину фактуру. Важно је истаћи да је у кнежевском гробу у Пећкој Бањи пронађен исти такав комплет црнофигуралне керамике сличне израде и сличног квалитета: једна олпе, два купа-скифоса и један мали скифос жућкастосиве боје. Остали фрагментовани налази халштатске керамике у Новом Пазару упућују на старије порекло и према исправном мишљењу А. Јуришић припадају слоју прве хумке, на коју је био насут монументални кнежевски тумул на коме је касније подигнута Петрова црква.

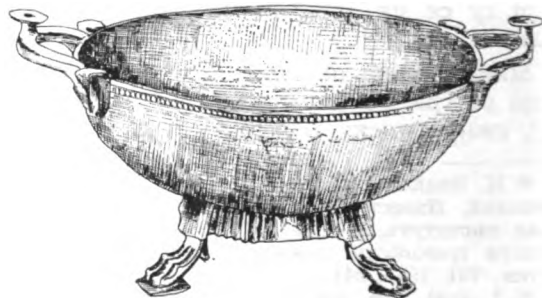

Сл. 23 — Сребрна фиала мезомфалос из Новог Пазара.

Пилатовићи. — У групу кнежевских гробова са изузетно богатим материјалом по броју луксузних налаза убрајају се и грбови у монументалним кнежевским тумулима у Пилатовићима, затим грбови из Пећке Бање, а у извесној мери и кнежевски гроб у Араревој громили на Гласинцу, који се не одликује великим богатством и

луксузним налазима попут атеничких или новопазарских, али који служи као реперна тачка у приближно истом хоризонту халштатске културе, јер показује да су на релативно широком подручју централног Балкана угледнији покојници, ратнички вођи и племенске старешине били сахрањивани по одређеном ритуалу који је несумњиво био израз опште културне ситуације на томе тлу.

У Пилатовићима поред Ужичке Пожеге делимично је истражена велика халштатска некропола у којој је на сразмерно малом простору откривено више гробних хумки са близу 80 гробних целина.⁶⁹ Некропола у Пилатовићима, која се датира претежно у крај VII и у VI век пре наше ере, везана је читавим низом сличности за доста богата и важна налазишта из старијег гвозденог доба на подручју западне Србије и Подриња, као што су Годиљево, Кремна, Ражана, Средња Добрња, Вране, Крива Река и Глумач. На основу доста уједначених налаза са тих локалитета може се стећи уопштена слика о материјалној култури средњобалканских племена старијег гвозденог доба. У ту културу, упркос свим разликама у карактеру гробних налаза, уклапају се и грбови из хумки у Пилатовићима, чији се најраскошнији материјал из још непубликоване кнежевске хумке мора довести у везу са луксузним материјалом из кнежевских гробова у Атеници и Новом Пазару, односно са мање раскошним али археолошки врло значајним налазима из подрињских и гласиначких некропола. Као један специфичан медијални облик културе између богатијих и комуникативнијих племена, непосредније изложених утицају других култура, и сиромашнијих, више изолованих и

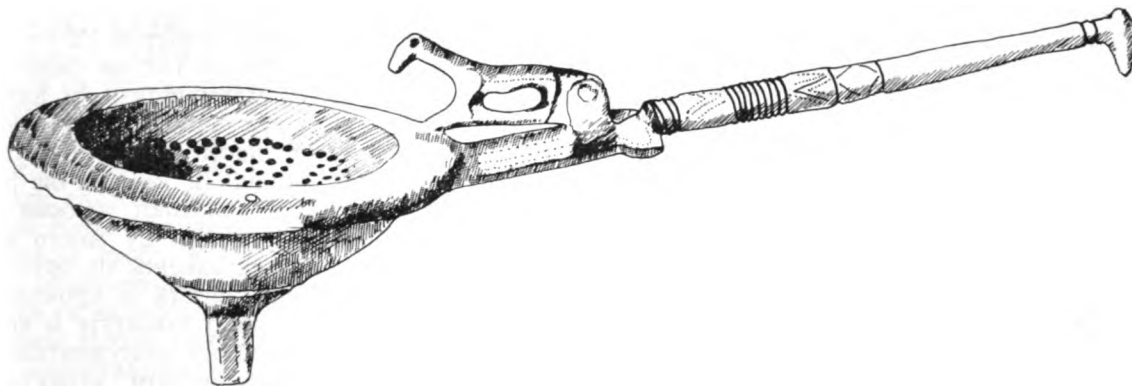
Сл. 24 — Бронзана посуда из Новог Пазара.

⁶⁹ М. Зотовић, *нав. дело*.

зато експанзивнијих племенских заједница из унутрашњег планинског подручја централног Балканског полуострва, налази из Пилатовића могу обележавати прелаз између две културне фазе и неку врсту природне споне међу средњобалканским племенима старијег гвозденог доба.

цивилизације која је, упркос различитим степенима развита и крајње примитивним могућностима комуникације, била доста отворена, културно динамична и без статичне духовне и материјалне изолације.

Од оружја и ратничке опреме у централном гробу кнежевске хумке у Пилатовићима

Сл. 25 — Бронзана цедиљка из Новог Пазара.

С обзиром на то да налази из кнежевског тумула у Пилатовићима нису публиковани, на основу оскудних општих података — добијених у усменом разговору без непосредног увида у материјал — може се закључити да је кнежевска хумка била знатно богатија од осталих гробних целина на читавој некрополи. У централном (кнежевском) гробу са спаљеним покојником остаци са ломаче и спаљеним прилозима били су, као и у Атеници, распоређени између слојева камена у самој гробној конструкцији. Лични предмети били су, на тај начин вероватно уништени ватром. Сачуван је само један изузетно важан, драгоцен и јединствен налаз, какав досад није регистрован нигде ни на балканском ни на средњеевропском подручју — један египатски скарабеј који на доњој печатној страни има недешифроване хијероглифе са представом две кобре, крокодила и скарабеја. Према оскудним подацима који су дати о том налазу, не може се са сигурношћу говорити ни о величини, ни о каквоћи и датирању скарабеја, мада је изван сваке сумње да његово присуство међу гробним налазима у једном кнежевском гробу на централном Балкану говори о постојању трговачких и других културних веза међу чак и најудаљенијим друштвеним заједницама оног доба, и о постојању једне

вићима сачувани су остаци кривих ножева и мачева, као и фрагменти бронзаног лима који су могли припадати штиту или оклопу. Међу њима издвајају се делови умба истог типа као и они што су нађени у Атеници, а који такође указују на однос кнежевског гроба у Пилатовићима према знатно раскошнијој некрополи у географски и временски не сувише удаљеној Атеници.

У периферном женском (кнегињиним) гробу са инхумираном покојницом — чији скелетни налаз дозвољава могућност претпоставке да је ритуал спаљивања у то време још био резервисан за најугледније чланове племенске аристократије — нађено је много више археолошког материјала и гробних прилога. Иста појава забележена је и у другим, знатно сиромашнијим тумулима исте некрополе у Пилатовићима, где су женски гробови по правилу били богатији материјалом од мушких (ратничких).⁷⁰ У групи личних предмета значајни су налази раскошног накита, међу који спада једна златна наруквица од спиралне жице, чији спљоштени завршетак подсећа на појасеве типа Мраморац. Нађене су такође и две бронзане нарукнице истог типа. Ту су затим и два златна салталеона

⁷⁰ R. Vasić, *нав. дело*, 23.

и два масивна широка златна прстена за косу. Необичан је и несвакидашњи налаз једне доста скромне наруквице од шупље кости, док је већи број аморфних ћилибарских перли доста уобичајен и сведочи о мање-више стандардном типу ћилибарских огрлица и личног накита међу угледнијим припадницима средњобалканских племена. Од украса на одећи нађено је 14 двопетљастих лучних фибула са ногом у облику беотског штита, какве су познате из осталих гробова са некрополе у Пилатовићима и из читавог западносрпског подручја, све до Арареве громиле на Гласинцу.⁷¹ Исто то важи и за астрагални појас, какав је такође нађен у Араревој громили на Гласинцу⁷² и у Кривој Реци код Чајетине.⁷³ Од гробних прилога ритуалног карактера у женском гробу кнежевског тумула у Пилатовићима нађени су примерци бронзаног посуђа: једна велика чинија, једна бронзана здела са ребрастим испупчењима и једна фиала мезомфалос. Сви ти налази посуђа као комплет имају изразиту паралелу у кнежевским гробовима из Илијака и Осова на Гласинцу,⁷⁴ чиме се, с једне стране, указује на сродан погребни ритуал гласиначких и подрињских племена (Аутаријата?), а са друге стране сведочи о развијеним трговачким везама преко којих се набављао очигледно доста цењени прибор из грчких колонија у јужној Италији.⁷⁵ Од керамичког материјала доста је важан редак налаз једне шоље са кљуном за изливање, која је могла бити аутохтоног порекла.

Као занимљива паралела намеће се поређење овог женског гроба са другим скелетним женским гробом (гроб VI) у хумци VII са исте некрополе у Пилатовићима. Без златног накита, тај гроб је очигледно припадао мање угледној и богатој покојници, која је и поред тога имала доста личног накита: ћилибарску огрлицу од аморфних перли, две наруквице од спиралне бронзане жице, 12 фибула, нешто ситнијег археолошког материјала и двоухи

керамички лончић домаће израде.⁷⁶ Међу овим налазима пажњу привлачи једна бронзана перла уметнута као украс у перлу од ћилибара. Тај очигледно аутохтони рад указује на могућност да су и домаћи мајстори обрађивали ћилибарске предмете. Колико се скелетни женски гроб из кнежевског тумула у Пилатовићима уклапао у општи тип женских скелетних сахрана на томе подручју показује и гроб IX у хумци V, где је уз покојницу такође било доста гробних дарова, међу којима и ћилибарске перле са једном перлом од стаклене пасте, затим двопетљасте лучне фибуле, нешто бронзаног накита и керамичка посуда локалне израде.⁷⁷ Мушки гробови на овој некрополи садржавали су много мање гробних прилога, сачињеног од оружја, и, ређе, од бронзаних игала и бронзаног накита. Тај исти садржај показује и кнежевски ратнички гроб из монументалног тумула, о чијем специфичном карактеру говори податак да је у њему покојник био спаљен, док су у другим гробовима покојници били инхумирани.

У тзв. дечјем (периферном) гробу у истој кнежевској хумци регистровано је неколико скитских стрелица,⁷⁸ које су нађене и у дечјем (периферном) гробу у Атеници. То је такође врло значајна паралела која повезује кнежевске гробове на овим локалитетима и даје доста повода за синтетичко-компаративно изучавање типолошког јединства културних модела међу различитим племенима са подручја централног Балкана у периоду старијег гвозденог доба.

Пећка Бања. — У групу богатих кнежевских гробова спадају и гробови из Пећке Бање, чији налази такође још нису публиковани. Јован Глишић из Музеја Косова у Приштини у усменом разговору дао је неопходне аналитичке податке о налазишту и о налазима, и љубазно ставио на увид цео археолошки материјал из вероватно двојног гроба. Гроб је био у правоугаоној каменој конструкцији и доста је оштећен приликом грађевинских радова вршених на томе месту. У гробу су нађени предмети који својим груписањем омо-

⁷¹ А. Венас—В. Словић, *нав. дело*, 28, табла 40.

⁷² Исто.

⁷³ R. Vasić, *нав. дело*, 60, табла 29.

⁷⁴ А. Венас—В. Словић, *нав. дело*, 12, табла XVIII; 15, табла XXVIII.

⁷⁵ М. Паровић—Пешикан, *нав. дело*, 23.

⁷⁶ М. Зотовић, *нав. дело*, 39. Исти, *Метално доба на тлу југозападне Србије*, Каталог изложбе, Титово Ужице, 1976, табла 21.

⁷⁷ М. Зотовић, *Некропола у Пилатовићима*, 37—38.

⁷⁸ Исто, 36.

гућују диференцијацију на мушки и женски гроб. Међу личним предметима, у мушком гробу нађено је нешто накита: сребрни прстен у облику појаса типа Мраморац (унутрашњег пречника 2 cm) без урезаних украса али са линијом која је пратила ивицу прстена какав није имао никакве паралеле у другим кнежевским гробовима. Ту је потом била огрлица од аморфних ћилибарских перли, доста природних пужевих кућица и две стаклене перде са режњевима, једна мања плаве и друга већа плавозелене боје, какве су у већем броју налажене у Атеници и у Новом Пазару. Нађен је такође и један дводелни салталеоне од сребрне жице, у средини спојен петљом. Од украса на одећи у мушком гробу у Пећкој Бањи нађене су три фрагментоване лучне бронзане фибуле, једна са четвртастом ногом, друга са украшеним луком гусеничастог облика и трећа са једноставним сачуваним луком. Поред тога у гробу су нађене четири токе од бронзе пресвучене сребрним лимом, и осам већих бронзаних тока. На обележја полагаја и угледа упућује бронзани налаз троугластог носача бруса, какав је нађен и у кнежевском гробу хумке I у Атеници. У гробу је такође било гвозденог оружја, веома оштећеног корозијом, која је била појачана локалним изворима минералне воде од које се бронза и сребро зачудо нису кварили. Околни налази добро сачуваних шлемова грчко-илирског типа, два релативно читава и један теже оштећен, могу се сврстати у групу оклопа и оружја. Будући да такви шлемови нису нађени у кнежевским гробовима у Атеници, Новом Пазару и Пилатовићима, важно је указати на њихове непосредне паралеле из Ражане⁷⁹ и Трстеника,⁸⁰ односно на сличан примерак шлема из Требеништа.⁸¹

У женском гробу из Пећке Бање од личних предмета нађен је врло лепо израђен комплет сребрног накита. Судећи по унутрашњем пречнику наруквица (4,5 cm) и прстена (1,2 cm) може се закључити да је покојница била нека врло мала и грацилна жена или сасвим млада девојка, која је као припадник високог рода сахра-

њена са доста гробних прилога. Лепе израде је пар малих сребрних наруквица са завршецима у облику змијских глава, сличних примерку из Мраморца и случајном налазу из околине Пећи.⁸² Поред ових у гробу је био и пар гривни од сребрног лимма у стилу појасева типа Мраморац, са урезаним геометријским орнаментом карактеристичним за тај тип накита. Прстен од сребрне жице припадао је истом комплекту сребрног личног накита; на завршецима је имао главе у облику двоструке спирале.

Као и у другим женским гробовима у кнежевским тумулима, у женском гробу из Пећке Бање нађено је више од стотину ћилибарских перли различитог облика, наравно највише аморфних, али и нешто ваљкастих и округлих перли са густим режњевима, какве су нађене у Атеници и у Новом Пазару (укупно 4 комада), затим 6 срцоликих (тј. у облику мешине или пчелиње ларве), које указују на опште јужноиталско порекло обрађеног ћилибарског накита у кнежевским гробовима централног балканског подручја. Од украса на одећи нађен је пар сребрних омега игала, истоветних као у Новом Пазару, и пар (десна и лева) сребрних фибула лучног типа са четвртастом ногом и дугмастим завршетком. Четвртаста нога са спољне стране била је украшена цик-цак урезима, док је лук био троугласто профилисан и украшен гранулацијом. Сличне фибуле, мада мање пажљиве израде, налажене су на многим некрополама, а најближу паралелу са обзиром на луксуз представљају златне и сребрне фибуле из Новог Пазара, чија израда ипак није била тако пажљиво изведена као на примерцима из Пећке Бање. Поред тога у гробу је био и пар салталеона од сребрне жице, идентичан са налазом из мушког гроба. Карактеристичан је и налаз 8 врло малих скитских стрелица са три пера, какве су пронађене у Атеници и у Пилатовићима, и то — што је посебно занимљиво — у нератничким дечјим гробовима.

Од налаза из Пећке Бање који нису били везани за гробну целину поред већ поменутих шлемова откривена је једна биконична сребрна перла, затим једна сребрна и једна бронзана алка, као и врло ре-

⁷⁹ М. Зотовић, *Метално доба*, 17.

⁸⁰ М. Гарашанин, *Праисторија Србије II*, 509—511, табла 111.

⁸¹ Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd 1956, 18—20, табла XVIII.

⁸² М. Гарашанин, *Праисторија Србије II*, 507, табла 110.

дак примерак стреластог бронзаног украса са стилизованом палметом на врху, који би се најсигурније могао сврстати у делове коњске опреме.

Посебну групу налаза сачињавају предмети од керамике, вероватно употребљени у погребном ритуалу. Ту је једна олпе, два атичка купа-скифоса финије фактуре али са оштећеном орнаментиком, као и један мали скифос жућкастосиве боје без украса. Комплет састављен од олпе и купа-скифоса нађен је, као што је истакнуто, и у Новом Пазару, тако да су дозвољене претпоставке о могућном јединственом опредељењу локалних племенских старешина за један исти тип керамике или за сродно порекло импортованих грчких керамичких посуда. Поред њих у Пећкој Бањи нађени су и бројни керамички предмети домаће израде, чији је значај утолито већи што се домаћа керамика релативно ретко јавља у кнежевским гробовима старијег гвозденог доба на подручју централног Балкана. Четири двоуха лончића од сивомрке земље без украса, као и више керамичких здела исте фактуре, од којих је једна имала обод украшен косим канелурама, могли би се везати за тип аутохтоне керамике какав је констатован на налазиштима у Ромаји,⁸³ у Карагачу,⁸⁴ и у Прчеву.⁸⁵ Потпуније паралеле овог важног налаза аутохтоне керамике, која може имати одређене везе са керамиком из централних илирских крајева, моћи ће се установити тек после детаљније аналитичке обраде налаза из Пећке Бање и темељних синтетичко-компаративних истраживања.

Гласинац. — Сасвим специфичан допринос у проучавању и синтетичко-типолошкој обради кнежевских гробова на подручју централног Балкана пружају налази са Гласинца, где ни у највећим тумулима нису пронађени тако разноврсни, богати и луксузни гробови као у Атеници и Новом Пазару, односно у Пилатовићима и у Пећкој Бањи. Огромна гласиначка некропола, од које је досад и поред обимних вишегодишњих систематских ископавања истра-

жен само мањи део, није дала ниједан тако атрактиван налаз какав је откривен на пример у Атеници, у Требеништу или у Дуванлију, али је с археолошког гледишта пружила прворазредан материјал за потпуније и комплексно сагледавање мање-више свих важнијих облика духовне и материјалне културе средњобалканских племена и популација у периоду старијег гвозденог доба. Неколико фаза гласиначке културе у халштатском раздобљу — које су А. Бенац и Б. Човић означили као фазе IV-B и IV-C — оставило је више гробних целина са карактеристичним и доста изразитим халштатским материјалом специфичног средњобалканског типа. Према природи и карактеру налаза, у групу кнежевских гробова распоређене су некрополе из гласиначких фаза IV-B и IV-C, што у апсолутној хронологији (која је овде усвојена ради уједначеније периодизације⁸⁶) приближно одговара времену између краја VIII и краја VI века пре наше ере. Како су у раздобље VI и V века пре наше ере датирани готово све досад истражене кнежевске некрополе на централном Балкану, то се од свих гласиначких кнежевских гробова у тај хоризонт најприближније укључују налази из најмлађег гласиначког кнежевског гроба у Араревој громили. По начину сахрањивања и по карактеру гробних прилога гроб у Араревој громили везује се поглавито за налазе из кнежевских гробова у Атеници.⁸⁷

Ради што потпуније анализе и нарочито ради што бољег сагледавања културног континуитета и целокупног развојног процеса у настајању кнежевских гробова као једне специфичне форме халштатске културе, старији кнежевски гробови на Гласинцу могу да служе као реперне тачке у свим компаративним проучавањима те културне појаве. То се пре свега односи на кнежевске гробове у Илијаку, Брезју, Осову и Читлуцима, у којима је нађен материјал од несумњиве важности за успостављање различитих паралела, како оних најближих на самој гласиначкој некрополи или у њеном ближем или даљем суседству, тако и многих општијих паралела. Такве општије паралеле повезују археолошки материјал са централног балкан-

⁸³ N. Đurić и др., *нав. дело*, табла III.

⁸⁴ D. Sreјović, *нав. дело*, табла VI.

⁸⁵ Н. Тасић, *Сахрањивање на некрополи Бока у Прчеву код Килне, Сахрањивање код Илира*, табла V.

⁸⁶ В. Човић, *Кнежевски гробови*, 145.

⁸⁷ Б. Јовановић, *Атеница и кнежевски гробови на Гласинцу, Сахрањивање код Илира*, 63—64.

ског подручја са источним и панонским дако-мизијским, односно трачким и скитско-кимерским, па и келтским популацијама средњег гвозденог доба.

У том смислу посебан значај имају налази из три кнежевска гроба у Илијаку (хумка III, гроб 9; хумка II, гроб 1; хумка XIII, гроб 1), од којих се први сматра најстаријим кнежевским гробом на Гласинцу. Од личних прилога у њему су нађене две масивне бронзане нарукнице са пребаченим крајевима и једна једноставна дијадема од бронзаног лима, а од украса на одећи, једна појасна копча са паралелом у Пилатовићима.⁸⁸ Од оклопа и дефанзивног оружја нађен је пар бронзаних кнемида украшених кружним и концентричним орнаментима и шрафираним урезима по ивици, изведеним у облику геометријски стилизоване текуће спирале. Такви украси готово су идентични са украсима на једној новопазарској митри и указују на локални средњобалкански стил украшавања металних предмета за личну употребу, можда према неком општем култном симболу. На тим илијачким кнемидама — које су начињене прерадом неког старијег оклопа — биле су урезане и схематизоване представе лађа, за које се претпоставља да приказују илирске ратне бродове.⁸⁹ Уз два гвоздена мача гласиначког типа од офанзивног оружја нађене су и две гвоздене секире, које се, као и кнемиде, узимају као опредељујући чиниоци у одређивању кнежевског карактера гроба.⁹⁰ Исте такве секире јављају се и у неким другим гробовима на Гласинцу и тумаче се као обележја положаја и угледа покојника.⁹¹

У другом гробу из Илијака (хумка II, гроб 1), који је био нешто богатији археолошким материјалом, поред осталог нађене су такође две масивне бронзане нарукнице са пребаченим крајевима, затим огрлица од ситних округлих ћилибарских перли, већи број двоструких бронзаних тока и карактеристична појасна копча. Од знамења власти и инсигнија значајан је налаз жезла са пажљиво и лепо израђеном дршком и углачаним каменом, специфичан

за гласиначко подручје, али и са далеком могућном паралелом са брусом из кнежевског гроба у Атеници. Две бронзане кнемиде биле су украшене концентричним круговима, док је бронзана дршка на мачу гласиначког типа била украшена гвозденом интарзијом. Посебну пажњу у овом гробу привлаче налази импортованих бронзаних посуда: једна фиала мезомфалос, једна бронзана здела са ребрастим испупчењима, која је зачудо нађена на глави скелета, затим једна мања конична шоља и једна већа чинија са ободом украшеним ситнијим испупчењима.⁹² Овакав комплет бронзаног посуђа нађен је и у женском гробу кнежевске хумке у Пилатовићима, који се сматра нешто млађим од гроба у Илијаку, те сведочи о континуитету погребног ритуала у који су били укључени комплекти бронзаних посуда као гробни прилози истог типа. У трећем гробу у Илијаку (хумка XIII, гроб 1) регистрован је сличан налаз импортованог бронзаног посуђа (фиала), а на кнежевски карактер гроба указује камено жезло са бронзаном дршком као изразит примерак обележја положаја и угледа. Пар бронзаних кнемида и комплет оружја са мачем гласиначког типа — који је као и у неким другим гласиначким гробовима био приложен пажљиво увијен у платно — такође указују на ратнички карактер гроба истакнутог покојника.⁹³

Кнежевски гроб у Брезју нађен је у издвојеном тумулу са још два гроба, али се због лоших услова налаза и оскудне теренске документације не може утврдити тачна припадност гробних прилога. Иако је и у друга два гроба нађено нешто остатака бронзаног накита, копче, камени брусеви, оружје и једна бронзана фиала, ипак се типу кнежевских грובה највише приближава гроб број 2. Лучне фибуле са ногом у облику беотског штита попут оних из Пилатовића, затим бронзане појасне копче какве су такође нађене у Пилатовићима и у Илијаку, као и други примерци бронзаног и гвозденог накита сведоче о прилично богатом гробу. У њему је поред осталог било и око 600 ситних ћилибарских перли са огрлице која је имала и једно бронзано зрно и једно зрно од стаклене

⁸⁸ М. Зотовић, *Геолошка и археолошка прошлост Пожеге, Пожега и околина*, Пожега 1978, 105.

⁸⁹ А. Stipčević, *Ilići*, Zagreb 1974, 178.

⁹⁰ Б. Јовановић, *Атеница и кнежевски гробови*, 148.

⁹¹ А. Венац—В. Сковић, *нав. дело*, 11.

⁹² Исто, 12.

⁹³ Б. Јовановић, *Атеница и кнежевски гробови*, 150.

пасте. Ту су биле и две фиале са омфалосом увозног порекла, које као и слични налази у другим кнежевским гробовима говоре о релативно раскошном типу сахране.⁹⁴

Истој врсти припада и кнежевски гроб из Осова у коме је, за разлику од гроба II у Брезју, било и оружја, што говори о његовом ратничком карактеру. Од металног накита нађене су бронзане игле, астрагални окуви за појас (15 комада) и већи број ситнијих бронзаних апликација калотастог облика. Од оружја су нађена два доста дугачка копља и два гвоздена ножа са коштаном корицама украшеним орнаментима. Сличне коштане каније нађене су и у Атеници и вероватно су биле део раскошнијег личног дефанзивног наоружања. За одређивање кнежевског карактера гроба у Осову важан је примерак кнежевског жезла (бруса) са богато украшеном дршком и алкастим привесцима. У гробу је такође, опет као у Пилатовићима и у Илијаку, био комплет увезеног бронзаног посуђа: велика чинија са ободом украшеним ситним испупчењима и фиала са омфалосом, украшена пластичним ребрима у облику листова. Посебну пажњу у овом гробу захтевају налази коњске опреме, тј. гвоздене жвале и већа количина бронзаних окува и дугмади.⁹⁵

Кнежевски гроб у Читлудима, као и други кнежевски гробови са гласиначке некрополе, био је такође, нешто богатији налазима у односу на околне гробове, али ипак знатно скромнији од раскошних и луксузних кнежевских гробова у Атеници и Новом Пазару. Од личног накита у њему је нађен један сребрни прстен као врло ретак налаз од племенитог метала на томе сребром и златом доста сиромашном подручју, затим 4 масивне бронзане нарукнице са пребаченим крајевима, огрлица са перлама од стаклене пасте, бронзе и ћилибара, нешто бронзаних украса на одећи (наочараста фибула, копча за појас и већи број калотастих бронзаних апликација попут оних из Осова, какве су у злату у великом броју нађене у Новом Пазару и Атеници). Од дефанзивног оружја нађен је пар увезених грчких кнемида обликованих према нози и бронзани умбо са штита, какав је пронађен и у кнежевском гробу у

Атеници, односно у ратничким гробовима из Доње Долине и Ромаје. Снабдевен и налазима офанзивног оружја, гроб је поред мача и остатака три копља садржавао и три гвоздене двојне секире, које су могле бити специфична обележја власти и истакнутог ратничког положаја покојника. Од бронзаног посуђа нађена је једна од несумњиво врло цењених импортованих посуда са ребрастим испупчењима, попут оних из Пилатовића и Илијака. Од других гробних прилога ритуалног карактера значајни су и занимљиви налази делова коњске опреме, посебно гвоздених жвала које су, као и слични налази у Осову и у Атеници, могли имати своје узорне у скитској коњској опреми.⁹⁶

Како се сматрају нешто старијим од основне групе кнежевских гробова са изразито луксузним материјалом, гласиначки кнежевски гробови тумаче се као докази постепеног културног успона и социјалног раслојавања у оквиру племенских заједница у унутрашњости Балканског полуострва. Знатно сиромашнији и свакако примитивнији од других племена која су лакше и чешће долазила у додир са носиоцима напреднијих и друкчијих културних форми, гласиначки ратници били су вероватно борбенији и експанзивнији. Њихово померање у VI веку пре наше ере доводи се у везу са упадима Аутаријата у суседне крајеве,⁹⁷ када је и њих захватио свежији културни талас, доносећи одређене промене и у начину живота и у племенској организацији. О све већој власти племенских старешина и ратничких вођа у сукобима са околним племенима сведоче и налази из најмлађег гласиначког кнежевског тумула у Араревој громили, која је хронолошки најближа другим кнежевским гробовима на подручју централног Балкана и која се датира у крај VI века пре наше ере.

Под монументалним тумулом, који је био један од највећих на Гласинцу, у Араревој громили су нађена два гроба — централни са разноврсним и богатим материјалом уз спаљеног покојника, и периферни са скромнијим налазима и скелетом који се приписује слузи сахрањеном (жртвованом?) уз свог господара. Од личних при-

⁹⁴ Исто, 16—17.

⁹⁴ А. Венас—В. Џовић, *нав. дело*, 14.

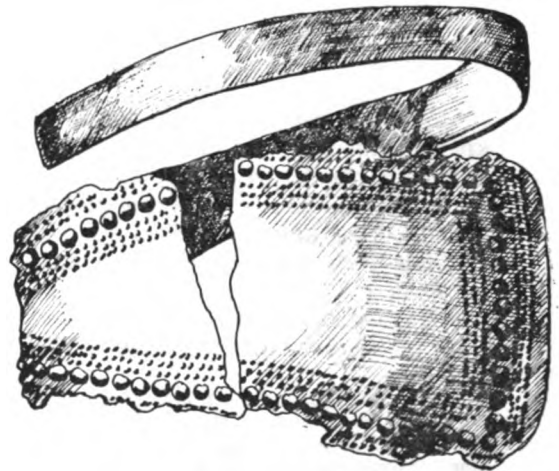
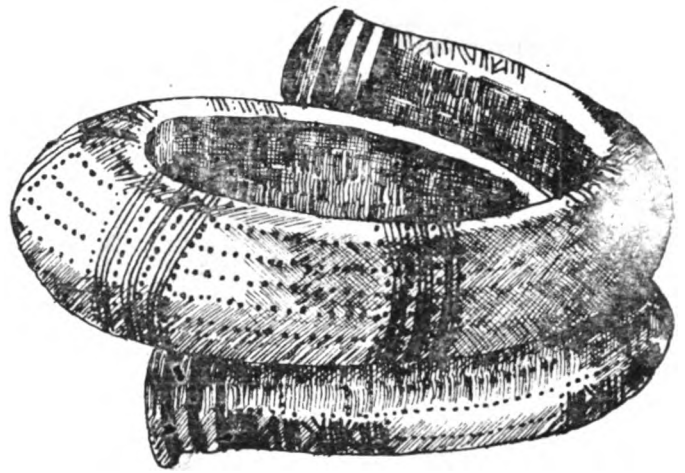
⁹⁵ Исто, 14—15.

⁹⁷ Б. Јовановић, *Атеница и кнежевски гробови*, 68.

лога и накита у централном гробу било је седам бронзаних наруквица: две ужег пречника од спирално намотане бронзане жице, две лимене у облику појасева типа Мраморац са орнаментом искуцаним дуж ивице, две масивне наруквице са пребаченим крајевима и урезаним геометријским украсом, као и једна мања наруквица истог типа али без украса. С обзиром на неуобичајено велики број, на различите типове и величине наруквица нађених у овом гробу закључује се да су уз угледног покојника неке наруквице биле приложене као опроштајни дарови или субституције за најближе сроднике.⁸⁶ На ћилибарској огрлици од 9 зрна истичу се перле срцоликог облика какве су налажене у Новом Пазару, Пећкој Вањи и у Качњу. Леп је примерак бронзаног привеса у облику малог врча са уздигнутом дршком, који је судећи по димензијама могао припадати личном накиту. Од украса на одећи пажњу привлачи 12 фибула од бронзе различитог облика. Највише је било малих лучних фибула са ногом у облику беотског штита, какве су нађене у Брезју и у Пилатовићима (5 комада); од осталих 7 фибула три су биле наочарасте веће и две наочарасте мање фибуле, затим две ребрасте лучне фибуле — једна са трапезастом ногом и дугмастим завршетком (са паралелама у Пилатовићима и у Новом Пазару), а друга са алкама обешеним о иглу. Ако је тачна претпоставка да овако велики број фибула различитог типа и старости говори о томе да је уз покојника било приложено неколико комплета одеће, онда се може говорити и о извесној паралели са налазима из Новог Пазара, где се такође сумња на више комплета луксузне, златом украшене одеће приложене у кнежевском гробу.

Међу украсима на одећи налазе се и три бронзане игле са вишеструко профилисаном главом, које припадају старијем гласиначком типу, док се једна двострука игла (укосница) од бронзане жице евентуално може да доведе у везу са налазима двојних игала из Атенице и Новог Пазара. У гробу је било и 15 комада калотастих тока са прорезима, једна појасна копча и астрагални појас од 86 пршљенова, две плочице и 6 привесака какви очигледну

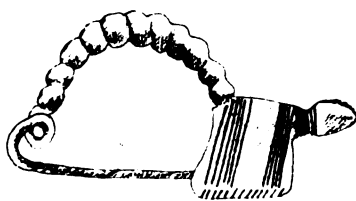
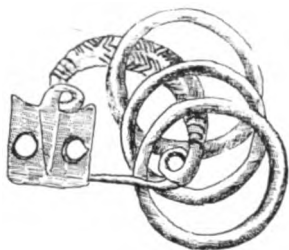
паралелу имају у кнежевском гробу из Осова. Од осталих прилога у кнежевском гробу у Араревој громили нађена су још два мања двоуха керамичка лончића домаће израде и један доста добро очуван шлем коринтског типа са назалом и без граничника калоте, који своју паралелу на тлу централног Балкана има у шлему из Требеништа (из гроба I), а јавља се и на једној црнофигуралној вази и на неким црвенофигуралним грчким керамичким посудама из средине и друге половине VI ве-

Сл. 26 — Масивна бронзана наруквица и наруквица од бронзаног лима типа Мраморац из централног гроба у Араревој Громили.

⁸⁶ В. Совић, *Кнежевски гробови*, 162.

ка пре наше ере.⁹⁹ Све лично оружје покојника нађено је у периферном скелетном гробу у истој хумци, где осим оружја није било ни нарочито много ни посебно значајних налаза накита и украса на одећи (изузев 10 дугмета у облику двоструког крста, 7 привезака, 3 бронзана колута и 4 биконичне бронзане перле). Од оружја су нађена три копља и гвоздена двојна секира, каква је на гласиначким некрополама налажена једино у кнежевским гробовима, па се са доста основа може сматрати обележјем власти и угледа ратничког вође уз кога је, по неком старијем ритуалу, могао бити инхумиран слуга, оружар или штитоноша.¹⁰⁰

Сл. 27 — Три бронзане фибуле из централног гроба у Араревој Громиле.

С обзиром на пронађени материјал, кнежевски гробови са Гласинца разликују се од знатно богатијих и луксузнијих кнежевских гробова у осталим областима средишњег Балкана, посебно од кнежевских гробова у Атеници и Новом Пазару. Околност да су ратнички гробови из Илијака, Брезја, Осова и Читлука хронолошки старији од гробова из Атенице и Новог Пазара

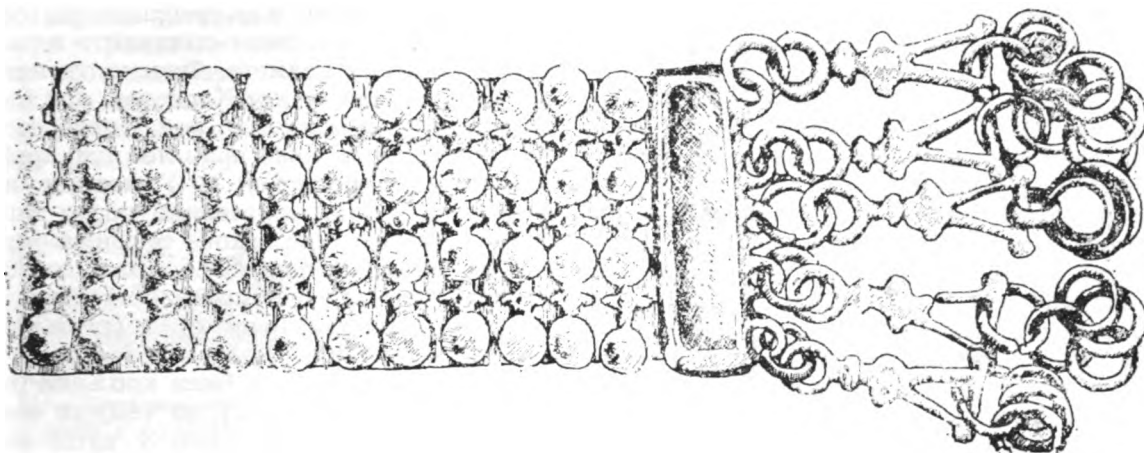
⁹⁹ У расправи *Грчки материјал на Гласинцу* М. Паровић-Пешикан (на стр. 25) наводи две паралеле на Егзекијасовој и Еуфемидовој (Еутмидовој вази). J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases*, London 1975, упућује и на друге паралеле код Андокида и Хисхилоса (слика 2 и 86).

¹⁰⁰ В. Сковић, *Кнежевски гробови*, 161. Такође: А. Венас—В. Сковић, *нав. дело*, 20—21.

ра не условљава све главне разлике у материјалу између тих некропола. Један од узрока свакако лежи и у степену друштвеног угледа гласиначких племенских старешина и ратничких вођа, чија племенска заједница није омогућавала веће и оштрије издвајање родовске аристократије, па ни њихово уздизање није пратила јача диференцијација. Оно што гласиначке кнежевске гробове сигурније одређује као кнежевске у односу на друге ратничке гробове са тог подручја нису раскошни златни и сребрни предмети, посуђе и опрема, већ искључиво њихово дефанзивно оружје, кнемиде, шлемови и штитови, увозно бронзано суђе, инсигније у облику жезла или бојне секире. Занимљиво је да се у гласиначким кнежевским гробовима те две врсте налаза нигде не јављају заједно, па се може сматрати реалном претпоставка Боривоја Човића да се та два обележја власти међусобно искључују.¹⁰¹

Релативно широк хронолошки распон у коме се кнежевски гробови јављају на гласиначком подручју сам по себи довољно говори о континуитету једне одређене форме културе старијег гвозденог доба. Последњи и најмлађи кнежевски гроб из те некрополе, регистрован на локалитету Арарева громиле, показује неке нове форме сахрањивања (спаљивање угледног покојника), чиме се приближава културном нивоу посведоченом налазима из Пилатовића, а преко њих и са другим кнежевским гробовима на централном Балкану. С друге стране, карактер налаза из кнежевских гробова на Гласинцу, а посебно из Арарева громиле, указује на то да се промене у култури старијег гвозденог доба у разним племенским заједницама на централном Балкану нису огледале искључиво у јарким спољашњим облицима раскоши и моћи атеничких или новопазарских кнежева, већ и у постепеном проширењу круга ратничких вођа и племенске аристократије, чак и међу сиромашнијим и заосталијим друштвеним заједницама на ограниченом подручју у унутрашњости. Све богатији и све луксузнији случајни налази у разним областима централног Балкана, посебно у Подрињу, Посавини и Поморављу, на свој начин такође говоре о развиту друштвених односа и материјалне културе

¹⁰¹ Исто, 163—165.

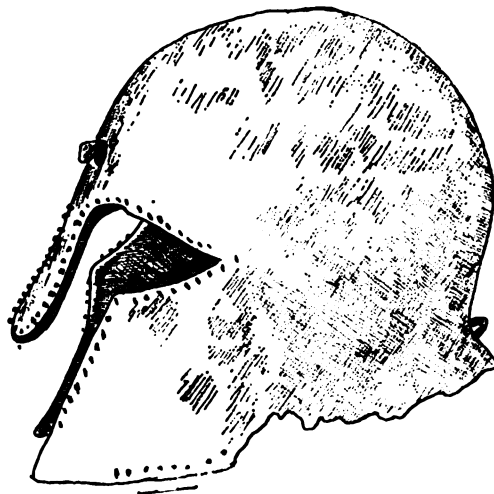
Сл. 28 — Бронзани астрагални појас из централног гроба у Араревој громили.

ре међу појединим средњобалканским племенима у току VI и V века пре наше ере. Случајни налази изван главних кнежевских некропола показују симултани развој културе старијег гвозденог доба на централном Балкану и ширење истих обичаја и погребних навика чак и међу доста удаљеним популацијама.

Однос кнежевских гробова према другим луксузним гробовима истог културног хоризонта

Случајни налази из различитих богатих ратничких гробова улазе у трећу, алтернативну групу података, који олакшавају успостављање једне шире типологије као предуслова за даља синтетичко-компаративна проучавања археолошког материјала оног хоризонта халштатске културе коме припадају главни кнежевски гробови на централном Балкану. То се пре свега односи на карактеристичне појасеве из Мраморца, по којима је тај тип украса добио своје име.¹ Израђени од сребра, оба појаса из Мраморца имала су на себи геометријски орнамент, уобичајен за ту врсту налаза и добијен техником искуцавања: повезани систем ромбова и спојених троуглова, паралелних линија и кружних испупчења. У орнаменту се нарочи-

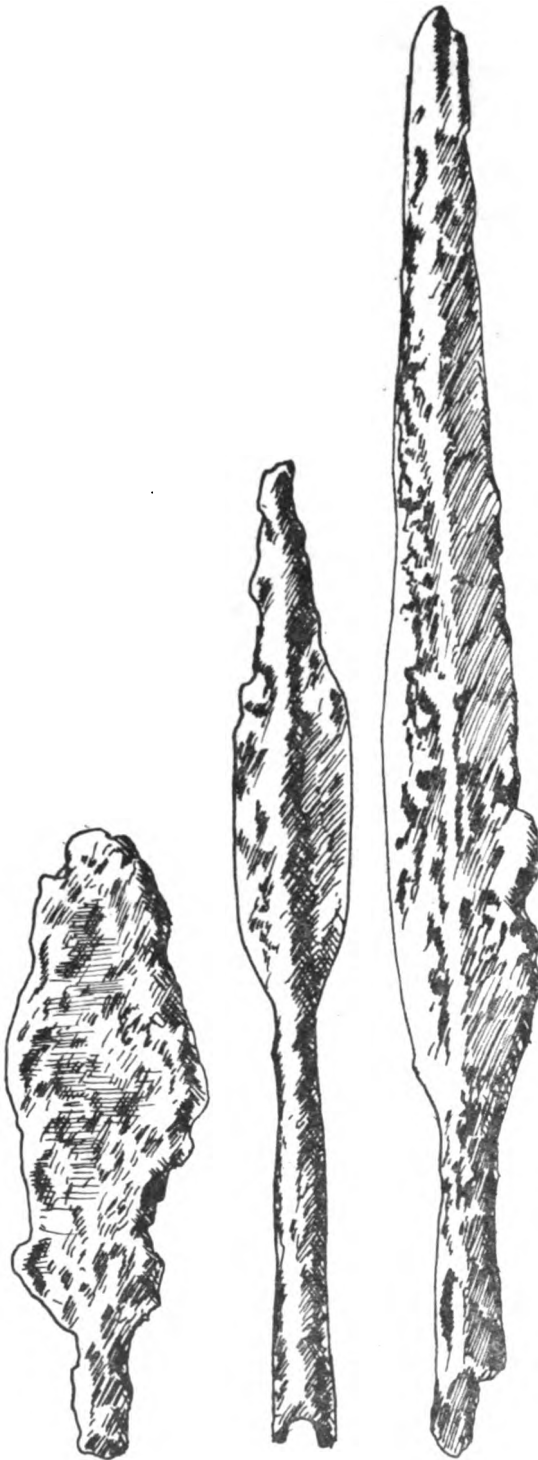
то истичу симболи разгранате свастике, који се и иначе јављају на украсима из овог хоризонта. У Мраморцу је нађена и врло лепа златна наруквица финије израде и локалног порекла, са крајевима који се завршавају двема змијским главама што такође има своје паралеле у гробним налазима из Пећке Бање, из Пећи и Качња, па и из Новог Пазара, где се на двема сребрним гривнама на завршецима јављају по две змијске главе.² На ужем подручју у сливу Велике Мораве појасеви типа Мраморац нађени су у Батинцу код Ћу-

Сл. 29 — Бронзани шлем коринтског типа из централног гроба у Араревој громили.

¹ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, том II, Београд, 1973, 505—508.

² Види напомене бр. 54—58. и 82. у претходном поглављу.

Сл. 30 — Три гвоздена копља из периферног гроба у Араревој громили.

прије, где је један пар сребрних појасева поред краактеристичног орнамента имао и украс у облику палмете. Фрагменти истих појасева нађени су и у Коларима код Смедерева и у Милошевцу код Смедеревске Паланке, док је један врло леп пар сребрних појасева пронађен у Умчарима код Београда. На тим појасевима поред типизираних орнаментике такође се јавља украс у виду палмете, што представља доказ о продору грчког орнаменталног стила у аутохтони геометријски стил средњобалканских занатлија. Занимљив је детаљ да су појасеви из Умчара били крпљени (као и шлем из Требеништа!), по чему се може закључити или да су били у дугој употреби или да су били на великој цени.

Налаз из Умчара, као и остали налази типа Мраморац, потичу из неидентификованих налазишта те немају ни извештаја о условима налаза нити одговарајуће теренске документације. То у знатној мери отежава компаративну анализу материјала који је сам по себи доста значајан јер сведочи о извесној културној концентрацији једног одређеног типа налаза на релативно уском подручју. Из Умчара, вероватно са истог налазишта, потичу и други прилози који, као и појасеви типа Мраморац, имају своје више или мање изразите паралеле у кнежевским и другим гробовима на централном Балкану. То се нарочито односи на две сребрне омега игле (укоснице), које своје најизразитије паралеле у сребру имају у кнежевским гробовима у Новом Пазару³ и Пећкој Бањи. Сребрне лучне фибуле са четвртастом ногом и дугмастим завршетком такође имају бројне паралеле на разним странама, а најочигледније су у кнежевским гробовима у Атеници⁴ и Новом Пазару. Поред тога, у Умчарима је нађено неколико биконичних перли од спирално увијене сребрне жице (4 комада), једна перла од жуте стаклене пасте и једна бронзана биконична перла. Цео тај налаз указује на могућност да је у Умчарима случајно пронађен неки богатији

³ Види напомену бр. 62. у претходном поглављу. За анализу материјала из Умчара такође: Д. Гаршанин, *Сребрни илирски налаз из Умчара*, Студије из металног доба Србије, VII, Старинар, н.с., XI, 1960, 86—92.

⁴ Види напомене бр. 15—31. у претходном поглављу.

гроб, чије се датирање путем паралела одређује у раздобље краја VI и почетка V века пре наше ере, дакле управо у оно раздобље када се јављају и раскошни кнежевски гробови на средишњем балканском подручју.

Сл. 31 — Гвоздена двојна секира из периферног гроба у Араревој гробили.

Истом хоризонту могли би припадати и налази из Сремске Митровице, будући да су биле сасвим природне везе између централно-балканских и посавско-панонских локалних култура старијег гвозденог доба. Гроб у Сремској Митровици — који се сматра старијим у халштатској некрополи са спаљеним и инхумираним покојницима — садржавао је такође занимљив материјал који се својим луксузним карактером везује за случајне налазе из Поморавља и за богате кнежевске гробове на централном Балкану. Огрлица од спиралне златне жице (салталеоне) са три биконичне перле слична је огрлици са перлама из Атенице;⁶ астрагални појас од бронзе близак је примерку нађеном у Араревој гробили на Гласинцу,⁶ док су две бронзане фибуле типа Чертоза без својих паралела у кнежевским гробовима на централном Балкану.⁷ Случајни налаз једне лучне фибуле са четвртастом ногом, дугмастим завршетком и остацима позлате, из исте некрополе, има своје многобројне паралеле у кнежевским и другим гробовима истог хоризонта, како у недалеком Кузмину тако и у знатно удаљенијим пределима у унутрашњим областима јужно од Саве. Чунаста златна наушница, украшена розетом каква се налази и на новопазарским пекторалима, могла би, међутим, припадати млађем хоризонту

коме су припадали и гробови са фибулама типа Штрпци, какве нису констатоване у кнежевским гробовима у Атеници и Новом Пазару. За културно повезивање удаљенијих халштатских некропола и богатих гробова истог хоризонта значајан је и налаз из Беремеда у Барањи (на територији Мађарске), дакле још северније од Сремске Митровице и Кузмина; ту се два инхумирана, доста раскошна гроба датирају у крај VI и почетак V века пре наше ере. У обиљу материјала који има многе паралеле са налазима из кнежевских гробова на централном Балкану, пажњу привлаче бронзани астрагални појас, сребрне фибуле са четвртастом ногом и дугмастим завршетком, стаклене перле са режњевима и перле од стаклене пасте, ћилибарска зрна — укратко готово цео инвентар који је типолошки веома сродан са инвентаром из кнежевских гробова и случајних налаза на унутрашњем подручју Балканског полуострва.⁸

Присуство богатих гробова, као доста карактеристична културна појава у датом хоризонту старијег гвозденог доба на балканском тлу, утврђено је у јужним пределима централног Балкана. Гласиначка културна група, чије се простирање и иначе понекад одређује доста широко, свакако је имала утицаја на облике и садржај културе оних средњобалканских популација које су живееле на подручју западне Србије и у Подрињу. То се види по многим налазима из некрополе у Пилатовићима, која се сматра неком врстом варијанте или посебне фазе гласиначке културе; види се такође и по налазима из богатих гробова овог хоризонта у Ражани, Годиљеву, Кривој Реци, Кремни и другим налазиштима у областима које су природно гравитирале тадашњим гласиначким заједницама и њиховим културним формама. У ратничком гробу у Ражани нађен је карактеристичан примерак грчко-илирског шлема,⁹ који се по форми додуше разликовао од коринтског шлема из Арарево гробили на Гласинцу, али који је имао идентичне паралеле у налазима из Трстеника и Пећке Бање, а такође и из Пелагоњије и Требеништа. Тај готово јединствен

⁶ Види напомену бр. 4 у претходном поглављу.

⁶ Види напомену бр. 98. у претходном поглављу.

⁷ Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, *O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje*, *Arheološki radovi i rasprave*, II, 1962, 272.

⁸ E. Jerem, *The late iron age cemetery finds of Beremed (country of Baranya)*, *Janus Panonius Museum évkönyve*, XVI, 1971, 69—90.

⁹ М. Гарашанин, *нав. дело*, 509.

ни низ истоветних или сличних налаза сведочи о распрострањености одређене културне форме и на очигледан начин типолошки повезује моделе ратничке опреме истог временског хоризонта и истог географског простора.

У истом смислу треба поменути и налазе из ратничких гробова у Качњу код Билеће, где су, поред осталог инвентара карактеристичног за везе са гласиначким и западносрпским културним групама, нађене две сребрне нарукнице са змијским главама као у Мраморцу, Пећи и Пећкој Бањи, затим две сребрне лучне фибуле са четвртастом ногом и дугмастим завршетком, две бронзане омега игле (укоснице), велики број ћилибарских перли аморфног, кружног и срцоликог облика, зеленкасте стаклене перле са режњевима — опет, дакле, готово сви типови гробних налаза какви се у целини или појединачно јављају и у другим богатим ратничким и кнежевским гробовима на подручју централног Балкана.¹⁰ Сва четири шлема грчко-илирског типа, који су такође нађени у Качњу, у непосредној су вези са примерцима из Ражане, Трстеника и Пећке Бање, што на свој начин доста јасно сведочи о простирању одређених културних типова, као и о мање-више блиском садржају појединих некропола на просторима насељеним етнички различитим али културно сродним старобалканским племенима.

Занимљив податак о том простирању дају и археолошка истраживања извршена у релативној близини локалитета са монументалним кнежевским тумулима. На истом подручју где је откопана атеничка кнежевска некропола, у Мрчајевцима поред Чачка — према усменом сведочењу Милене Ђукњић Икодиновић — ископано је неколико хумки од којих су по материјалу најзанимљивије две хумке на локалитету Гушевац.¹¹ У једној хумци нађено је спалиште и камена унутрашња конструкција, што асоцира на гробне конструкције и ритуал сахрањивања у недалекој Атеници. Из обе хумке ископано је

¹⁰ Z. Marić, *Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja*, Glasnik zemaljskog muzeja, XIV, 1959, 87—102. Исти, *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju*, GZM, XXX—XXXI, 1977, 101—113.

¹¹ Податак добијен од Милене Ђукњић Икодиновић, која је аутору омогућила и увид у непубликовани материјал, на чему јој се и овим путем изражава искрена захвалност.

нешто гробних прилога који се типолошки такође везују за Атеницу: ћилибарске перле, зеленкаста стаклена перла са режњевима, полихромне перле од стаклене пасте, једна бронзана перла ваљкастог облика. Без икаквих паралела било са Атеницом било са другим кнежевским гробовима свакако су гвоздене плоче неједнаке величине, ромбоидног и четвртастог облика и дебљине око 2 mm, са остацима нитни које упућују на претпоставку да су у питању делови неке јаче оплате или дебљег оклопа. Поред Новог Пазара, у Санцаку је такође истражен и важан тумул из Иванграда, са материјалом који се може довести у везу са налазима из новопазарског кнежевског гроба са локалитета Петрове цркве.¹²

У налазима из Кличева код Никшића утврђено је такође нешто археолошког материјала који може послужити при утврђивању паралела и при ширим компаративним истраживањима односа кнежевских гробова према мање луксузним гробовима и богатијим случајним налазима из истог хоризонта. Кличево је значајно и због тога што се пре свега везује за налазе из Качња, али се не би сасвим смеле искључити ни релације према Иванграду, односно — преко Иванграда — са кнежевским гробом у Новом Пазару. Датирани у VI и V век пре наше ере, што значи приближно у исто време када се датирају налази из Качња, налази из Кличева садржавали су: бронзани шлем грчко-илирског типа, два пара бронзаних кнемида и нешто оружја, изврстан број аморфних перли од ћилибара, једну зеленкасту стаклену перлу са режњевима и две перле од стаклене пасте — све оно што се као одређени тип гробних прилога јавља и у другим богатијим ратничким и кнежевским гробовима са подручја централног Балкана.¹³ Као и налази из других гробова, са којима имају своје несумњиве паралеле, прилози пронађени у Кличеву употпуњују инвентар алтернативних кнежевских гробова и дају нове доказе о све изразитијим облицима социјалног раслојавања племена

¹² На те налазе аутора је у усменом разговору упозорио Драгослав Срејовић.

¹³ Оливера Жижић, *Гробови илирских ратника — Кличево код Никшића, Сахрањивање код Илира*, Научни скупови САНУ, књ. VIII, Београд 1979, 205—218.

ских заједница и о издвајању племенске и ратничке аристократије.

Сличне појаве констатоване су и у области Косова и Метохије, где је лоцирано неколико важних налазишта са археолошким материјалом релевантним за типолошке компарације. То се пре свега односи на Пећку Бању и случајне налазе из Пећи и Љубожде, о којима је већ било речи и који имају непосреднији значај код испитивања кнежевских гробова на централном Балкану. Други је случај са некрополом Карагач у којој има извесног материјала погодног за поређења, али која се и по гробним конструкцијама и по величини налаза ипак разликује од комплекса кнежевских гробова у Атеници и Новом Пазару.¹⁴ То исто још више важи за налазишта у Ромаји, Дибичаку и Прчеву, која се везују за слична налазишта у североисточној Албанији и за тамошње локалне варијанте културе Мати.¹⁵

Идући са Косова и Метохије даље ка југу и Македонији могу се такође запазити одређене типолошке сличности у карактеру гробних прилога у ратничким гробовима значајним са компаративног гледишта. Случајни налази са локалитета Бразда и Вучји Дол недалеко од Скопља на путу за Косово, који се сматрају нешто старијим (из VII века пре наше ере), показују сасвим одређене сличности са типовима гробних прилога из кнежевских и ратничких гробова са централног балканског подручја. Посебно је утврђена сличност неких налаза из Бразде са налазима из гласиначких кнежевских гробова: на оба налазишта регистрована је знатна количина калотастих бронзаних тока, које су у Осову и Читлуцима биле нешто мање, а у Пећкој Бањи нешто веће него у Бразди.¹⁶ У томе смислу не треба занемарити податак да се и гласиначки налази такође датирају у нешто ранији период.

На сличан начин извесно типолошко јединство осећа се и у јужним областима Балканског полуострва. У околини кне-

жевских гробова из Требеништа и Радолишта поред Охрида откривена су нека налазишта са материјалом који стоји у вези са налазима из ових луксузних некропола. Реч је о локалитетима Сува Чесма, Три Челусти и Вртуљка код села Горенци, чији налази бронзаног накита, оружја и керамике показују однос мање раскошних гробова према богатим кнежевским гробовима истог културног хоризонта, истог раздобља (VII—IV век пре наше ере) и истог географског подручја.¹⁷ Исти однос запажа се и међу неким суседним некрополама у Пелагонији, где поред гробова са мање луксузним материјалом, као што је некропола Калдрма код Прилепа,¹⁸ има и богатијих гробница са увозним грчким материјалом и скупоценим гробним даровима. На локалитету Бабина у скелетном гробу нађен је бронзани шлем грчко-илирског типа са паралелама у Требеништу, Пећкој Бањи, Трстенику, Ражани и Качњу, затим две игле (укоснице), перле од стаклене пасте, сребрне наушнице и делови копаља. На локалитету Бела Црква у јужној Пелагонији у једном скелетном гробу било је остатака грчких посуда црно-фигуралног стила какве су констатоване и дубоко у унутрашњости централног Балкана.¹⁹

За ово подручје, као и за утврђивање ширег односа кнежевских гробова са изразито богатим материјалом према другим некрополама, карактеристичан је и важан податак да су у истој области нађена и два богата кнежевска гроба. Један такав гроб је из некрополе Црквиште код села Беранци, са гробном конструкцијом од камених плоча и остацима са ломаче. Међу прилозима у том гробу регистрован је грчки киликс од фирнисоване керамике, сребрна конична наушница, две гривне од бронзане жице са пребаченим крајевима, бронзане игле, перле од стаклене пасте и аморфне перле од ћилибара. Сви прилози били су нагорели и очигледно паљени за-

¹⁴ D. Srejević, *Karagač and the problem of ethnogenesis of the Dardanians*, *Balkanica*, IV, 1973, 60.

¹⁵ E. Šukriju-Hoti, *Sličnosti sahranjivanja kod Pira и Metohiji i u severoistočnoj Albaniji*, *Sахрањивање код Илира*, 115—122.

¹⁶ Д. Корачевић, *Наод од халштатско време од Бразда кај Скопје*, *Macedoniae acta archaeologica*, III, 1977, 57—65.

¹⁷ В. Маленко, *Нови сондажни и систематски археолошки ископувања на локалитетите Сува Чесма, Три Челусти и Вртуљка во и поднажјето на село Горенци*, *Macedoniae acta archaeologica*, I, 1975, 133—154.

¹⁸ Б. Китаноски, *Неколико података о некрополама и гробовима гвозденог доба северне Пелагоније*, *Сахрањивање код Илира*, 227—244.

¹⁹ I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, *Skoplje—Beograd* 1966, 37.

једно са покојником. Други богати гроб сличне конструкције био је у Петилепу, такође код села Беранци. Садржавао је измешане остатке са ломаче и лични накит, смештене заједно у бронзани кратер. Поред кратера било је још остатака других грчких посуда, међу којима се могла реконструисати једна бронзана амфора и један керамички скифос. Неки примерци накита из овог гроба имају блиске паралеле са налазима из Требеништа. То се пре свега односи на златне маске, привеске и наушнице од злата, сребрне игле са пло-

частом главом, сребрне фибуле, два сребрна прстена и сребрне гривне са завршцима у облику змијских глава, какве су нађене у Пећкој Бањи, Новом Пазару и Мраморцу. За допуну података о типолошкој блискости археолошког материјала може да послужи и већи број аморфних ћилибарских перли које су нађене у многим ратничким и кнежевским гробовима на подручју централног Балканског полуострва.²⁰

²⁰ Исто, 37—38.

АНТРОПОЛОШКИ ЗНАЧАЈ КНЕЖЕВСКИХ ГРОВОВА

Процес социјалне диференцијације

Утврђене паралеле међу изразитим кнежевским гробовима и мање богатим ратничким сахранама, као и алтернативним случајним налазима на подручју централног Балкана, дају довољно чврстих основа за даља синтетичка археолошка и културно-антрополошка истраживања кнежевских гробница као једне особене културне форме старијег гвозденог доба. Измене у садржају халштатске културе и у дотадашњим културним типовима биле су у великој мери последица друштвеног раслојавања, тј. јачања и богаћења читавог племена у коме је долазило до нових друштвених односа и стварања нових институција власти. Мањи круг племенских вођа и ратничке аристократије у друштвеним заједницама које су очигледно биле у успону, добијао је све већи углед и све већи друштвени значај, а самим тим и већу друштвену моћ. Снажење неких све експанзивнијих племенских заједница још више је утицало на процес социјалне диференцијације, који је неизбежно морао бити праћен и одговарајућим променама у систему културе. Продори у друге области, племенски сукоби око нових територија, нових пашњака, сланих извора и погоднијих услова за размену са другим племенима и културама, доносили су не само веће материјално благаостање целом племену, него и већи углед и већу моћ племенским старешинама, поготову ако су то

били ратнички вођи у освајачким походи-ма и пљачкашким упадима у суседне, па и у удаљеније области.

Разноврсност и богатство археолошких налаза у кнежевским гробовима из периода старијег гвозденог доба на централном Балкану, као и у другим балканским и ванбалканским подручјима, омогућују доношење закључка о изузетном значају саме културне форме кнежевских сахрана у светлу културно-антрополошких проучавања праисторијских и протоисторијских заједница. Они указују на неку врсту дијалектичке повратне спреге између експанзије једног друштва у успону, његовог све јачег унутрашњег социјалног раслојавања, његових живљих и непосреднијих веза са другим народима и племенима и, са друге стране, одређених промена у структури културних форми и садржаја тога друштва. О чврстини и о снази те спреге доста убедљиво говоре и археолошки потврђене претпоставке да су племенске заједнице у успону, са својим наглашеним ратничким друштвеним устројством, највероватније биле племенски савези,¹ чије су вође свакако биле надређене поглаварима локалних заједница, а отуд и у прилици да присвајањем све већих делова ратничког плена доказују и учвршћују своју моћ. На тај начин про-

¹ Б. Јовановић, *Атеница и кнежевски гробови на Гласинцу, Сахрањивање код Илира*, Научни скупови САНУ, књ. VIII., Београд 1979, 68.

цес друштвеног раслојавања ратничких племена и племенских савеза, условљен њиховом експанзијом, подстицао је стварање, прихватање и асимилацију нових културних форми, какве су се великим делом сачувале управо у кнежевским некрополама старијег гвозденог доба.

Говорећи о ширењу Аутаријата пре првих помена о њиховом присуству у Поморављу половином IV века пре наше ере, Фанула Папазоглу је указала на многе елементе типолошког јединства археолошког материјала и на неке опште modele халштатске културе међу различитим племенима и племенским заједницама на средишњем Балкану. „Археолошка истраживања су (...) показала да је у халштатско доба овде цветала материјална култура сродна култури западно од Дрине и да се та култура надовезује на бронзанодопску без видног прекида. Карактеристичан облик сахрањивања у овој области представљају тумули са набаченим каменим гомилама. Између Дрине и Мораве постоји на стотине и хиљаде тих тумула, у већим или мањим групама, већином са скелетним гробовима, понекад са равним гробовима у којима је место спаљивања ограђено камењем и покривено хумком. Ови се тумули датирају од ране бронзе до развијеног халштата. Нарочито су добро испитивани тумули код Ражане, близу Косјерића, и у Кривој Реци код Чајетине из халштата C—D. Како по облику, тако и по материјалу нађеном у њима (оружје у мушким гробовима: врхови копља, мачеви, бојна секира, криви ножеви, шлем; богати накит у женским: фибуле, токе, спиралне нарукнице и др.; и керамика — у свима) ови тумули показују велику сродност са некрополама гласиначког типа.“² Остављајући по страни проблем експанзије Аутаријата на територији Трибала и цео комплекс етничког разграничавања средњобалканских племена у VI и V веку пре наше ере, указивање на унутрашње типолошке сродности у једном доста сличном основном моделу културе ослоњено је првенствено на археолошки материјал из богатијих гробова са тог подручја. Тиме је самој појави луксузних ратничких и кнежевских гробова као и специфичној форми халштатске културе дато изузетно место и опредељујући значај у реконструкцији материјалне и духовне културе старијег гвозденог доба.

Монументални и богати кнежевски гробови који су досад пронађени на Балкану и у разним другим крајевима Европе и предње Азије, олакшали су ближе упознавање науке са карактером и садржинама једног општег и заједничког културног типа, који се везао за друштвени преображај и социјално раслојавање различитих племенских заједница, захваћених јединственим током историјског развитка и културног раста. Географска удаљеност, антрополошке одлике и етничко порекло, које је донекле свакако морало да утиче на одређивање различитих локалних навика и ритуала, изгледа да нису битније реметили општи процес формирања и уобличавања једног мање или више јединственог културног модела.

Тај модел био је својствен многим друштвеним и племенским заједницама које су се затекле под сличним условима и на приближно истом степену развитка у периоду старијег гвозденог доба. Моћ, углед и хијерархијски положај ратничких вођа и племенских старешина, из чијих су се кругова издвајали први аристократски слојеви у тзв. херојским друштвима,³ огледали су се, између осталог, у прихватању и све ширем примењивању одређених облика сахрањивања и погребних ритуала. На основу њих су се припадници владајућег рода и ужи кругови поглавара разликовали од обичних људи и других припадника племена. Недоследни и нејединствени начин сахрањивања, који је, зависно од локалне и племенске традиције старије Urnenfelder културе и разних других фактора, варирао од спаљивања до инхумације — како у засебним гробним хумкама, курганима и монументалним тумулима тако и у равним гробовима — не може, међутим, пружити потребне податке за утврђивање јединства културног модела социјално врло значајних кнежевских гробница из културног хоризонта халштат D. Много чвршће и поузданије податке о карактеру и културном јединству кнежевских гробница као културних показатеља

² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANUBiH, Djela, knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1969, 83—84.

³ N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, Harmondsworth, 1968, 226.

теља пружају гробни налази који су откривени у таквим гробницама, нарочито скупочени и импортовани предмети за свакодневну, личну и културну употребу. Према њима се са доста сигурности може одредити степен социјалног и културног развојка ојачаних племенских заједница и етничких група старијег гвозденог доба.

Путеви импорта

Разноврсни импортовани материјал, какав је пронађен у скитским гробовима око Азовског мора и у кнежевским некрополама Дуванлија, Требеништа, Атенице и Новог Пазара, па чак и у Хохдорфу и Виксу, доказује да су између тзв. варварских племена у унутрашњости и приобалних грчких насебина и колонија на Црном и Јадранском мору и на западном Средоземљу, у периоду средњег гвозденог доба постојале не само чврсте него и сталне врло разнолике културне и трговачке везе. Типови оружја и ратничка опрема, посебно шлемови грчко-илирског и коринтског типа, затим велике бронзане посуде богато украшене сличним рељефним апликацијама, финија грчка керамика углавном црно-фигуралног типа, сребрне зделе и нешто грчког накита прецизније израде речито и јасно говоре у прилог претпоставке да је читав хоризонт халштат D био захваћен живим и развијеним процесом културне симбиозе као и моћним зрачењем грчке културе на разна племена и племенске заједнице у копненом залеђу.

Једно од исходишта грчког импорта биле су свакако јонске колоније на западној црноморској обали. Њихов се утицај осећао све до разарања великих јонских насеља и градова на малоазијској обали уочи грчко-персијских ратова на почетку V века пре наше ере.⁴ Други центар културног зрачења и трговачког промета била је континентална Грчка, Атина, Коринт и Беотија, чије су комуникације са балканским залеђем ишле узводно долинама река егејског слива. Трећи вероватни извор медитеранског културног продирања на запад и у средњу Европу био је по свој прилици везан за Етрурију и за грчка насеља у Италији и на северном Јадрану, одакле су се ширили комбиновани етрурско-грчки утицаји о којима су остали не-

сумњиви трагови у налазиштима келтских кнежевских гробница у подручју Алпа. Исто тако важна исходишта биле су и грчке колоније на јадранској обали (Аполонија, Дирабион, Будва, Нарона итд.), одакле су се једним делом ширили путеви грчког културног деловања према подручјима централног Балкана.

Један важан пут грчког импорта из јонских црноморских градова — који су такође одржавали живе и плодноне додире са скитским племенима — према тврђењу Маје Паровић-Пешикан⁵ — ишао је тзв. северним трговачким путем: Дунавом, Савом и њиховим притокама. Бројни налази јонске провенијенције дуж овог трговачког пута дали су доста доказа о важности Дунава у мрежи трговачких комуникација старог света, па чак и о продирању скитског елемента упоредо с грчким све до горњег тока Саве и до Јулијских Алпа. Говорећи о видној симбиози културних утицаја, који су се уз Дунав ширили на запад, Милутин Гарашанин је отворено поставио питање: „Нису ли можда у датом тренутку крајњи изданци Скита били носиоци или бар посредници ширења јонских утицаја са Понта?“⁶

Други пут импорта ишао је преко Халкидика долином Вардара и Мораве до северног дунавског пута, док је други његов крак повезивао средњу Грчку и Тесалију са долином Дрима, са Косовом, Ибром, Дрином и Западном Моравом, избијајући такође на северни пут и у долину Саве.⁷ Овде је посебно важно истаћи занимљив и значајан податак да су се готово сви досад пронађени кнежевски гробови на подручју централног Балкана налазили управо поред овог упоредног континенталног пута којим је грчки утицај са југа продирао на север и на један специфичан начин типски повезивао културне одлике различитих етничких група старијег гвозденог доба.

Трећи пут који наводи Маја Паровић-Пешикан, полазио је од етрурских центара у средњој и северној Италији и преко културног подручја обележеног ситулама

⁴ М. Ђукњић—Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966, 57.

⁵ М. Паровић-Пешикан, *Грчки материјал на Гласинцу*, Старице, XI, 1960, 40—41.

⁶ М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, том II, Београд 1973, 505.

⁷ М. Паровић-Пешикан, *нав. дело*, 42—43.

спуштао се низ Саву и током Дрине ка централном Балкану. Иако дуж овог пута низ Саву досад није пронађено довољно материјалних доказа који би могли чврсто да поткрепе претпоставке о његовом постојању, ипак не треба сасвим одбацити могућност његовог евентуалног постојања. Тим пре што се управо крајем VI и почетком V века пре наше ере помера тежиште етрурске трговине од средоземних обала — којима све више доминирају грчке колоније — ка континенталној варварској Европи. Познато је да су отприлике у то време Етрурци изгубили дотадашњу превласт на мору и да су после битака код Химере (Himera) и Куме (Cumae) 474. године пре наше ере поморску трговину препустили Грцима и Картагињанима.⁸ Од тада се Етрурци више окрећу трговини са варварским племенима у области Алпа, па се и смер трговачког пута из средње и северне Италије и из области ситула окренуо према северозападу да би доспео до кнежевских средишта у јужној Немачкој и у Француској. Грчка колонија Спина на ушћу Поа у Јадранско море тада постепено почиње да преузима трговачки примат Масилији (Марсељу), што доказује да су се и Грци такође окренули трговини са варварима.⁹ Мноштво налаза италогрчког порекла у кнежевским некрополама средње Европе, посебно у Хојнебургу, Хождорфу и Виксу, које припадају истом хоризонту, може се са више или мање сигурности довести у везу са значајем тог трговачког пута чији се источни крак могао природно оријентисати према току реке Саве.

Доста важан пут додира средњобалканских племена са културама Средоземља ишао је и преко Јадранског мора, што потврђују многобројни сродни и типолошки уједначени налази на обема јадранским обалама, нарочито у западним подручјима.¹⁰ У периоду између VII и V века пре наше ере говори се чак и о постојању једног одређеног типа металних предмета који се јављају у идентичним или незнатно измењеним формама, доказујући врло жи-

ве и уходане културне контакте међу апенинским и балканским популацијама, и то не само из приобалних подручја него и из области централног Балканског полуострва, на коме су се културни додири и прожимања одигравали по уобичајеном и за протоисторијско време карактеристичном поступку: трговачким путевима, ратничким и пљачкашким походима и етничким мешањем.¹¹

Видови културне комуникације

Не треба, међутим, занемарити чињеницу да су видови културне комуникације међу различитим балканским племенима и подручјима ипак најчешће били ратнички и трговачки. Промет робе заснивао се истовремено и на купопродајним односима и на пљачки. У оба случаја пажња централнобалканских племена била је окренута према богатим и напреднијим подручјима на југу и грчким колонијама на јадранској и јонској обали, односно према врло снажним трговачким центрима на Црном Мору, преко којих се грчка роба ширила и међу трачким, скитским, дакомизијским и илирским племенима. Пљачкашки упади неких племена или племенских савеза на туђу територију били су уобичајена појава, чак и нека врста привредне делатности, која је објективно доста доприносила променама у култури и у друштвеним формама и једних и других племенских заједница. Трагови пљачкашких упада Трибала на трачку територију крајем V века пре наше ере — о чему постоје и одређени историјски подаци¹² — били су наставак других сличних пљачкашких похода као устаљеног облика комуникације међу балканским племенима. Из тих похода, на разним археолошким налазиштима и посебно у кнежевским и ратничким гробовима, остало је мноштво различитог материјала страног порекла и врло скупocene израде. Иста традиција наставила се и касније и једну од својих кулминација доживела је почетком III века пре наше ере продором Келта на Балкан све до Делфа, када су једним грандиозним

⁸ M. Palotino, *The Etruscans*, Harmondsworth, 1978, 90.

⁹ N. K. Sandars, *нав. дело*, 228.

¹⁰ S. Batović, *Kulturni odnosi između jadranskih obala u željezno doba, Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976, 11—93.

¹¹ R. Peroni, *La »Koiné« Adriatica e il suo processo di formazione*; исто, 95—115.

¹² Д. Срејовић, *Културе гвозденог доба, Историја српског народа*, I, Београд 1981, 62.

пљачкашким походом била покренута и поремећена многа средњобалканска племена, на чијој су се територији, по повратку из Грчке, ратоборни Келти задржавали и под именом Скордиска населили око саства Саве и Дунава.¹³

Додир и саобраћај међу самим балканским племенима старијег гвозденог доба били су такође углавном мотивисани истим потребама и најчешће остваривани ратничким и пљачкашким походима. Промене које су се почетком VI века пре наше ере дешавале у етничким и културним односима на том подручју везују се за експанзију носилаца гласиначке културе према Подрињу и областима данашње западне Србије. Сиромашнија и конзервативнија, добро наоружана племена из оскудних планинских предела — на чијим некрополама није нађено никаквог луксузног и раскошног инвентара — спустила су се у плодније и питомије области. Запоседајући те области они су од домородачких заједница босутске и злотске културне групе преузели неке облике културе, међу којима и извесне измене у иначе сродном ритусу сахрањивања. Могући траг тог културног прожимања види се у кнежевској некрополи у Пилатовићима, где се уз карактеристичне одлике гласиначког погребног ритуала јављају и облици богатијег сахрањивања. Управо ти и такви облици сахрањивања кнежевску некрополу у Пилатовићима чине неком врстом медијалне форме на пола пута између скромних кнежевских гробова на Гласинцу и раскопних кнежевских гробова у Атеници и Новом Пазару.

Ништа мање значајан вид комуникације међу разним племенима на Балканском полуострву биле су и трговачке везе, које су, судећи по карактеру и типовима археолошких налаза, биле доста разгранате и вероватно много живље него што се претпоставља. О томе најбоље сведочи податак, потврђен налазима с разних страна, да су у неким грчким трговачким и занатским центрима — који су имали разгранате и устаљене везе са суседним племенима из унутрашњости Балкана — специјално израђивани разни предмети „по вар-

варском укусу“.¹⁴ Такви предмети, а нарочито комплети бронзаног посуђа какво је нађено у неким кнежевским гробовима, били су на великој цени међу повлашћенијим и имућнијим друштвеним слојевима, племенским старешинама и ратничким вођама. То истовремено служи и као очигледан доказ о степену и моћи њихове власти, као и о њиховој способности културне асимилације, а такође и о сазревању и расту њихових културних потреба. Обиље ћилибарског накита, нађеног у свим кнежевским гробовима на централном Балкану, одликује се разноврсношћу форме и неуједначеном израдом. Најлепши примерци са фино обликованим мотивима и људским ликовима вуку порекло из познатих јужноиталских средишта за обраду ћилибарског накита. Огроман број ћилибарских перли нађених у кнежевским гробовима на централном Балкану говори у прилог претпоставке да су увозни ћилибарски предмети можда чешће били купљени од трговаца него опљачкани у ратничким походима, што на свој начин употпуњује слику о успону средњобалканских племенских заједница и о њиховом културном развоју подстакнутом сталним додирима са другим културама.

Културна и етничка одређења

Од посебног значаја су међусобни контакти средњобалканских племена и процес њиховог културног прожимања у току развоја друштвених односа у племенским заједницама, односно у току прихватања и уобличавања једног мање или више уједначеног културног стила. У том смислу веома много значе новији прилози у проучавању територијалног простирања и етничке припадности нешто старијег стила Босут-Басараби културног комплекса, који је оставио трага на керамици у ширем Подунављу на подручју Србије у периоду VIII и VI века пре наше ере, и задржао се у неким облицима још и у V веку. Према археолошким налазима који су откривени на великом броју локалитета, ова култура имала је две варијанте: западну (босутску) и источну (Басараби). Као целина захватала је област Срема, Шумадију и источну Србију, где је утврђен и посебан варијетет злотске групе. Као изра-

¹³ В. Гавела, *Предања и знања о старом Балкану*, Београд 1978, 77—79.

¹⁴ В. Cunliffe, *The Celtic World*, London 1979, 36.

зита средњобалканска и подунавска култура старијег гвозденог доба, Басараби стил се осећао на читавом том подручју, повезујући локалне културне и етничке групе у донекле јединствен тип аутохтоне халштатске културе.¹⁵ С обзиром на простор који је покривала, Басараби култура је својим већим делом обухватала области које су — судећи према нешто каснијим изворима — у халштату насељавали Трибали. На подручју западне Србије присуство Босут-Басараби културе није прецизно одређено, као што није поуздано утврђена ни западна граница трибалске територије, на коју су од краја VII века продирали носиоци тврђе гласиначке културе, данас већ доста сигурно етнички идентификовани као Аутаријати. Уколико се прихвати теза да су ти продори Аутаријата на трибалску територију (тј. продори гласиначке културне групе међу носиоце Басараби стила) почетком VI века пре наше ере заустављени на Моравици и Маљену, недалеко од Ужичке Пожеге,¹⁶ онда је сасвим убедљива претпоставка да се трибалска територија на западу протезала све до Колубаре,¹⁷ докле се и може пратити простирање Басараби стила.

Јужно од Западне Мораве, простране брдовите пределе централног Балкана насељавали су Дарданци, подједнако изложени и притиску Аутаријата и провалама Илира у ужем смислу речи (*Illyrii proprie dicti*). Продор Аутаријата према Пештерској висоравни, по свему судећи у потрази за новим и бољим испашама, заустављен је још у VII веку пре наше ере на планини Голији, што сведочи о способности и снази Дарданаца да се, можда као племенски савез, одупру притиску борбених ратничких гласиначких племена. Сличан отпор у VI веку на граници Косова и Метохије, код Белог Дрима и Дечанске Бистрице, Дарданци су пружили Илирима *proprie dicti*, остављајући тако сигурне доказе о својој виталности. „То значи — закључује Драгослав Срејовић — да су у VI веку пре н.е. територију Србије највећим делом насељавале праистаре, међусобно сродне домородачке заједнице — Дардан-

ци (Косово и подручје омеђено долинама Ибра, Западне и Јужне Мораве), Трибали (Шумадија и источна Србија), и огранак Дако-Гета (Банат, Срем, Бачка), а да су само мања подручја запоседала и илирска племена — огранак Аутаријата (Подриње и Полимље од Повлена и Маљена до Пештера) и Илира у ужем смислу речи (југозападна Метохија). Ове границе се нису битније мењале све до пред крај IV века пре нове ере, до доласка Келта на Балканско полуострво и сукоба старобалканских племена са македонском државом и хеленистичким владарима. Раздобље од краја VI до средине IV века, приближно од 525. до 350. године пре н.е., карактеристично готово равномерно успон свих етно-културних група у континенталним деловима Балканског полуострва. Границе које су током VI века успостављене између племена да штите њихову независност, обичаје и својину широко су се отвориле током V века ради размене сировина и културних добара. Због широког културног прожимања готово је немогућно разазнати за коју етно-културну групу треба везати нове облике накита, оруђа, оружја или керамике који се појављују на територији Србије од краја VI до средине IV века пре нове ере. С друге стране, у већини етно-културних група окончава се раније започет процес друштвеног раслојавања. Из тих разлога, и култура појединих племена постаје вишеслојна: на једној страни богата и космополитска, а на другој, сиромашна и крајња архаична. Археолошком грађом је, на жалост, документована углавном култура повлашћених друштвених слојева — племенских старешина, њихових породица и ратника.“¹⁸

Међу средњобалканским племенима која су вршила одређени утицај на културне односе и карактер халштатске културе на подручју централног Балкана спадају такође и Аутаријати, чија се експанзија кроз читаво то раздобље осећала као специфичан израз њихових унутрашњих друштвених односа. Повезани у племенски савез, који је под заједничким именом окупљао различита сродна племена,¹⁹ Аутаријати су освајачким походима и пљачкашким упадима на туђе територије успостављали склад између својих друштвених

¹⁵ Н. Тасић, *Културна и етничка припадност босутског и Басараби стила*, *Balkanica*, XI, 1980, 7—17.

¹⁶ Н. Тасић, *нав. дело*, 14.

¹⁷ Д. Срејовић, *нав. дело*, 58.

¹⁸ Д. Срејовић, *нав. дело*, 60—61.

¹⁹ Ф. Папазоглу, *нав. дело*, 83.

потреба и ограничених услова привређивања. Као и друга средњобалканска племена која су се у периоду старијег гвозденог доба налазила на истом степену културног развитка и друштвене организације, и често такође служила истим средствима у борби за одржавање и доминацију, Аутаријати су попут свих ратничких племена у успону спонтано прихватили и преносили различите форме материјалне и духовне културе.

Слична појава запажа се и код оних средњобалканских племена и племенских заједница које су биле у додиру са околним етничким групама, и то не само балканских популација — као што су Дако-Гети, Трачани, Илири *proprie dicti*, Амантини, Панони и илирска племена западног балканског подручја — него и са ванбалканским народима попут Скита на једној, Етрураца на другој и Грка на трећој страни. Налази скитских стрелица и коњске опреме скитског типа, бронзаног посуђа италског порекла и других трагова културног прожимања указују на чињеницу да подручје централног Балкана у периоду старијег гвозденог доба није било ни затворено ни изложено једино зрачењима јужне грчке културе. На њему су се сусретали и преображавали различити културни утицаји, стварајући један мање-више јединствен тип халштатске културе балканске провенијенције. Подложна великим нескладима и диспропорцијама, са многим унутрашњим слојевима, великим успонима и чудним застојима, та култура је, упркос својим сиромашним формама материјалне културе, местимично досезала и до завидних висина. Највећи њен домет огледа се у богатству луксузних кнежевских гробова из Атенице и Новог Пазара, који су по свему судећи припадали најмоћнијим и најугледнијим старешинама и ратничким вођама чврсто организованих, добро повезаних и богатих племена и племенских заједница.

Ако би се, с обзиром на оскудне податке, покушала поставити једна радна хипотеза о етничкој припадности најизразитијих и најбогатијих кнежевских гробова старијег гвозденог доба на централном Балкану, морала би се на првом месту узети у обзир околност да су Трибали и Дарданци у периоду VI и V века пре наше ере били најбогатији и најнапреднији од

свих средњобалканских племена и, самим тим, „главни чиниоци културно-историјских збивања у овом делу Балканског полуострва“.²⁰ С друге стране, територијално разграничење средњобалканских племена тога доба говори у прилог претпоставке да би се кнежевски гробови у Атеници могли сматрати трибалским, а кнежевски гробови у Новом Пазару дарданским. Сама археолошка обрада инвентара из тих некропола не поткрепљује довољно такву хипотезу. Она се не може доказати ни хронолошким ни аналитичким поступком, па се мора изводити посредним путем, на основу секундарних података — каснијих историјских извора, културних аналогичности и разних паралела са налазима из богатијих и мање богатих гробова истог хоризонта. Облици и садржаји погребних ритуала, културних симбола и других форми духовне културе говоре, међутим, о својеврсном типолошком јединству општих културних модела који су се потврдили у тим раскошним кнежевским некрополама на централном балканском тлу. Статистичка анализа гробних налаза и археолошког материјала, дата на приложеним табелама и таблама као и одговарајућа синтетичко-компаративна уопштавања свих важнијих података из Атенице и Новог Пазара, не осветљавају питање етничке детерминације, већ указују на потребу да се на томе карактеристичном примеру сличности и разлика типолошки испитају и обједине сви елементи једне културе, будући да су сви ти елементи подједнако потврђени како при монументалним кнежевским сахранама тако и у другим алтернативним гробовима и некрополама истог културног раздобља.

Материјална култура — типолошка систематизација гробних прилога

Основне податке о јединству културе, исказане кроз богате кнежевске сахране и изузетније погребне ритуале трибалских, дарданских и аутаријатских ратника, пружају пре свега гробни налази као најважнији археолошки докази материјалне културе тога времена. Ретка насеља из халштатске епохе — међу којима има и

²⁰ Д. Срејовић, *нав. дело*, 61.

веома важних, као што су Доња Долина, Градина на Босуту, Гомолава и градинска насеља у Босни и Србији²¹ — ипак не дају довољно релевантних података за процену читавог модела културе о којој је реч. У одсуству других могућности за шири и комплекснија компаративна проучавања старијег гвозденог доба на подручју централног Балкана — као што су грађевине, насеља, светилишта, путеви итд. — главне одређујуће елементе за осветљавање и реконструкцију материјалне културе дају пре свега гробни налази. Значај кнежевских гробова између осталог и лежи у томе што су управо они дали обиље покретног археолошког материјала на основу којег се бар донекле могу утврдити неки од највиших садржаја и облика целокупне културе онога доба на подручју централног Балкана.

Треба, међутим, имати у виду да због специфичног карактера свог инвентара кнежевски гробови не обезбеђују шире могућности за њихово детаљније разматрање у оквирима постојећих археолошких културних подела на групе, а још мање за било какву сигурнију етничку детерминацију. Метални налази, лични накит, апликације, фибуле, украси на одећи и други слични предмети типолошки се додуше уклапају у шири контекст културе старијег гвозденог доба (хоризонта VI и V века пре наше ере), али не доносе никакве изразитије садржаје. Готово сви типови налаза имају мноштво несумњивих паралела у осталим гробовима и некрополама на истом простору, па и шире. Разлике које постоје исказују се првенствено у томе што су често исти модели начињени од племенитих метала, и што су понекад финије и пажљивије израде. Појава специфичних форми, као што су појасеви типа Мраморац или нека обележја положаја и угледа покојника (жезла, пекторали итд.) такође више говоре у прилог тезе о важности кнежевских гробова као највиших израза једне протоисторијске културе у спону него што дају података за историј-

ску интерпретацију простирања и међусобних прожимања тадашњих средњобалканских племена и заједница.

Типови металних предмета у праисторији и протоисторији на Балкану и иначе су културно доста неосетљиви, првенствено зато што су били заједнички за многе сродне културне групе и популације које су трговале истом робом и властите производе често прилагођавале истим моделима. Налази локалне керамике, која је културно осетљивија и која би много више помогла при културној и етничкој детерминацији, у кнежевским гробовима на централном Балкану исувише су ретки да би се на основу њих могла вршити нека детаљнија анализа културно-етничких односа. Увозни предмети, који чине важан део инвентара кнежевских гробова, такође нису најпогоднији за ближа културно-етничка одређивања, пошто се распростиру на широком простору и са истим облицима јављају од јужне Италије до средње и западне Европе, односно до црноморских степа предње Азије. Као и многи луксузни златни и сребрни предмети аутохтоне израде, увозни предмети грчке и италске провенијенције пре свега сведоче о степену унутрашњег културног развоја одређених племенских заједница и служе као докази нових друштвених односа, као пратиоци социјалног раслојавања и моћи нових друштвених институција. Они су, истовремено и потврда о живим трговачким и културним везама унутрашњости Балкана са медитеранским обалама и европским залеђем. Те везе су у VI и V веку пре наше ере несумњиво биле много чвршће и учесталије него што се обично мисли и представљале су природан облик комуникације међу ондашњим народима Европе и Блиског Истока.

Ако би се сви расположиви подаци о гробним налазима и покретном археолошком материјалу из изразито богатих кнежевских гробова на централном Балкану покушали да систематизују по начелима једне радне компаративне типологије, дошло би се до занимљивих података о учесталости и раширености појединих културних форми везаних за сахрањивање ратничких вођа и првих припадника племенске аристократије. Исто тако, дошло би се и до неких значајних показатеља о типолошком јединству главног инвентара у

²¹ B. Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praiistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XX, 1982, 111—188. Такође: M. Vukmanović—P. Popović, *Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području vranjsko-preševske kotline*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XX, 1982, 189—210.

кнежевским и другим луксузним гробовима из раздобља старијег гвозденог доба на средњем балканском подручју. И поред свих очигледних разлика које се виде између појединих кнежевских некропола, при компаративно-синтетичкој глобалној систематизацији могу се уочити изразити елементи типолошких сродности и повући доста важне паралеле. Оне указују на могућност постојања једног мање или више јединственог културног модела у оквиру различитих племенских заједница и етничких група, које су се у исто време затекле на истом тлу и на приближно истом степену развитка друштвених облика и друштвених институција.

У том смислу установљени су следећи елементи типолошког јединства гробних налаза и покретног археолошког материјала у кнежевским гробовима прве групе (са изразито богатим прилозима): 1) Сви кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану садржавали су богат и разноврстан лични накит покојника — огрлице, перле, гривне, прстење, наушнице итд. — и то како од злата и сребра тако и од бронзе, од ћилибара, стакла, стаклене пасте, кости итд. 2) Сви гробови били су снабдени раскошним и луксузним украсима на одећи, иглама, фибулама, дугметима, апликацијама, копчама, привесцима и амулетима, такође од злата, сребра, бронзе, ћилибара, кости итд. 3) Сви покојници у кнежевским гробовима имали су нека спољна обележја свога истакнутог положаја и угледа — инсигније у облику жезла, ретке украсе, оклоп, штит, шлем, пекторале, кнемиде итд. Некада се ти предмети јављају у злату, тако да подједнако иду и у групу украса на одећи и у ознаке угледа и власти. 4) У свим гробовима констатована је већа или мања количина ћилибара, углавном перли аморфног облика, али и врло лепо израђених у разним формама јужноиталског стила. 5) Изузев у једном женском гробу (Атеница, хумка I), у свим кнежевским гробовима на централном Балкану нађен је бронзани накит. 6) Изузев у једном (можда до краја неистраженом) гробу (у Новом Пазару), у свим кнежевским гробовима нађено је оружје дефанзивног или офанзивног карактера, било да се налазило у централним или у периферним гробовима. 7) Сви кнежевски гробови садржавали су не-

ке предмете и посуде које су могле бити укључене у ритус сахране — увозно бронзано посуђе грчке израде, грчке керамичке посуде и примерке аутохтоне керамике; негде се чак јављају исти комплекти посуђа и идентични примерци посуда, као што је, на пример, фиала мезомфалос са ребрастим испупчењима. 8) На два места, али у оквиру исте кнежевске некрополе (у Атеници) нађени су остаци кола и коњске опреме, чији је значај у компаративном повезивању централнобалканских кнежевских гробова са другим кнежевским гробовима истог хоризонта.

С гледишта компаративне типологије гробних налаза и покретног археолошког материјала који је пронађен у кнежевским гробовима на централном Балкану, није без значаја ни податак о учесталости појединих врста налаза на оним некрополама које се с обзиром на богатство прилога могу сматрати изразито раскошним, тј. у тумулима I и II у Атеници, у Новом Пазару, у кнежевском тумулу из Пилатовића, у гробним целинама из Пећке Бање и у гробној хумци у Араревој громили на Гласинцу (табела I). Злато и предмети од сребра јављају се у врло високом проценту на 67% места; накит од бронзе на 84% места; стакло и стаклена паста на 50% места, а ћилибар на свим налазиштима (100%). У врло високом проценту јавља се и увозно посуђе — на 67% места, увозна грчка керамика финије израде на 67% места, а аутохтона керамика у 84% случајева, у коликом се проценту јављају предмети који су служили као обележја власти и угледа, оклопи, кнемиде и примерци оружја.

Гледано у целини, од свих важнијих налаза у кнежевским гробовима на подручју централног Балканског полуострва веома висок проценат говори о типолошком јединству: 73,4% свих налаза показује одређени степен типолошке подударности или сродности са другим налазима у изразито богатим кнежевским гробовима. Одступања од јединственог модела сразмерно су велика (26,6%) али се могу објаснити различитим степеном богатства и општег културног развитка појединих популација и етничких група, чији је положај на ужем простору централног Балкана био неједнак. Њихова материјална култура и њихова економска моћ зависиле су

	налази	Атеница I	Атеница II	Нови Пазар	Пилато- вићи	Пећка Бања	Арарева Громила	%
Лични предмети — накит и украси на одећи	злато	+	+	+	+II	—	—	67
	сребро	+	+	+	—	+	—	67
	бронза	—	+	+	+II	+	+	84
	ћилибар	+	+	+	+II	+	+	100
	стакло и стаклена паста	+	—	+	—	+	—	50
Обележја власти и угледа	инсигни- је и оклоп	—	+	+	+	+	+	84
	оружје	+II	+	—	+	+	+II	84
Посуде укљу- чене у ритус сахрањивања	бронза	+	+	+	+II	—	—	67
	увозна керамика	—	+	+	+	+	—	67
	домаћа керамика	—	+	+	+	+	+	84
	%	60	90	90	80	80	50	

Табела II. — Статистичка обрада типолошких сродности по учесталости појединих врста налаза (II — периферни гроб)

	Атеница I	Атеница II	Нови Пазар	Пилато- вићи	Пећка Бања	Арарева Громила	%
потпорни зид	+	+	+	+	?	—	80
слагани централни гроб	+	+	+	+	+	+	100
спаљен покојник	+	+	+	+	?	+	100
спалиште у гробној хумци	+	+	+	—	?	+	80
жртвене конструк- ције	—	+	+	+	?	—	60
периферни гроб	+	—	?	+ скелет	?	+ скелет	80
%	84	84	100	84	—	66	

Табела III. — Статистичка обрада типолошких сродности по врсти гробних конструкција и начину сахрањивања

од мноштва фактора, који су својим механизмима утицали на развитак духовне културе протоисторијских балканских племена. Док су у конструкцији гробних хумки и начину сахрањивања одступања од јединственог модела кнежевских сахрана на централном Балкану била знатно мања и износила само 16%, типолошке разлике у богатству и учесталости гробних прилога су знатно веће (26,6%), па се ни тај податак не сме изгубити из вида када се врше компаративно-синтетичка истраживања кнежевских гробова и сахрана као врло изразитих форми развоја друштвених односа старијег гвозденог доба на Балкану.

У један хипотетички идеални модел типолошког јединства (индекс 100), од свих кнежевских гробова са подручја централног Балкана по богатству гробних прилога (табела II) Атеница I уклапа се са 60%, Атеница II са 90%, Нови Пазар са 90%, Пилатовићи са 80%, Пећка Бања са 80% и Арарева громила са 50% гробних налаза, што доста адекватно показује степен њихове раскошности, као и однос њиховог међусобног богатства.

Типолошка систематизација гробних конструкција

Са своје стране, и прибављени подаци о начину сахрањивања у богатим кнежевским и појединачним ратничким гробовима старијег гвозденог доба на централном Балкану такође пружају довољно материјала за даљу синтетичко-компаративну обраду. Посебно је значајно то што се на основу поређења током анализе гробних конструкција и стратиграфских података о тумулима могу установити извесне паралеле и сличности у начину сахрањивања на релативно широком географском простору. Иако су припадали истом културном хоризонту и у основи истом културном типу, ни монументални тумули ни гробне конструкције кнежевских некропола на Балканском полуострву не пружају никакве одређеније податке о етничкој припадности сахрањених племенских старешина. Будући да су припадали не једном илирском старобалканском племену, већ готово свим културним и етничким групама, монументални кнежевски тумули могу да послуже искључиво као докази културних промена у социјално све ви-

ше раслојеним заједницама различитих централнобалканских популација, обједињених типолошки, затим донекле уједињеним моделом културе и са доста јединственим, свакако сродним погребним ритуалом.

На основу размотрених аналитичких података о гробним конструкцијама и о начину сахрањивања у монументалним кнежевским гробовима са изразито богатим материјалом, може се закључити да су — упркос извесним мањим одступањима и варијантама — у свим гробовима утврђени бројни елементи једног доста сличног, ако не и јединственог погребног ритуала. Синтетичка обрада истих података показује да се сви елементи сродности и јединства могу груписати у неку врсту заједничког модела гробне конструкције и погребног ритуала везаног за сахране у кнежевским тумулима на подручју централног Балкана. Из тога се, при даљој обради, такође намеће закључак о убедљивом типолошком јединству, значајном за утврђивање културних садржаја старије халштатске епохе на томе тлу, за упознавање друштвених односа у племенским организацијама па и за испитивање развијености духовног веровања, култа мртвих, начина сахрањивања и погребних ритуала.

Утврђени су следећи елементи типолошког јединства: 1) Сви кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану за које постоји поуздана теренска документација, нађени су под тумулима. 2) Тумули су по правилу били монументалних димензија, изразито већи од осталих и углавном са истом стратиграфијом. 3) У свим гробовима била је слична основна унутрашња конструкција изграђена од камена: централни гроб у средишту хумке окружавао је периферни потпорни зид од белутка и ломљеног камена. Венац од белутка имао је несумњиво култно значење као обележје посвећеног простора. Спалишта, жртвене конструкције и периферни гробови, који нису нађени на свим местима, дају незнатна одступања од основног типолошког јединства и образују варијанте у конструкцији кнежевских хумки и у начину сахрањивања. 4) Сви покојници у централним гробовима били су спаљени. 5) Сви централни гробови били су од притесаног и ломљеног камена и белутка, купастог и четврта-

стог облика и са доста богатих и лускузних гробних прилога. 6) У готово свим кнежевским тумулима нађени су периферни гробови и одређене жртвене конструкције. Одступања су констатована у Атеници где у хумци I нема жртвеника, а у хумци II нема периферног гроба; жртвеника такође није било ни у гробу у Араревој громили на Гласинцу. 7) Сви покојници у периферним гробовима нису били спаљени: инхумација у периферним гробовима констатована је у Пилатовићима и у Араревој громили. 8) Спалишта и трагови спаљивања налазе се по правилу у самој хумци, с изузетком кнежевске хумке у Пилатовићима.

На основу 30 расположивих аналитичких података, (индекс 100), однос поузданих и потврђених елемената типолошког јединства према одступањима и варијантама износи 25:5 или 84%. Тако се, према расположивим подацима, може извести закључак о прилично очигледном типолошком јединству у конструкцији гробних хумки и у начину сахрањивања у изразитим кнежевским гробовима на централном Балкану (табела III). Одступања од јединственог модела од 16% сразмерно су мала, а могу се објаснити тиме што кнежевске гробнице сасвим сигурно нису припадале истим централнобалканским племенима и што је између кнежевских некропола лежала за оно доба прилична географска раздаљина, која је према локалној традицији могла утицати на развитак варијаната и модалитета у оквиру једног начелно истоветног културног типа.

У хипотетичну идеалну схему, која би могла да служи као типолошки модел јединства кнежевских гробова у монументалним тумулима на централном Балкану, морали би да уђу сви утврђени елементи јединствене типологије: кружни потпорни зид, слагани централни гроб, спаљен покојник, спалиште у гробној хумци, жртвене конструкције, периферни гроб. Будући да обухвата све елементе, томе моделу одговара индекс 100. Њему је најближи кнежевски гроб у Новом Пазару, у коме су утврђени сви елементи типолошког јединства, под условом да је у млађој халштатској хумци, која је тешко оштећена, био бар један периферни гроб истог хоризонта. У односу на тај идеални модел, у свим

осталим изразито богатим кнежевским гробовима има неких одступања, па се у идеалну типолошку схему сви они уклапају са једнаким процентом од 84%. Изузетак представља једино кнежевски гроб из Арареве громиле, који се у типолошку схему уклапа са 66%, чиме се на одређен начин потврђује претпоставка да се гласиначка некропола издваја из групе изразитих кнежевских гробова на подручју централног Балкана и првенствено служи као фактор за компаративна истраживања.

С друге стране, занимљиви су и резултати компаративне типолошке анализе учесталости појединих гробних конструкција и погребних ритуала на основу расположивих података (табела III), који на жалост, услед различитих услова налаза на терену, нису комплетни. Потпорни зид јавља се у 80% случајева, слагани централни гроб у свим случајевима (100%), као и спаљивање покојника (100%). Спалиште у самој гробној хумци јавља се у 80% случајева, жртвене конструкције у 60%, а периферни гроб у 75% случајева — имајући, наравно, у виду релативно мали број узорака и доста оскудне податке за компаративну статистичку обраду. Мада није и не може бити потпуно поуздана, та обрада ипак може послужити бар као мали индикатор за даље истраживање типолошког јединства међу кнежевским гробовима старијег гвозденог доба на централном Балкану.

Начин сахрањивања као елемент духовне културе

Неки горњи елементи установљеног типолошког јединства говоре о сразмерно дугој традицији у начину сахрањивања под тумулима на ширем балканском подручју. То се пре свега односи на саму конструкцију тумула која се може пратити као доста раширена и готово традиционална појава још од раног бронзаног доба, мада има и старијих налаза. Посебну стабилност у том смислу показује подручје централног Балкана, тј. западне Србије, источне Босне, Санџака и Метохије, где су управо под тумулима откривени како раскошни кнежевски гробови тако и појединачни ратнички гробови са вредним по-

кретним инвентаром.²² Унутрашња конструкција тумула са централним гробом и периферним каменим венцем јавља се као један од битних опредељујућих фактора у типолошкој систематизацији података из кнежевских некропола. Сваки за себе, неки од тих елемената — као што су централни гроб у тумулу, затим гроб од слаганог камена, периферни камени прстен или издвојени делови за жртвене ритуале — јављају се појединачно, али понекад и заједнички, и то на доста широком подручју и у прилично дугом временском раздобљу, обухватајући чак и по неколико узастопних фаза. Њихово присуство у кнежевским тумулима с краја VI и почетка V века пре наше ере представља неку врсту заједничког именитеља читаве културе и својеврсни облик згушњавања погребних ритуала, до којих су кроз различита раздобља долазиле различите културне групе и средњобалканске етничке заједнице захваћене јединственим процесом социјалног, економског и културног развитка.

Генеза тог типа гробних хумки може се пратити и на два подручја, која су, мада релативно блиска, имала донекле различите традиције сахрањивања. На дарданском подручју развијао се ритуал спаљивања, прво у малим тлоидним конструкцијама од камених плоча и белутка, као у Доњој Брњици. У току халштата С ове конструкције проширују се периферним каменим венцем, као у Дојевићу и Горњој Стражави на подручју Новог Пазара. „Нешто касније — крај халштата С, почетак халштата D — долази до издвајања периферног каменог венца и појављују се гробне конструкције које се састоје од широког каменог прстена и посебне камене конструкције у његовом средишту, која сад има функцију једне циновске урне.“²³ Доказе за овај поступни процес типолошког уједначавања гробних конструкција пружају некрополе у Горњој Стражави и Дојевићу, после којих је дошло до формирања монументалне гробне конструкције нађене на локалитету Петрове цркве код Новог Пазара, да би у Карагачу касније било забележено извесно опадање и

упрошћавање те праксе, односно њено враћање на старију традицију.²⁴

На територији која се налазила под утицајем Аутаријата, као што су Гласинац Подриње и Пилатовићи, процес је био нешто друкчији, али је у погледу конструкције тумула довео до истих резултата. Ту је дошло до смањења броја сахрана у оквиру истог тумула и до формирања засебних гробних целина, од којих су највеће и најважније имале готово све одлике старијих родовских тумула са већим бројем сахрана.²⁵ Таква пракса довела је до појаве која је констатована у Араревој громили и у Пилатовићима, где се примећује издвајање најважнијег тумула у оквиру исте некрополе, а у самом кнежевском тумулу комбиновани ритус сахрањивања: угледни покојник се спаљује, а пратилац се инхумира.

Недостатак компаративног материјала са трибалског подручја — где су досад с изузетком Атенице сви богатији налази откривени у случајним и појединачним гробовима — на жалост не омогућује извлачење сличних закључака о јединственим гробним конструкцијама. Једино се на основу атеничких тумула и њихових конструкција може донекле утврдити деловање једног доста сродног процеса, који је довео до грађења приближно истог типа гробних хумки и на трибалској и на дарданској и на аутаријатској територији. При томе не треба искључити ни могућност међусобног повратног деловања различитих културно-етничких супстрата и постепено формирање једног заједничког и јединственог културног модела гробних конструкција и погребних ритуала.

С друге стране, упоредна примена два ритуса приликом кнежевских сахрана у Пилатовићима и у Араревој гомили показује да је управо под дејством тих међусобних утицаја — као и под дејством унутрашњих превирања у друштвеној култури племенских заједница захваћених истим изменама друштвених односа — дошло и до промене у начину сахрањивања. Нове друштвене односе пратиле су нове културне форме и нови погребни ритуали,

²⁴ D. Srejić, *Karagač and the problem of ethnogenesis of the Dardanians*, *Balkanica*, IV, 1973, 59.

²⁵ B. Čović, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasičkog područja*, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XVIII, 1963, 57.

²² A. Benac, *Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji, Saхрањивање код Илира*, 24—25.

²³ З. Летица, *Илирски гробови у Дојевићу*, исто, стр. 77.

па се у дотад готово јединствен тип скелетног сахрањивања међу припадницима гласиначке културне групе приликом кнежевских сахрана уплиће и ритуал спаљивања. На том подручју тај ритуал био је у почетку знак друштвене привилегије и доказ изузетног положаја и угледа покојника. Иста појава констатована је код припадника каптолске групе у Славонији,²⁶ па се са доста основа може сматрати делом јединственог процеса мешања и стапања културних форми не само на ужем подручју централног Балкана, него и у ширем простору. Спаљивање покојника у кнежевским гробовима у Атеници и у Новом Пазару није, међутим, морало бити искључиво последица социјалног раслојавања и промена у друштвеној структури племенских заједница, пошто су још од раније међу припадницима дакомизијских популација — којима се приписује припадност Трибала и Дарданаца — били карактеристични обреди спаљивања. За разлику од суседних илирских племена, која су практиковала инхумацију, и за разлику од трачких племена која су се служила биритуалним начином сахрањивања (инхумација и инцинерација), дакомизијска племена Трибала и Дарданаца примењивала су ритуал спаљивања какав је констатован у обема највећим централнобалканским кнежевским некрополама у Атеници и у Новом Пазару.²⁷

Култни симболи

О јединственом културном моделу кнежевских сахрана гвозденог доба на централном Балкану на одређен начин говори и блискост неких елемената културних симбола који се у тим гробовима јављају. Приликом анализе култне симболике уопште, а посебно у оваквим случајевима где нема довољно података о духовном животу и веровању страобалканског становништва, требало би имати на уму да се так-

²⁶ V. Vejvoda—I. Mirnik, *Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege*, *Arheološki vestnik*, XXIV, 1975, 592—603. Такође: Р. Васић, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1978, 39.

²⁷ Д. Срејовић, *Покушај етничког разграничавања старобалканских племена на основу начина сахрањивања, Сахрањивање код Илира*, 79—83.

ви симболи јављају на различитим нивоима људског деловања — од свакодневног живота и обичних послова до верских ритуала и погребних обреда, преко којих се жели успоставити континуитет духовног присуства покојника. Карактер симбола и ниво деловања у коме се симбол јавља данас се не може са сигурношћу одредити и реконструисати, тим више што се и сама значења симбола понекад мењају, зависно од контекста и од функције која им је намењена.

Иако познати хтонски симбол, представа змије на нарукници из Новог Пазара или Пећке Бање вероватно нема никакву другу функцију у ритуалу сахрањивања сем као један од гробних прилога. То што је она, као део накита који је покојник за живота носио и употребљавао, могла имати неку више или мање изражену култну симболику, не стоји ни у каквој вези са самим ритуалом сахране. Исто тако, геометријске апликације из Атенице и Новог Пазара, међу којима се нарочито истичу украси у облику троуглова, ромбова, текуће и двојне спирале, кругова, свастике итд., могу да сведоче о динамичном карактеру културе која је била у успону — јер су управо код таквих култура неки од наведених симбола регистровани — али такође и о евентуалном соларном културно средњобалканских племена у праисторији и протоисторији. Семантичку границу врло је тешко повући; њихова важност у проучавању погребног ритуала на централном Балкану више је у томе што су такви симболични украси у великој количини били израђени од злата и без оштећења били приложени у гроб, будући да је и злато поред друштвене и економске имало итекако важну магијску функцију. О томе говоре налази златних посмртних маски из Микене и Требеништа, које су употребљене искључиво у функцији погребног ритуала, што се са сигурношћу не би могло тврдити ни за један златни налаз из кнежевских гробова у Атеници и Новом Пазару.

То исто важи и за ћилибар који је неизоставни инвентар свих кнежевских гробова овог подручја и који је, осим по лепоти, био цењен и због магијских својстава која су му приписивана, вероватно и услед природних својстава ћилибара да трењем ствара електрицитет и привлачи

лакше предмете.²⁸ Да је ћилибар поред функције гробног прилога могао имати и неку културну функцију у оквиру погребног ритуала, говори и чињеница да је ћилибара у већим количинама било у свим кнежевским гробовима и није искључено да је коришћен у вези са миришљавом смолом која се употребљава приликом спаљивања покојника.²⁹

Исто тако, двојну функцију могла је имати и представа пчеле, о којој је већ било речи у вези са златним привесцима из Атенице. Поред секуларне и украсне улоге са значењем плодности, племенитости и врховне власти, представа пчеле готово сигурно је била и у вези са погребним ритуалом и хтонским култовима. Она је сама била симбол очишћења и бесмртности; индиректно, преко меда који се употребљавао при балзмовању и припремању мртваца за сахрану, пчела је имала и непосредну везу са погребним обредима, у којима се при либацијама користила медовина као пиће богова и бесмртности.³⁰ Као и представе барских птица, дивљих животиња, петла, овна, грифона, људског лица, округлих режњастих плодова и других симбола који се јављају на многим украсима и апликацијама нађеним у кнежевским гробовима на централном Балкану, симболика пчеле може да послужи као путоказ за даља темељнија и обухватнија истраживања духовне културе протоисторијских племена са централног Балкана. Тим путем би се такође можда могло доћи и до извесних података о степену и формама духовне културе старијег гвозденог доба на том простору и до нових доказа о типолошком јединству културних садржаја различитих етничких група и народа.

На такво јединство указују и налази кола из оба кнежевска тумула у Атеници. Нема никакве сумње о томе да су у оба случаја приликом саме сахране кола употребљена у секундарној функцији, тј. као гробни прилог који и у загробном животу треба да служи покојнику као и на овом свету. Код већине народа протоисторијске Европе кола су била симбол власти, угледа и ратничког престижа. У богатим

келтским кнежевским гробовима из Викса, Хохдорфа и Хохмixelеа, који припадају истом културном хоризонту као и атеничке кнежевске хумке, нађени су остаци кола укључених у ритуал сахране. О томе да су код Келта кола била атрибут хероја има чак и писаних података у каснијим ирским народним јуначким спевовима.³¹

За разлику од свих ових симбола, који су у кнежевским гробовима на средишњем Балкану могли имати секундарну функцију у оквиру погребног ритуала и култа мртвих, периферни круг од слаганог камена у оквиру тумула имао је свакако поред чисто конструктивног значења и јасну културну намену. Круг симболизује непрекорачиву магијску границу; кругови око гробова спречавају лутајуће демоне да уђу у посвећени простор,³² али и покојника да изађе из гроба, а задржавају и болест од које је покојник умро.³³ Врло широк и хетероген значај уокружавања простора око мртвих имали су готово сви индоевропски народи,³⁴ па се и коришћење круга у гробним конструкцијама кнежевских тумула не би смело издвајати од једног општег модела духовне културе. Камен и белу так, од којег је круг био начињен, могао је такође имати културну и симболичну функцију,³⁵ али је исто толико вероватно да је употребу камена условљавало и то што је на целом балканском подручју камен онај материјал до којег се увек најлакше долазило. Ни оријентација гробова у простору и према странама света није могла бити без одређеног значаја у ритуалу сахране и обредима везаним за култ мртвих, али за то, као и за жртвене конструкције, тип жртве итд., нема довољно података на основу којих би се могле вршити шире културно-антрополошке компарације.

²⁸ *Dictionnaire des symboles* I, 329.

²⁹ Исто, 305—309.

³⁰ А. Stipčević, *Kulturni simboli kod Pira*, ANU-BiH, Posebna izdanja, knj. LIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1981. 83. Такође: D. Antonijević, *Contribution a l'étude de la symbolique du cercle magique et de la marche en rond du defunt*, *Balkanica*, III, 1972, 461.

³¹ K. Ranke, *Indogermanische Totenverehrung*, Bd. 1, Helsinki 1951, 297—308.

³² D. Antonijević, *nav. дело*, 461. Такође: В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, 13—14.

²⁸ J. Chevalier—A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, vol. I, Paris 1973, 45—46.

²⁹ Ђ. Mano-Zisi—Lj. Popović, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Beograd 1969, 25.

³⁰ *Миџи народов мира*, том II, Москва 1982, 355.

Међусобни однос и датирање

Осим наведених типолошких сличности у покретном инвентару и гробним конструкцијама кнежевских тумула на централном Балкану — које се, видели смо, јављају у доста великом проценту (73,4%, односно 84%) — међу гробовима су видљиве и неке разлике. У мање изразитим кнежевским гробовима на Гласинцу нису констатовани лични предмети и украси од злата и сребра; у Пећкој Бањи нема златних предмета, а у кнежевском гробу из Пилатовића нема сребра. У Новом Пазару није нађено оружје, док су кола нађена једино у хумкама у Атеници. Керамичког импорта нема у Араревој громили, а увезеног бронзаног посуђа нема у Пећкој Бањи и Араревој громили. Ознаке власти и ратничког угледа, у које би се могле сврстати инсигније и делови оклопа, нису регистроване једино у иначе богатијем женском гробу у Пилатовићима и у атеничкој хумци I, за коју се по прилозима претпоставља да је садржала гробове жене и детета. Инхумација се јавља само у два случаја: у периферном гробу у Пилатовићима и у периферном гробу у Араревој громили. Посебно је занимљиво да се жртвене конструкције не јављају једино у Араревој громили и у хумци I у Атеници. У Араревој громили такође недостаје потпорни зид у тумулу, а спалиште недостаје у оквиру кнежевске хумке у Пилатовићима.

Неподударности и одступања који су утврђени могли су бити изазвани многим разлозима. У питању су могли бити узроци културног, етничког, па и хронолошког карактера. Највероватније је да је реч о индивидуалним разликама, условљеним индивидуалним карактеристикама и склоностима појединаца који су сахрањени, као и о степену њиховог богатства и о природи њиховог укуса. Исто тако, детаљнија компаративна анализа прилога и гробних конструкција, која би можда могла помоћи при утврђивању типолошких сличности и одступања, онемогућена је тиме што за већину локалитета недостају подаци од пресудне важности. Од свих наведених гробова једино су гробови у Атеници и Пилатовићима потпуно испитани, при чему налази из Пилатовића још нису публиковани, па се ни они не могу узети

у обзир код компаративне типолошке анализе. Услови налаза из Новог Пазара доста су неповољни и тај гроб је очигледно некомплетан. Ископавање Арареве громиле извршено је још у XIX веку и за то налазиште недостаје потпунија теренска документација. Услови налаза из Пећке Бање такође не дозвољавају детаљнију реконструкцију сахране, а и непубликовани материјал знатно отежава шире типолошке анализе и поређења.

Што се тиче хронолошке детерминације, на основу обреда сахрањивања могло би се претпоставити да су кнежевски гробови у Пилатовићима и Араревој громили нешто старији од Атенице и Новог Пазара, пошто су у периферним гробовима задржали за то подручје нешто старији ритуал инхумације. С друге стране, та разлика у погребном ритуалу могла би исто тако бити и територијалног порекла, а у даљој консеквенци и етничка, а не искључиво хронолошка. Хронолошке одлике осталих кнежевских гробова из Атенице, Новог Пазара и Пећке Бање показују сасвим незнатне разлике и одступања, тако да их је врло тешко хронолошки одредити с већом сигурношћу. Увозни предмети, који су иначе углавном прецизан фактор при одређивању хронологије, међу собом не показују битнија хронолошка одступања. Напротив, сви ти предмети типолошки су веома сродни (олписи из Пећке Бање и Новог Пазара, ћилибар из Новог Пазара и Атенице), те су у унутрашњост Балкана могли доспети чак и у једном или два узастопна трговачка каравана са робом из јужне Италије прављеном специјално за варварска племена. Сви ти предмети датирају се у другу половину и на крај VI века пре наше ере; о дужини њихове употребе код средњобалканских племена пре ритуала сахране нема никаквих података и индикација. Такви предмети свакодневне употребе могли су бити приложени у гроб сасвим кратко време после набавке, али и након дуже употребе. Значајно је, међутим, да бронзано посуђе не показује трагове дуже употребе или крпљења, као што је случај са шлемом из Требеништа. Нема никаквог разлога за претпоставку да је од часа производње тих увозних предмета па до тренутка њиховог доласка у руке племенских старешина средњобалканских племена морало проћи неколико де-

ценија. Промет робе са Средоземљем и трговачке везе унутрашњости са приобалним крајевима били су у протоисторији прилично развијени и уходани.

У сваком случају, на основу импортованог материјала, карактера гробних прилога и начина сахрањивања, кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану могу се најприближније датирати у последње деценије VI и прве деценије V века пре наше ере. Две најбогатије и најзначајније кнежевске некрополе са тог подручја, она у Атеници и она у Новом Пазару, не показују знаке већег међусобног хронолошког одступања и могле би припадати приближно истом временском раздобљу које можда није дуже од 40—50 година. У археолошком смислу, као и са гледишта компаративних културно-антрополошких изучавања, таква одступања од неколико деценија не представљају никакав значајнији хронолошки фактор, поготову међу примитивнијим праисторијским племенима из унутрашњости Балкана.

За археолошку компаративно-типолошку анализу материјала из групе изразито богатих кнежевских гробова старијег гвозденог доба могућно је издвојити једино налазе из Атенице и Новог Пазара, који су аналитички добро обрађени и једино објављени. Већ на први поглед уочава се да у Новом Пазару има нешто мање налаза и да у том гробу недостају сви типови оружја, предмети од кости, гвоздени предмети, а вероватно и остаци кола каква су нађена у обема хумкама у Атеници. Лако је могуће да ови предмети нису пронађени због самих услова налаза и да би се евентуално ширим корективним откопавањем на локалитету Петрове цркве можда могла накнадно пронаћи карика која недостаје, уколико сви трагови нису уништени приликом изградње култних објеката у давној прошлости. На основу откривених налаза могло би се закључити да је новопазарски тумул био раскошнији и богатији од атеничких и да би се — да је испитан у целосту — по луксузу и богатству могао мерити са тзв. царским трачким тумулима из Дуванлија.

Сам нумерички однос материјала између Новог Пазара и Атенице показује изузетну раскош новопазарског кнежевског гроба: златних предмета у Новом Пазару

има 1654, а у обе хумке у Атеници 823 комада, при чему у периферни гроб у хумци I отпада 673, а у централни кнежевски гроб у хумци II само 26 златних предмета. Највећи део од та 673 златна налаза сачињавају ситне калотасте апликације, што посредно сугерише закључак о несразмерном односу златних налаза између два најизразитија кнежевска гроба. Сребрних предмета на оба налазишта има релативно мало: у Атеници 85, а у Новом Пазару 12 комада. Од тога највећи број у Атеници регистрован је у женском гробу хумке I (7), док је у кнежевој хумци II нађено 11 сребрних предмета према 12 у Новом Пазару. Обрађених ћилибарских перли било је много и на једном и на другом месту: 797 у Атеници (од тога само 50 у кнежевом гробу хумке II), а у Новом Пазару више од 500 комада. Аморфних ћилибарских перли било је такође много: у Атеници 1647, и то све из хумке I, а у Новом Пазару неколико стотина перли које у инвентару нису избројане. Стаклених перли у Атеници било је 144, све у хумци I; од тога је 138 перли припадало централном женском гробу, а 6 комада периферном дечјем гробу. У Новом Пазару нађено је 26 стаклених перли. Перле од стаклене пасте нађене су такође само у хумци I у Атеници (28 комада), док их у кнежевој хумци II и у Новом Пазару нема. Исто толико (28) има и предмета од кости, и то само у кнежевој хумци II у Атеници, јер ни у хумци I ни у Новом Пазару коштани предмети нису нађени.

Бронзаних предмета има више у Атеници — 80, од чега 62 комада у кнежевској хумци II, према 14 комада у Новом Пазару. Код бронзаних предмета треба, додуше, имати у виду да су у групу бронзе убројани и делови оружја, окови кола, коњска опрема и увозно бронзано посуђе. Управо због бронзаног посуђа укупан број бронзаних предмета не даје тачну и адекватну слику о нумеричком односу налаза у изразитим кнежевским гробовима. Бронзани предмети из Атенице су јако фрагментовани, па се не може са сигурношћу утврдити о коликом броју налаза је реч. Као што је већ речено, гвоздених предмета било је само у Атеници — 46 комада, махом оружја, колске и коњске опреме. Од увозне грчко-италске керамике у Атеници је било могућно реконструиса-

Материјал	Атеница I		Атеница II	Нови Пазар
	С	П	Ц	Ц
злато	124	673	26	1654
сребро	71	3	11	12
обрађени ћилибар	256	491	50	више од 450
аморфни ћилибар	862	785		?
стаклене перле	138	6		26
перле од стаклене пасте	11	17		
предмети од кости			28	
бронза	8	10	62	14
гвожђе	8	1	37	
увозна керамика			1	2

Табела IV. — Компаративна статистичка типологија по врстама налаза у Атеници и Новом Пазару (Ц — централни гроб, П — периферни гроб).

Материјал	Атеница	Нови Пазар	Укупно
злато	823	1654	2477
сребро	85	12	97
обрађени њилибар	797	459	1256
аморфни њилибар	1647	?	1647
стаклене перле	144	26	170
перле од стаклене пасте	28		28
предмети од кости	28		28
бронза	80	14	94
гвожђе	46		46
увозна керамика	1	2	3
укупно	3679	2167	5846

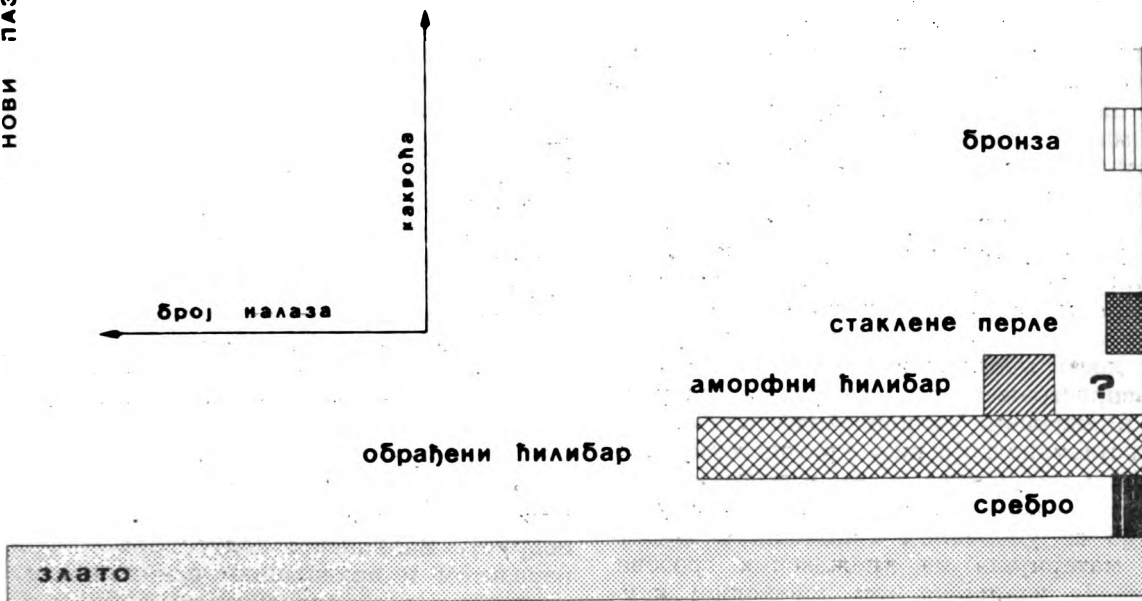
Табела V. — Компаративна статистичка обрада укупног броја налаза у Атеници и Новом Пазару.

КОМПАРАТИВНИ ГРАФИКОН НАЛАЗА ИЗ АТЕНИЦЕ И НОВОГ ПАЗАРА

НОВИ ПАЗАР

какоћа

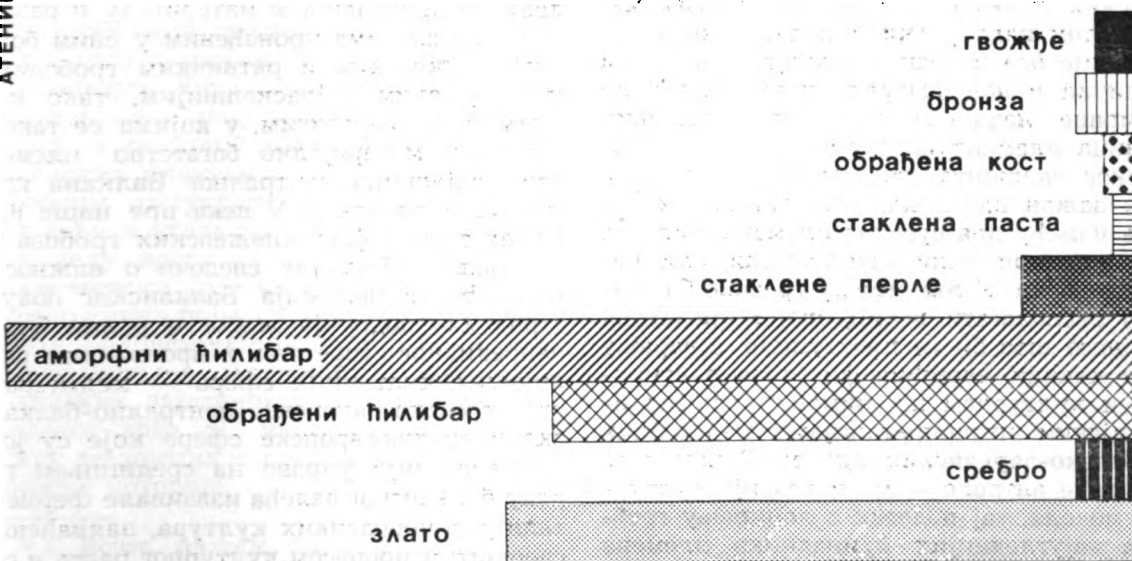
број налаза

АТЕНИЦА

1654

0

ти само један суд, а у Новом Пазару два суда. Домаћа керамика била је на оба налазишта исувише фрагментована да би се могла обрадити компаративним путем.

Сви ови односи могу се јасније и лакше сагледати према приложеним табелама и графиконима (табеле IV и V, графикон I), при чему треба имати на уму да је сваки чисто статистички однос вредности према броју налаза доста крут и једностран, јер даје подједнаку нумеричку вредност једној малој златној апликацији као и тешком златном богато украшеном појасу типа Мраморац, односно једној обичној бронзаној фибули аутохтоне израде и великој грчкој хидрији луксузног типа и великих димензија. Па ипак, статистички однос нумеричких вредности не сме се потпуно занемарити, пошто се на основу њега с доста прегледности може стећи увид у распрострањеност материјала и луксузни тип кнежевских сахрана код старобалканских племена која ни у протоисторији нису била подједнаке снаге, важности и богатства. Много бољи и адекватнији увид добија се упоредном типолошком анализом материјала из кнежевских гробова, каква је извршена при претходној компаративно-аналитичкој обради покретног инвентара и изложена на поредбеним табелама.

Приликом упоређивања највећих кнежевских гробова са изразито богатим материјалом пада у очи и податак који можда није без извесног значаја — да су и атеничка и новопазарска некропола биле лоциране недалеко од претпостављених граница племенских територија. С археолошког гледишта тај податак могао би бити важан као показатељ одређених додира између два суседна племена, било да су ти додири били пријатељски или непријатељски. У том смислу требало би свакако располагати већим бројем података пре него што би се приступило стварању било каквих чвршћих хипотеза о етничком и културном прожимању, односно историјским интерпретацијама међусобних трибалско-дарданских односа. С гледишта културне антропологије и теорије културних модела, тај податак о лоцирању гробница најугледнијих припадника племена близу границе територије могао би, међутим, имати извесну тежину, пре свега као потврда мишљења да се културе никада

не остварују у затвореним унутрашњим просторима и изолованим средиштима, већ искључиво на границама које су ближе непосреднијем зрачењу суседних култура и директнијем прожимању типолошки сродних културних модела.

Јединствени културни процес

Појава кнежевских гробова на подручју централног Балкана у периоду старијег гвозденог доба с археолошког гледишта има вишеструк значај. У њој се, на првом месту, огледају сложени процеси социјалног раслојавања праисторијских племенских заједница, условљени и убрзани општим културним променама, новим економским садржајима и сазревањем друштвених организација које су биле у успону, прихватале историјске изазове и као нова снага све чешће преузимале сасвим одређену улогу у преображавању дотадашње културе.³⁶ Исто тако, појава раскошних кнежевских гробница на средишњем подручју Балканског полуострва говори о изразитом и археолошки осведоченом стварању палеобалканских култура и племена према културним утицајима најнапреднијих центара тадашње цивилизације, а посебно према зрачењу грчко-италског културног круга. Ти утицаји су се видели на археолошком материјалу и разноврсним налазима пронађеним у свим богатим кнежевским и ратничким гробовима, како у оним најраскошнијим, тако и у оним мање изразитим, у којима се такође огледало материјално богатство племенских заједница централног Балкана крајем VI и почетком V века пре наше ере. Поред тога, појава кнежевских гробова на централном Балкану сведочи о важности географског положаја Балканског полуострва као подручја живог и рекло би се непрекидног сусретања и прожимања различитих културних сфера — медитеранске, степско-панонске, централно-балканске и средњоевропске сфере које су још у праисторији управо на средишњем терену балканског залеђа изазивале ферментацију домородачких култура, захваћених свеопштим процесом културног раста и со-

³⁶ А. Тојнби, *Рашићење цивилизација, Истраживање историје I*, Београд 1970, 186—236.

цијалног преустројства друштвених заједница оног доба.

На тај начин, појава кнежевских гробова на подручју централног Балкана означава ону област археолошких истраживања где се аналитичка, синтетичка и компаративна археологија непосредно сусрећу са методологијом и задацима социјалне и културне антропологије.³⁷ Археолошка компаративно-синтетичка обрада података о кнежевским гробовима на централном Балкану у периоду старијег гвозденог доба показује да је у питању једна шира културна појава, чији културни и социјални значај није локалан ни парцијалан, већ у знатној мери одређујући за читав модел праисторијске културе тога раздобља. На основу испитивања кнежевских гробова неизбежно се намеће закључак да је област средишњег Балканског полуострва у протосторији била интегрални део општег европског континенталног културног модела и да се тај модел готово на јединствен начин уобличавао и развијао у додирима и сусретима са напреднијим медитеранским културама, испољавајући при тим сусретима многе специфичности свога засебног типолошког одређења. Неке од тих специфичности потврдиле су се у кнежевским гробовима на тлу централног Балкана, подједнако као и у богатим скитским гробовима предњо-азијских кубанских степа, односно у келтским гробовима средње и западне Европе, као што су кнежевски гробови из Магдалененберга, Хохдорфа и Викса. Мада не дају довољно података о свакодневном животу и материјалној култури средњобалканских племена у целини, већ само о погребним ритуалима њихових племенских вођа и угледних ратника који су чинили неку врсту племенске аристократије, кнежевски гробови као археолошка и антрополошка појава у великој мери олакшавају реконструкцију општег културно-антрополошког модела праисторијских балканских заједница у периоду старијег гвозденог доба, тј. непосредно пре него што су те заједнице ступиле на позорницу европске историје.

³⁷ I. Rouse, *Analytic, Synthetic, and Comparative Archeology. Research and Theory in Current Archeology*, ed., by C. L. Redman, New York 1973, 31; P. J. Watson, *The Future of Archeology in Anthropology*, исто, 113—124.

Управо због тога њихово испитивање уклапа се у онај ток савремених археолошких проучавања која аналитички поступак обраде материјала воде од појединачног ка општем и кроз аналитичко-синтетичку обраду података долазе до широким компаративно-синтетичких закључака. Промене у моделу праисторијске културе, које се огледају и потврђују у типологији кнежевских гробова, везане су за оне процесе који археологију приближавају широким и комплексним проучавањима на плану културне и социјалне антропологије. Радне претпоставке и научне хипотезе, које су провераване аналитичко-синтетичким и синтетичко-компаративним поступком, потврђене су доказима да су кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану били облик и израз општег културног процеса који се у току VI и V века пре наше ере одигравао на тлу Европе и предње Азије уобличавајући један сасвим нови модел протосторијске културе.

Appendix

Када је овај рад већ био завршен, у Херцег Новом је од 4—6. новембра 1982. године одржан научни скуп *Духовна култура Илира*, који се једним делом дотицао и проблематике везане за појаву кнежевских гробова старијег гвозденог доба на централном Балкану. Поред синтетичких осврта о духовној култури Илира, од којих су за ту тему посебно били важни реферати Боривоја Човића и Станета Габровеца „Умјетност Илира у праисторијском добу“, односно Алојза Бенца и Милутина Гарашанина „Култ мртвих у праисторијском и античком добу на илирском подручју“, као и реферат Александра Стипчевића „Култ хероизираниог покојника у илирској религији“ — корисне податке и нова осветљења дали су и аналитички радови Чедомира Марковића („Украсни предмети из кнежевског гроба у селу Лугама код Иванграда“) и Михаила Зотовића („О кнежевском тумулу у Пилатовићима“). На локалитету Луге у Иванграду, поред налаза оружја и бронзаног накита откривено је и доста ћилибарских перли сличног типа као у Атеници и Новом Пазару; посебно се издвајају једна глава од ћилиба-

ра, рељефна фигура лава и фигура зеца, као и велика ћилибарска плоча са рељефном представом коњаника са псом. У кнежевском гробу у Пилатовићима у основи тумула регистровано је доста фрагментоване увозне грчке керамике.

С друге стране, отприлике у исто време (октобар 1982) у Археолошком музеју у Солуну отворена је изложба налаза из некрополе у Синду (Sindos), двадесетак километара западно од Солуна.⁸⁸ У једној природној хумци нађено је више од 120 скелетних грובהа из друге половине VI и прве половине V века пре наше ере. Грбови су били у каменим или глиненим саркофазима, или начињени од камених плоча, а садржавали су налазе који су типолошки били врло блиски налазима из Требеништа: грчко-илирске шлемове са злат-

ним апликацијама, златне маске, златне апликације и друге скупоцене украсе на одећи, златни и бронзани накит, чаушнице, огрлице, игле и фибуле упадљиве сличности са налазима из Требеништа и из других балканских некропола. У Синду су такође нађени и примерци бронзаних посуда какве су ископане у Требеништу и у другим кнежевским гробовима на централном Балкану, па је — с гледишта овог рада — значај некрополе у Синду првенствено у томе што показује да се кнежевски грбови из Требеништа лакше могу везати за јужнобалкански комплекс, док су кнежевски грбови из Атенице, Новог Пазара и Пилатовића више карактеристични за централнобалканско подручје; сви заједно, кнежевски грбови истог културног хоризонта уклапају се, међутим, у јединствен типолошки модел, који је констатован на много ширем простору.

⁸⁸ A. Despini, *Sindos*, Archeological Museum of Thessaloniki, 1982.

PRINCELY TOMBS DURING THE EARLY IRON AGE
IN THE CENTRAL BALKANS

S u m m a r y

The appearance of princely tombs in the central Balkans during the Early Iron Age is of multifold archaeological importance. First of all, it reflects the complex processes of social stratification in prehistoric tribal communities, conditioned and accelerated by general cultural changes, new economic elements and the rise of social organizations which accepted the historical challenges and, as a new force, increasingly assumed a specific role in transforming culture. Similarly, the appearance of sumptuous princely tombs in the central area of the Balkan peninsula illustrates the archaeologically proven opening of palaeo-Balkan cultures and tribes to cultural influences from the most advanced centres of civilization at the time, in particular the Graeco-Italic circle. These influences were visible in the archaeological and other findings discovered in all wealthy princely and warriors' tombs, reflecting the material affluence of tribal communities in the central Balkans at the end of the fifth and beginning of the sixth century B. C. Moreover, the appearance of princely tombs in the central Balkans attests to the geographical importance of the Balkan peninsula as an area of lively and, so to speak, continuous interlacing of different cultural spheres — the Mediterranean, the steppes and Pannonia, the central Balkans

and central Europe — which in prehistoric times had already sparked the flourishing of indigenous cultures in the central Balkan hinterland. These cultures were affected by the overall process of cultural growth and social restructuring characteristic of social communities at the time.

Thus, the appearance of princely tombs in the central Balkans marks a field of archaeological investigation where analytical, synthetic and comparative archaeology come into direct contact with the methodology and objectives of social and cultural anthropology. Comparative-synthetic archaeological data on princely tombs in the central Balkans during the Early Iron Age reveal this to be a broader cultural phenomenon, whose cultural and social importance is neither local nor partial, but to a large extent decisive for the whole prehistoric cultural model of the time. Investigations of princely tombs inevitably point to the conclusion that in protohistoric times the central Balkans were an integral part of the general European continental cultural model and that this model was almost uniquely shaped and developed through contact with more advanced Mediterranean cultures, although it had some specific features and a separate typological determination of its own. Some of these characteristics were confirmed by

findings in the princely tombs of the central Balkans and the rich Scythian tombs of the Eurasian steppes, as well as in the Celtic tombs of central and western Europe, as in the case of the princely tombs of Magdalenenberg, Hochdorf and Vix. Although these tombs do not provide comprehensive information about the everyday life and material culture of the central Balkan tribes as a whole, but only about burial rites for their leaders and distinguished warriors, who comprised a kind of aristocracy, this archaeological phenomenon greatly facilitates a reconstruction of the general cultural-anthropological model of prehistoric Balkan communities during the Early Iron Age, i.e. just before they stepped onto the stage of European history.

Consequently, investigation of this phenomenon corresponds with the analytical trend in modern archaeological research which proceeds from the individual to the general, arriving at broader comparative-synthetic conclusions. The changes in the prehistoric cultural model, reflected in and confirmed by the typology of princely tombs, are tied in with processes which bring archaeology closer to broad and complex study in cultural and social anthropology. The starting premises and scientific hypotheses, verified by analytic-synthetic and synthetic-comparative methods, have been confirmed by evidence that the princely tombs of the central Balkans during the Early Iron Age reflected the general cultural process which had been evolving during the sixth and fifth centuries B. C. on the soil of Europe and Asia Minor, shaping a completely new model of protohistoric culture.

The basic aim of this study on princely tombs in the central Balkans during the Early Iron Age stems from these archaeological-anthropological and methodological premises. The idea was to examine a specific cultural phenomenon — of particular importance for the culture of the Early Iron Age in the central Balkans — as a separate form of prehistoric culture and to arrive at synthetic conclusions on specific models and contents of the protohistoric culture of different ancient Balkan cultural groups and ethnic communities, on the basis of comparative typological analyses of tomb constructions and findings. The chronological framework of this study is set out in the title, i.e.

the Early Iron Age, but it should be pointed out straight away that this applies only to a rather short period of the Early Iron Age during which radical transformations seem to have taken place in the type of culture and socio-anthropological relations and forms.

The fact that princely tombs appear over a relatively short period of time indicates a phenomenon which evolved rather abruptly during the last decades of the sixth century B. C. and disappeared just as abruptly in the first half of the fifth century B. C., not only in the central Balkans but in central Europe as well, although similar princely tombs were to appear in both Bulgaria and Macedonia during the Hellenistic Age and later on. The short duration of this phenomenon could be historically linked to Persian influence on Greek towns in Asia Minor and to trading activities shifting to Magna Graecia, leading to expanded trade with barbarian tribes in the Balkan hinterland and in central Europe. It was during this period that the Etruscans began favouring overland rather than naval trading routes. These were events of unquestionable cultural importance and they led to the search for new markets, reinforcing contacts with the hinterland. The momentum which carried them waned with the end of the Graeco-Persian wars and the re-establishment of cultural, economic and political relations in the Mediterranean.

The discovery of several monumental and rich tombs dating from the Early Iron Age in the central Balkans showed that social stratification in ethnical groups and tribes living in the area during the seventh and sixth centuries B. C. was becoming increasingly evident. Similar phenomena obviously occurred in a broader cultural area, stretching from the Black Sea to the Atlantic coast, as illustrated by the sumptuous tombs of tribal leaders and warriors in Bulgaria, Austria, Czechoslovakia, Bavaria, Germany and France. Contemporary experts on Celtic culture in western Europe, like Barry Cunliffe, interpret this phenomenon as a social change in the actual model of prehistoric culture during the Hallstatt period from 700 to 400 B. C.

Numerous findings from the monumental princely tombs of the Balkan area and the territory of present-day Yugoslavia, particu-

arly Atenica and Novi Pazar — and their comparisons with similar findings in Pila-tovići, Arareva Gromila, Pečka Banja, Umčari, Mramorac and Trebenište — indicate quite a uniform process of change in the general cultural model of the Early Iron Age. The growing status of the warrior class and the rising affluence of the tribal aristocracy led to the establishment of new cultural relations and forms among which the so-called princely tombs are of exceptional importance. They reflect changes in material culture and in the social structure of corresponding prehistoric communities, changes in the way of life and in burial rites. Burial rituals obviously depended more and more on the social status, standing, wealth and authority of the deceased. Princely tombs also attest to the fact that the traditional way of life increasingly gave way to new forms and that new habits and customs were adapted to the needs of an elevated and more powerful class of tribal leaders. With their different way of life, costly personal equipment, ornate weapons and monumental burial rites, they expressed new cultural forms and confirmed their power in new social relations. Alojz Benac and Borivoj Čović, who in their book *Glasi-nac II* (1957) used the term »princely tombs« for rich monumental tombs, were aware of the profound cultural implications of this phenomenon and, although the term itself may be quite imprecise, they wanted it to denote »the leader of the new social-territorial unit«.

The monumentality of the princely tombs and, especially, their contents, points to a certain typological uniformity in the cultural models of the Early Iron Age. Spread out from Thrace to the Channel these tombs establish a typological link between different and quite remote cultural zones and communities, forming a sort of common denominator for the culture of the period. In its highest forms, this culture can be largely recognized and understood, and hence scientifically explained, thanks to princely necropoles and excavations of princely tombs in the barbarian hinterland of a different and considerably more developed Mediterranean culture. Although the links and contacts between the cultures of the Asian steppes and the European and Balkan communities of the Early Iron Age have not been compre-

hensively examined and studied, there is no doubt that distinct typological similarities exist. They are reflected in burial rites and in the tombs' contents, whose typological kinship can be traced from princely tombs in Europe and Scythian kurgans in the Dnieper river-basin and on the Kuban plateau to the famous kurgans in the High and Eastern Altai.

The discovery of identical and similar archaeological material in all princely and luxurious tombs in Europe and in the Balkans, along with considerable similarities in burial rites for warriors and the tribal aristocracy, allow, even on the basis of fleeting comparisons, an appreciation of some common traits in princely necropoles of the Early Iron Age. These would include the following: 1) monumental size, mostly under large mound graves (tumuli and kurgans); 2) square tombs with wooden or stone constructions; 3) abundance of fine quality articles, made of precious metals, mostly gold; 4) numerous imported Greaco-Italic objects, mostly bronze dishes and pottery; 5) burial of the deceased with his chariots, riding equipment, sometimes with the team of horses and many personal effects, ornaments and arms which the deceased might need in his after-life. Besides many other less relevant data confirming the uniformity of princely tombs from the East Altai through the Balkans to Burgundy, the general similarities which have been established could be invaluable in pinpointing the cultural typology of princely tombs in the central Balkans during the Early Iron Age.

On the basis of many common denominators with similar tombs found in other areas, the characteristics and contents of princely tombs in the central regions of the Balkan peninsula could be classified into several basic types. Each classification, however, should be regarded as strictly conditional for it does not encompass all the specific features of every discovery and, like any supplementary classification, it carries the inherent danger of artificial and forced determination. But, without these conditional, auxiliary and working classifications, it is impossible to carry out even the most basic systematisation of data, particularly when the subject of the study is not of an informative-analytical nature, as when re-

levant data on certain excavations are published. In other words, all studies geared towards analytical, synthetic and comparative objectives, and largely aimed at systematizing existing findings and determining the common denominators and general models of a cultural phenomenon on the basis of already published material, are bound to use classification as one of their methods.

The typology of cultural phenomena, which include the princely tombs of the Early Iron Age, is, therefore, established in accordance with all three methodological procedures and at all three levels of study: analytical, synthetic and comparative. It also implies both describing and systematising archaeological material, simultaneous typological and statistical processing of cultural models and comparative interpretation of the given results as attained forms in the development of the human community. The appearance of princely tombs during the Early Iron Age, as a striking and expressive cultural form which attended the process of social stratification in tribal communities, is typologically examined on the basis of three factors: a) construction of the tomb, b) richness of the articles found therein (gold, jewelry etc.) and c) the relationship between princely tombs and other rich graves from the same period. The first two factors are examined analytically and synthetically, while the third entails the synthetic-comparative method of archaeological research.

On the basis of the discoveries made to date and the published findings, all monumental and luxurious (conditionally termed »princely«) tombs in the central Balkans can be classified into three major types depending on their visible and distinctive typological features.

1) *The first group of distinctive princely tombs* comprises monumental graves under large mounds with similar interior constructions (tombs of piled stones, peripheral ring, cremation site and sacrificial constructions placed in the mound). There are numerous rich gold, silver, imported and other articles. All princely tombs of this type have one or several other tombs under the same mound, apart from the central grave. This type comprises the tombs found in Novi Pazar, Atenica, Pilatovići and Pečka

Banja, i.e. the central Balkan area. Their general characteristics allow them to be typologically linked to the culture of princely tombs belonging to the same period, the Thracian burial mound in Duvanli and Celtic princely tombs in Hochdorf and Vix.

2) *The second group of less distinctive princely tombs* comprises princely tombs under large mounds with different interior constructions, characterised by findings of a less exquisite nature. Although the articles are not as diversified and sumptuous as those in the first group (without gold, silver and with fewer imported objects), they nevertheless quite clearly indicate that the deceased did not belong to the lower social strata. Hence the term »princely« can be applied to them. Examples from this group in the central Balkans are found in Glasinac and particularly in Arareva Gromila. According to their general typological characteristics they can be linked with the Illyrian necropolises Romaja in Metohija and Kuks in Albania, as well as with the princely tombs of Kaptol near Slavonska Požega.

3) *The third group comprises incidental findings* which, according to their characteristics and chronological determination, can be linked to the articles found in the princely tombs of the first group. In view of the fact that many findings of this type — such as the Mramorac type, for instance — lack sufficiently reliable elements to determine them, and that they are typologically clearly linked with the same culture of princely tombs, these findings are conditionally classified in a separate, alternative group primarily for the purpose of a more comprehensive and easier comparison with princely tombs of the first and second groups.

The Process of Social Differentiation

The parallel characteristics established between distinctive princely tombs and more modest warrior burial rites, as well as alternative incidental findings in the central Balkans, offer sound grounds for the further synthetic archaeological and cultural-anthropological investigation of princely tombs as a unique cultural phenomenon of the Early Iron Age. The transformations in the Hallstatt culture and other cultural types of the

period, occurred, to a large extent as a result of social stratification, i.e. the rise and growing affluence of the whole tribe in which new social relationships were established and new institutions of power created. A small circle of tribal leaders and the warrior aristocracy in social communities which were obviously on the rise acquired a growing standing and social importance, which, in turn, meant growing social power. The strengthening of certain expanding tribal communities only further influenced the process of social differentiation, which was inevitably attended by corresponding changes in the system of culture. Expansion into other regions, tribal conflicts over new territories, new pastures, salt-water springs and more favourable terms of exchange with other tribes and cultures brought not only great prosperity to the tribe at large, but also greater esteem and power to the tribal leaders, especially all the more so if they led invasions and plundered neighbouring and even other more remote territories.

The diversity and richness of the archaeological findings in princely tombs of the Early Iron Age in the central Balkans, and in other Balkan and non-Balkan areas, allow us to conclude that the actual cultural form of these burial rites is exceptionally important for a cultural-anthropological study of prehistoric and protohistoric communities. These findings point to a certain dialectical feedback between the expansion of a burgeoning society, its growing internal social stratification, its more direct contact with other peoples and tribes on the one hand, and certain structural changes in the cultural forms and contents of that society on the other. Persuasive evidence of the stability and strength of this connection is provided by the archaeologically established premise that burgeoning tribal communities, with their strong emphasis on the warrior social order, were most probably tribal alliances whose leaders were certainly held above local community chiefs and who, therefore, were in a position to prove and reinforce their power by seizing ever-larger shares of the booty. The social stratification of warrior tribes and tribal alliances, conditioned by their expansion, thus encouraged the creation, adoption and assimilation of new cultural forms, a large part of which have

been preserved in the princely necropolises of the Early Iron Age.

The monumental and rich princely tombs found in the Balkans and other parts of Europe and Asia Minor have enabled greater scientific insight into the character and content of a general and common cultural type linked to the social transformation and social stratification of different tribal communities encompassed by the course of historical development and cultural growth. Geographical distance, distinguishing anthropological traits and ethnic origin, which to a certain extent obviously influenced the determination of different local customs and rituals, do not seem to have really disturbed the general process of forming and shaping a, more or less, uniform cultural model.

This model was characteristic of many social and tribal communities which existed under similar conditions and were at approximately the same development level during the Early Iron Age. The power, prestige and hierarchical status of warrior leaders and tribal elders, from whose ranks the first aristocratic strata in the so-called heroic societies emerged, were reflected, among other things, in the acceptance and ever-broader application of certain burial forms and funeral rites. These distinguished the ruling and inner leading circle from the common people and other members of the tribe. The inconsistent and non-uniform method of burial, which, depending on the local and tribal traditions of the earlier *Urnenfelder* culture and various other factors, varied from cremation to burial (both in separate mound graves, kurgans and monumental tumuli and in flat graves), cannot, however, provide the necessary data for determining the oneness of the cultural model of the exceptionally important princely tombs from the Hallstatt D culture. Far sounder and more reliable data on the character and cultural uniformity of princely tombs as cultural indicators are to be found in the objects discovered in these graves, particularly costly and imported possessions for daily, personal and ritual use. These objects allow one to determine, with relative certainty, the level of social and cultural development of these burgeoning tribal communities and ethnic groups of the Early Iron Age.

Import Routes

Various imported material found in the Scythian tombs around the Sea of Azov and in the princely necropolises of Duvanli, Trebenište, Atenica and Novi Pazar, and even in Hochdorf and Vix, prove the existence of not only firm but regular and diversified cultural and trade links between the so-called barbarian tribes populating the hinterland and the Greek coastal towns and colonies on the Black Sea, the Adriatic and the western Mediterranean during the Middle Iron Age. The types of weapons and warrior equipment, particularly the Greek-Illyrian and Corinthian type helmets, large bronze dishes richly decorated with similar relief applications, fine Greek pottery mostly of the black-figure type, silver dishes and some examples of finely crafted Greek jewelry, clearly support the assumption that the whole Hallstatt D horizon underwent a lively and advanced process of cultural symbiosis and was exposed to the powerful reflection of Greek culture on various tribes and tribal communities in the hinterland.

The Ionian colonies on the west coast of the Black Sea were certainly one source of Greek imports. Their influence could be felt until the destruction of the large Ionian settlements and towns on the coast of Asia Minor on the eve of the Graeco-Persian wars in the beginning of the fifth century B. C. Another centre of cultural dissemination and trade was continental Greece, Athens, Corinth and Boeotia, whose communications with the Balkan hinterland followed the up-stream direction of the Aegean basin's river valleys. The third, probable source of Mediterranean cultural penetration to the West and central Europe was in all likelihood linked to Etruria and the Greek settlements in Italy and on the northern Mediterranean. Indisputable traces of combined Etruscan-Greek influences have been found in the Alpine region. Other equally important sources were the Greek colonies on the Adriatic coast (Apollonia, Dyrrachion, Budva, Naron, etc.) — some of the points from which Greek culture spread towards the central Balkans.

Another major route of Greek imports, starting from Ionian towns on the Black Sea (which also maintained flourishing contacts with the Scythian tribes), went, according

to Maja Parović-Pešikan, along the so-called northern trading route: the Danube, the Sava and their tributaries. Numerous findings of Ionian provenance along this route have offered ample proof of the Danube's importance in the ancient world's trading network, and even of combined Greek-Scythian influence all the way to the upper course of the Sava river and the Julian Alps. Speaking about the visible symbiosis of cultural influences spreading along the Danube to the West, Milutin Garašanin openly raised the following question: »Were not the ultimate offspring of the Scythians at a certain moment perhaps the vehicles of or at least intermediaries in the spread of Ionian influence from the Pontus?«

The second import route stretched from Chalcidice, past the Vardar and the Morava river valleys, to the northern Danubian route, while its other leg connected Central Greece and Thessaly with the Drim river valley, Kosovo, the Ibar, the Drina and the Western Morava, again breaking out at the northern route and in the Sava river valley. One interesting and important fact merits special mention: almost all the princely tombs discovered in the central Balkans were situated precisely along this parallel continental route which carried Greek influence from the South to the North and, in a specific manner, typologically linked together the cultural characteristics of different ethnic groups of the Early Iron Age.

The third route, mentioned by Maja Parović-Pešikan, ran from the Etruscan centres in central and northern Italy, down the Sava and Drina rivers towards the central Balkans. Although sufficient material evidence to support hypotheses on its existence has not been found, one should not entirely rule out the possibility that it is there, especially as it was towards the end of the sixth and the beginning of the fifth century B. C. that the centre of Etruscan trade shifted from the shores of the Mediterranean — increasingly dominated by the Greek colonies — to continental barbarian Europe. It is well-known that just around that time the Etruscans lost their dominance on the seas and, after the battles of Himera and Cumae in 474 B. C., they ceded maritime trade to the Greeks and Carthaginians. After that, the Etruscans turned more towards trade with barbarian tribes in the Alpine region,

and the trading route shifted from central and northern Italy to the north-west, stretching to the princely heartlands in southern Germany and France. The Greek colony Spina, situated at the mouth of the Po river into the Adriatic, gradually took over all trade activities from Massilia (Marseilles), confirming that Greeks, too, turned to trade with barbarians. Many findings of Italian-Greek origin from the princely necropolises of central Europe, particularly in Heuneburg, Hochdorf and Vix, belonging to the same cultural horizon, can be more or less directly linked to the importance of the trading route whose eastern wing could follow a natural course along the Sava river.

Another rather important route of contact between the tribes of the central Balkans and peoples of the Mediterranean crossed the Adriatic Sea. This is confirmed by numerous kindred and typologically identical findings on both sides of the Adriatic, particularly in the western reaches. Between the 7th and 5th centuries B. C. we can even speak about a type of metal object appearing in identical or slightly altered form and proving the existence of lively and established cultural contacts between the Apennine and Balkan peoples, inhabiting not only the coastal areas but the central Balkans as well, where cultural contacts and interaction followed the usual pattern of the protohistoric times — trade routes, plunder, raids and ethnic intermingling.

Forms of Cultural Communication

We should not, however, disregard the fact that cultural communication between various Balkan tribes was mostly in the form of war and trade. In both cases, the tribes of the central Balkans focussed more on the rich and more developed areas of the South, including the Greek colonies on the Adriatic and Ionian coasts, i.e. on powerful trading centres on the Black Sea through which Greek merchandise was distributed among Thracian, Scythian, Daco-Mysian and Illyrian tribes. Plundering raids by some tribes or tribal alliances into other territories were not unusual and can be regarded as a form of economic exercise which objectively worked to bring about changes in the culture and social forms of

the one and the other. Traces of the plundering raids by the Tribals into Thracian territory towards the end of the fifth century B. C. — for which there is historical evidence — were but the extension of other similar raids as an established form of communication between Balkan tribes at the time. Many objects of foreign origin and fine, costly workmanship were left by these raids and have been found at various archaeological sites, particularly in princely and warriors' tombs. This tradition continued, reaching its peak at the beginning of the third century B. C., with the Celts' penetration into the Balkans all the way to Delphi. This grandiose raid moved and shifted many central Balkan tribes on whose territory the returning belligerent Celts remained and settled down around the mouth of the Sava and the Danube under the name of Scordisci.

Contacts and communication among the Early Iron Age Balkan tribes themselves were, for the most part, motivated by the same needs and were almost always effected through warrior and plundering raids. The changes which occurred at the beginning of the sixth century B.C. in the ethnic and cultural relations of the region are linked to the expanding Glasinac culture towards the Podrinje area and the regions of present-day western Serbia. Poorer and more conservative, the well-armed tribes from the needy mountain regions — whose necropolises have not shown up any luxurious objects — descended towards the more fertile and less rugged plains. In conquering the areas of the Bosut and Zlot cultural groups, they adopted some of the native cultural forms, including certain changes in their otherwise similar burial rites. A possible trace of this cultural interaction can be seen in the princely necropolis at Pilatovići, where, apart from the characteristic features of the Glasinac burial rite, other forms of richer funeral rites can be observed. Such burial rites place the Pilatovići princely necropolis somewhere halfway between the modest princely tombs at Glasinac and the sumptuous necropolises of Atenica and Novi Pazar.

Another equally important aspect of communication among the Balkan tribes is provided by the trade links which, judging by the character and types of archaeological findings, were quite ramified and probably

much livelier than one would think. This is best illustrated by the fact, confirmed by various findings, that different objects specially designed »to the barbarians' taste« were made in some Greek trade and craft centres which maintained ramified and well-established ties with the neighbouring tribes of the Balkan hinterland. These objects, especially sets of bronze dishes found in several princely tombs, were held in high stead by the more privileged and wealthier social classes, tribal elders and warrior chiefs. At the same time, this is obvious evidence of their power, their abilities in cultural assimilation and their maturing and developing cultural needs. The abundance of amber jewelry found in all the princely necropoles of the central Balkans is distinguished by their diversity of form and erratic quality. The finest examples, with exquisitely crafted motifs and human figures, originate from the well-known southern Italian centres of such workmanship. The vast number of amber beads found in the princely necropoles of the central Balkans support the premise that imported amber objects were probably more often purchased from merchants than obtained through plunder, which, in a way, provides a fuller picture of the rising central Balkan tribal communities and their cultural development spurred by constant contact with other cultures.

Cultural and Ethnic Determinants

Of particular importance are mutual contacts between the central Balkan tribes and their cultural interaction in the process of adopting and shaping a more or less uniform cultural style. Of particular importance, in this respect, are some recent findings on the territorial expansion and ethnic identity of a somewhat more ancient style of the Bosut-Basarabi cultural complex, traces of which can be found from the 8th to the 6th century B. C. pottery of the broader Danube region in Serbia, surviving in some forms through the fifth century. According to the archaeological discoveries made at a number of excavation sites, this culture appeared in two forms: Western (Bosut) and Eastern (Basarabi). It encompassed the areas of Srem, Šumadija and eastern Serbia, where

a separate form of the Zlot group appeared. As a distinctly central Balkan and Danubian culture of the Early Iron Age, the Basarabi style was evident in the whole region, bringing local cultures and ethnic groups into a somewhat uniform type of the autochthonous Hallstatt culture. In view of the area it encompassed, the Basarabi culture, judging by somewhat later sources, largely encompassed regions settled by the Tribals during the Hallstatt period. The presence of the Bosut-Basarabi culture in western Serbia has not been precisely determined, nor have the western boundaries of the Tribal territory been fully established, territory which from the end of the seventh century B. C. saw the intrusion of the Glasinac tribes, today identified with relative certainty as Autariates. If we accept the assumption that the stopping-line of these Autariatan intrusions into Tribal territories (i.e. intrusions by the Glasinac culture among proponents of the Basarabi style) at the beginning of the sixth century B. C. were the Moravica and Maljen, near Užička Požega, then it is quite reasonable to assume that the Tribal territory stretched all the way to the Koluvara in the west, which corresponds with the spread of the Basarabi style.

South of the Zapadna (Western) Morava river, the spacious mountain regions of the central Balkans were settled by the Dardanians, who were also exposed to pressure from the Autariates and raids by the Illyrians in the strict sense of the word (*Illyrii proprie dicti*). The Autariates' penetration towards the Pešter plateau, apparently in search of new and better pastures, came to a stop in the seventh century B. C. on the Mount Golija, attesting to the Dardanians' ability and strength to resist, perhaps as a tribal alliance, the warrior tribes of Glasinac. During the sixth century B. C., the Dardanians put up similar resistance to the Illyrians *proprie dicti* along the boundary of Kosovo and Metohija, thus leaving reliable proof of their vitality. »This means«, concludes Dragoslav Srejović, »that the territory of Serbia during the sixth century B. C. was for the most part peopled by ancient, inter-related indigenous communities — the Dardanians (Kosovo and the area between the Ibar, Zapadna and Južna (Southern) Morava river valleys), the Tribals (Šumadija and eastern Serbia) and an off-

shoot of the Daco-Getes (Banat, Srem, Bačka), whereas only smaller areas were peopled by Illyrian tribes — the Autariatan branch (the Drina and Lim river areas, from Povlen and Maljen to Pešter) and the Illyrians *proprie dicti* (south-western Metohija). These boundaries did not really change until the end of the fourth century B. C., that is until the arrival of the Celts in the Balkan peninsula and the conflict between the ancient Balkan tribes on the one hand, and the Macedonian state and Hellenic rulers, on the other. The period between the end of the sixth and the middle of the fourth century B. C., approximately between 525 and 350 B. C., is characterised by the almost uniform rise of all ethnic cultural groups in the Balkan hinterland. The boundaries established between tribes in the sixth century B. C., in the aim of protecting their independence, customs and properties, were thrust wide open during the fifth century for the exchange of raw materials and cultural goods. Extensive cultural interaction makes it almost impossible to identify which ethno-cultural group goes with which new form of jewelry, implements, arms or pottery emerging on the territory of Serbia from the end of the sixth to the middle of the fourth century B. C. On the other hand, the majority of ethno-cultural groups saw the social stratification process draw to a close. As a result, the cultures of individual tribes became multifaceted sumptuous and cosmopolitan in some places, poor and extremely archaic in others. Archaeological findings, unfortunately, have mostly revealed the culture of the privileged strata — tribal leaders, their families and warriors«.

The Autariates, whose expansion throughout this period reflected their internal social relations, were among the central Balkan tribes which exerted a certain influence on cultural relations and on the features of the Hallstatt culture in the central Balkan region. Working within a tribal alliance, which embraced related tribes under a common name, the Autariates established a balance between their social needs and their limited economic circumstances by conquering and plundering other territories. Like other central Balkan tribes which during the Early Iron Age had attained the same level of cultural development and social organization and which often used the same

means in their struggle for survival and domination, the Autariates, like all developing warrior tribes, spontaneously accepted and transmitted different forms of material and spiritual culture.

A similar phenomenon can be observed among the central Balkan tribes and tribal communities which had contacts with neighbouring ethnic groups, not just with the Balkan peoples (like the Daco-Getes, Thracians, Illyrians *proprie dicti*, Amantines, Pannonians and Illyrian tribes of the western Balkan region) but with non-Balkan peoples as well, like the Scythians, Etruscans and Greeks. Scythian arrows and horse gear, bronze dishes of Italic origin and other articles attesting to cultural interaction point to the conclusion that the central Balkan region of the Early Iron Age was neither closed nor exposed solely to the influences of southern Greek culture. Different cultural influences merged here, creating a, more or less, uniform type of Hallstatt culture of Balkan provenance. Subject to striking disparities and disproportions (with a multitude of inner strata), to great surges and curious stagnations, this culture periodically achieved enviable heights, in spite of the undeveloped forms of its material culture. Its highest peak is reflected in the luxurious wealth of the princely tombs in Atenica and Novi Pazar, which, obviously, belonged to the most powerful and most prominent tribal and warrior leaders of the well-organized, interconnected and rich tribes and tribal communities.

Data is scarce, but if we were to elaborate a working hypothesis on the ethnic identity of the most distinctive and sumptuous princely tombs in the central Balkans during the Early Iron Age, the first thing we should have to consider is the fact that the Tribals and Dardanians were the richest and most advanced of all central Balkan tribes in the sixth and fifth centuries B. C. and, accordingly, »the main factors of cultural and historical events in this part of the Balkan peninsula«. On the other hand, territorial delineation between the central Balkan tribes of the period support the assumption that the princely tombs in Atenica could belong to the Tribals, and those in Novi Pazar to the Dardanians. But archaeological processing of the objects found in these necropolises does not support this

hypothesis. Nor can it be proved by chronological or analytical treatment. Consequently, it is necessary to use secondary data — later historical sources, cultural analogies and other comparisons with objects excavated from sumptuous and less sumptuous tombs belonging to the same period. The forms and contents of burial rites, cult symbols and other aspects of spiritual culture attest, however, to a specific typological uniformity of general cultural models, confirmed in these sumptuous princely necropolises in the central Balkans. The statistical analysis of archaeological findings and articles excavated from these tombs shown on the attached tables and plates, and the corresponding synthetic-comparative generalization of all major findings from Atenica and Novi Pazar, do not elucidate the question of ethnic identity, but rather point to the need for typological investigation and for bringing together all elements of a culture within the scope of this characteristic example of similarities and disparities, since all these elements have been confirmed by both monumental princely burial rites and other tombs and necropolises from the same cultural period.

*Material Culture — Typological
Systematization of Articles
Found in Tombs*

Basic information on a uniform culture, reflected in the sumptuous princely funeral and other distinctive burial rites of Tribal, Dardanian and Autariatan warriors, is provided by the articles found in these tombs, they being the most important archaeological evidence of the material culture of the time. The few settlements from the Hallstatt period — some of which were very important, like Donja Dolina, Gradina-na-Bosutu, Gomolava and town-like settlements in Bosnia and Serbia — do not provide enough relevant information for assessing the whole cultural model. In the absence of other possibilities for a broader and more comprehensive comparative investigation of the Early Iron Age in the central Balkans — such as buildings, settlements, shrines, roads etc. — the main determining elements for shedding light on and reconstructing the

material culture lie, by and large, in these articles excavated from tombs. The importance of the princely tombs lies, among other things, in the fact that they offer an abundance of removable archaeological material, on the basis of which we can determine, at least up to a point, some of the highest forms of the overall cultural scene of the period in the central Balkans.

It should be borne in mind, however, that due to the specific nature of their contents, princely tombs do not allow for a more detailed analysis within the existing archaeological cultural classifications into groups, and still less do they provide grounds for pinpointing their ethnic origin. Metal objects, personal jewelry, fibulae, ornaments and the like, do fit into the broader context of the Early Iron Age culture (sixth and fifth centuries B. C.), but not in terms of any distinct forms. Almost all the findings have their typological parallels in other tombs and necropolises in the region. Existing differences are reflected primarily in the fact that the same models are often made out of precious metals, and sometimes the workmanship is of a higher quality. The appearance of specific forms, like the Mramorac belt or some other articles designating the rank or social standing of the deceased (sceptres, pectorals, etc.), seem to substantiate the importance of princely tombs as the highest expression of a burgeoning protohistoric culture, rather than provide reliable data for a historic interpretation of the spread and interaction of the central Balkan tribes and communities of the times.

Types of metal objects from prehistoric and protohistoric times in the Balkans are usually »insensitive« to cultural classification, because they were common to many kindred cultural groups and peoples trading in same goods, and often adapting their own products to the same models. Findings of local pottery, more »sensitive« to cultural classification and more helpful in ethnic determination, are few and far between in the princely tombs of the central Balkans, so that they do not allow for a more detailed analysis of cultural and ethnic relations. Imported objects, an important part of the princely tombs' inventory, do not allow for such a determination either, because they are scattered over a broad area, appearing

in identical forms from southern Italy to central and western Europe, i.e. to the Black Sea steppes of Western Asia. Like many other costly gold and silver objects of autochthonous craftsmanship, imported articles of Greek and Italic origin primarily attest to the inner cultural development of certain tribal communities, and to the establishment of new social relations which attended the process of social differentiation and the growing power of new social institutions. At the same time, they confirm the existence of lively trade and cultural ties between the Balkan hinterland, the Mediterranean shores and continental Europe. These ties were certainly stronger during the 6th and 5th century B. C. and more frequent than is usually believed, representing a natural form of communication between the peoples of Europe and the Near East.

If one were to try to systematize all the available data on archaeological findings in the unusually rich princely tombs of the central Balkans, focussing on their comparative typology, one would arrive at interesting conclusions regarding the frequency and spread of certain cultural forms related to the burial of warrior chiefs and the first members of the tribal aristocracy. Similarly, one would arrive at certain important indicators regarding the typological uniformity of the bulk of the objects found in princely and other luxurious tombs in the central Balkans in the Early Iron Age. Although differences between some princely necropolises are evident, comparative-synthetic global systematization brings to light certain distinct elements of typological kinship, as well as significant parallels. They indicate the existence of a, more or less, uniform cultural model within different tribal communities and ethnic groups peopling the same areas at the same time, and with approximately the same level of development in their social relations and social institutions.

The following elements of typological uniformity have been established among findings from the first group of princely necropolises (distinctly sumptuous): 1) all princely tombs of the Early Iron Age in the central Balkans contained luxurious and diverse personal jewelry belonging to the deceased — necklaces, beads, bracelets, earrings etc. — made of gold, silver, bronze,

amber, glass, bone etc. 2) All the apparel in the tombs was decorated with sumptuous adornments, pins, fibulae, buttons, appliques, pendants and amulets, also made of gold, silver, bronze, amber, bone etc. 3) All the deceased bore some mark of their rank and social standing — insignias like sceptres, rare ornaments, armours, shields, helmets, pectorals, cnemides etc. These objects were sometimes made of gold, so that they, too, can be classified as garment adornments and signs of the deceased's reputation and power. 4) All tombs contained articles made of amber, mostly amorphous-like beads, but also some exquisite examples of the southern Italian style. 5) With the exception of a woman's tomb (Atenica, mound I), all princely tombs in the central Balkans contained bronze jewelry. 6) With the exception of one (not yet properly explored) tomb in Novi Pazar, all princely tombs contained weaponry, both the central and peripheral mounds alike. 7) All princely necropolises contained objects and dishes that could have been used for burial rites — imported bronze dishes of Greek origin, Greek pottery and some local articles; there are even identical sets of dishes or identical dishes, like, for instance, the phial mesomphalos with its ribbed protrusions. 8) At the necropolis of Atenica, remnants of chariots and horse equipment were found at two sites; this is very important for establishing of comparative links between the princely tombs of the central Balkans and other princely necropolises of the same period.

In terms of comparative typology of the findings in the princely tombs of the central Balkans, it is also significant to note the frequency with which some of them crop up in necropolises which are distinctly sumptuous, i.e. tumuli I and II in Atenica, in Novi Pazar, Pilatovići, Pečka Banja and Arareva Gromila in Glasinac (Table I). Gold and silver articles turn up in 67 per cent of all the sites, the percentage for bronze jewelry is 84 per cent, for glass 50 per cent, while amber was found at every site (100 per cent). Imported dishes also appear frequently (67 per cent), finely crafted pottery of Greek origin appears in 67 per cent, and autochthonous pottery in 84 per cent of the sites. Articles symbolizing the power and social standing of the deceased, such as

armour, cnemides and weaponry, also appear in 84 per cent of the cases.

Taken as a whole, the majority of important findings in the princely tombs of the central Balkans points to typological uniformity: 73.4 per cent of all findings indicates a certain degree of typological similarity or kinship with other findings in sumptuous princely necropoles. Exceptions to the uniform model are proportionately high (26.6 per cent), but this can be attributed to the varying affluence and general cultural development of some populations and ethnic groups, whose position in the central Balkans proper was not always the same. Their material culture and economic power depended on a multitude of factors which influenced the development of the spiritual culture of protohistoric Balkan tribes. Whereas in the construction of burial mounds and burial rites exceptions to the uniform model of princely funerals in the central Balkans amounted only to 16 per cent, typological differences in the richness and frequency of the articles found there are considerably higher (26.6 per cent). This point should be taken into account in comparative-synthetic analyses of princely tombs and burial rites, as distinct forms of the development of social relations during the Early Iron Age in the central Balkans.

If we mark a hypothetical ideal model of typological uniformity with an index of 100, then in terms of the richness of the tomb findings (Table I), Atenica I rates 60 per cent, Atenica II 90 per cent, Novi Pazar 90 per cent, Pilatovići 80 per cent, Pećka Banja 80 per cent and Arareva Gromila 50 per cent. This shows rather adequately the respective degrees of their luxury, as well as the inter-relation of their richness.

Typological Systematization of Tomb Constructions

Data on burial rites in princely and other warrior tombs of the Early Iron Age in the central Balkans offer sufficient material for further synthetic-comparative analysis. Particularly important is the fact that on the basis of comparisons in analyzing tomb constructions and stratigraphical data on burial mounds, certain similarities can be established for burial rites over a relatively

broad geographical area. Although they belong to the same cultural period and, basically, to the same type of culture, neither the monumental tumuli nor the tomb constructions of princely necropoles in the Balkans offer any specific information on the ethnic identity of the buried tribal chiefs. In view of the fact that they did not belong to one Illyrian tribe of the ancient Balkans but to almost all cultural and ethnic groups, monumental princely tumuli can serve only as a proof of cultural changes in the increasingly stratified communities of the different peoples of the central Balkans, unified typologically, to an extent, by a uniform cultural model and by certainly similar burial rites.

An analysis of the data on tomb constructions and burial rites in monumental princely tombs allows one to conclude that, despite certain minor discrepancies and variants, all tombs revealed numerous elements pointing to very similar, if not identical burial rites. A synthetic analysis shows that all elements of similarity and uniformity can be grouped into a kind of common model of tomb construction and burial ritual for princely tumuli in the central Balkans. Further analysis points to a strong typological uniformity, which is of particular importance for determining the cultural contents of the older Hallstatt period, for studying social relations in tribal organizations and even the evolution of spiritual beliefs, the cult of the dead, the manner of burying and the burial rituals.

The following elements of typological uniformity were established: 1) all princely tombs of the Early Iron Age in the central Balkans for which there is reliable field documentation were found under tumuli. 2) The tumuli were usually monumental in size, considerably larger than other tombs and basically with the same stratigraphy. 3) All tombs were of a similar interior construction made of stone: the central tomb in the middle of the mound was surrounded by a peripheral supporting wall made of pebbles and crushed stone. The pebble ring undoubtedly had some cult meaning and marked the sacred spot. The pyres, sacrificial structures and peripheral tombs, which were not found in all necropoles, show negligible discrepancies in relation to the basic typological uniformity and are regarded as variants in the construction of princely mounds

and burial rites. 4) All bodies in the central tombs had been cremated. 5) All central tombs were made of carved and crushed stone and pebbles, conical or square in shape, and contained an abundance of luxury articles. 6) Peripheral tombs and certain sacrificial structures were found in almost all princely tombs. The exceptions are in Atenica, where Mound I lacks the sacrificial altar and Mound II the peripheral tomb; there is also no sacrificial altar in the tomb in Arareva Gromila in Glasinac. 7) Not all the bodies found in the peripheral tombs were cremated; inhumation in peripheral tombs was found in Arareva Gromila and in Pilatovići. 8) Pyres and traces of cremation were found, as a rule, in the mound itself, with the exception of the princely mound in Pilatovići.

On the basis of the 30 available analytical data (index 100), the ratio between reliable, established elements of typological uniformity and discrepancies and variants is 25:5, or 84 per cent. On the basis of available data, therefore, we can speak about the evident existence of typological uniformity in the construction of burial mounds and rites in princely tombs in the central Balkans (Table II). Exceptions to the uniform model (16 per cent) are negligible and can be attributed to the fact that princely tombs did not belong to the same central Balkan tribes and that the distance between these tombs was quite large for the times, which, according to local tradition, could have influenced the development of variants and modalities within the scope of a basically identical cultural type.

The hypothetical ideal scheme serving as a typological model for uniformity between the princely tombs in monumental tumuli in the central Balkans should embrace all the established elements of a uniform typology: a circular supporting wall, central mound of piled stones, cremated body, cremation site in the mound, sacrificial construction, peripheral tomb. As the model encompasses all elements, its index is 100. The closest correlation to this index is the princely tomb in Novi Pazar. It contains all the elements of typological uniformity, provided that the more ancient Hallstatt mound, which was severely damaged, had at least one peripheral grave from the same period. As compared to that ideal model, there are certain disc-

repancies in all other distinctively sumptuous princely tombs, and their correlation to the ideal typological scheme is 84 per cent. The only exception is the princely tomb from Arareva Gromila, with a correlation of 66 per cent, which, to a certain extent, confirms the assumption that the Glasinac necropolis does not belong to the group of distinctive princely tombs in the central Balkans and serves primarily as a factor for comparative investigation.

On the other hand, rather interesting are the results of a comparative typological analysis of the running frequency of certain tomb constructions and burial rituals, although, unfortunately, the available data (Table II) are not complete due to the varying field conditions. The supporting wall appears in 80 per cent of all findings, there is a piled central tomb and cremation site in all cases (100 per cent). Cremation sites were found in the mound itself in 80 per cent of the cases, sacrificial constructions in 60 per cent and peripheral tombs in 75 per cent of the cases. One must remember, with these figures, the relatively small number of samples and quite scanty data for a comparative and statistic analysis. Although such analysis is not, nor can it be completely reliable, it can, nevertheless, serve as an indicator for the further study of typological uniformity among the princely tombs of the Early Iron Age in the central Balkans.

The Burial Method as an Element of Spiritual Culture

Some of the afore-mentioned elements of established typological uniformity point to a long-standing tradition in the method of burial under tumuli over the broader Balkan area. This applies primarily to the very construction of the tumuli, which can be observed as a rather wide-spread and almost traditional phenomenon from the Early Bronze Age onwards, although there are also some more ancient findings. The central Balkans, i.e. western Serbia, eastern Bosnia, Sandžak and Metohija, offer the most striking examples; sumptuous princely tombs and separate warriors' tombs containing valuable removable articles were found under the tumuli. The interior construction of the tumuli — the central tomb and pe-

ripheral stone ring — is one of the decisive determining factors for typologically systematizing the data acquired from princely necropolises. Each of these elements — like the central tomb in the tumuli, the piled stone tomb, the peripheral stone ring or separate parts for the sacrificial rituals — appear either separately or together, in a wide area and over a rather long period of time, encompassing even several stages in succession. Their appearance in princely tumuli at the end of the sixth and beginning of the fifth century B. C. constitutes a sort of common denominator for the whole culture and a specific form of the concentration of burial rites which different cultural groups and central Balkan ethnic communities adopted in the course of their social, economic and cultural development.

The genesis of this type of burial mound can be observed in two regions which, although relatively close to each other, had somewhat different burial traditions. The Dardanian territory developed the ritual of cremation: first, in small tholus-like constructions of stone and pebbles, as in Donja Brnjica. During the Hallstatt C period, these constructions were enlarged with a peripheral stone ring, as in Dojević and Gornja Stražava, in the Novi Pazar region. »Some time later — at the end of the Hallstatt C and beginning of the Hallstatt D period — grave constructions emerged which consisted of a wide stone ring with a separate stone structure in the center, now serving as a giant urn«. Evidence of this gradual process of typological uniformity in tomb constructions can be found in the necropolises of Gornja Stražava and Dojević, which gave way to the monumental tombs found at Petrova Crkva near Novi Pazar. Later on, in Karačač, these constructions were somewhat simplified and reverted back to ancient tradition.

The process was somewhat different on territories influenced by the Autariates, like Glasinac, the Drina river valley and Pilatovići, although it led to the same results in terms of the tumuli construction. The number of burials in a single tumulus decreased and separate tombs were formed, of which the largest and the most important bore the same features as the more ancient tribal tumuli which had a larger number of burials. These developments led to the

phenomenon observed in Arareva Gromila and Pilatovići, where the most important tumulus visibly stands out in the necropolis. A combined burial rite was applied in the princely tumuli: the deceased was cremated, while his page was inhumated.

Unfortunately, the lack of comparative data from the Tribal territory — where, with the exception of Atenica, all important findings have come from incidental and individual tombs — does not allow us to draw similar conclusions on the uniformity of the tomb constructions. It is only on the basis of the Atenica tumuli and their construction that one can at least partially establish the existence of a related process, one which led to the construction of more or less the same type of burial mounds on Tribal, Dardanian and Autariatan territories. Here one should not rule out the possibility of interaction between different cultural and ethnic substrata, leading to the gradual formation of a common and uniform cultural model of tomb constructions and burial rituals.

On the other hand, the parallel application of two different burial rites in the princely tombs of Pilatovići and Arareva Gromila indicates that it was due to such interaction — and to internal changes in the culture of tribal communities undergoing the same process of transformation in social relations — that changes occurred in burial rites. New social relations were attended by new cultural forms and new burial rituals, and now cremation was introduced into the hitherto almost uniform skeletal burial among the princely class of the Glasinac culture. At first, it was a mark of the social standing and prestige of the deceased. The same phenomenon was observed among members of the Kaptol group in Slavonija, and one has solid grounds to regard it as part of the uniform process of interaction and intermingling between different cultural forms, not only in the area of the central Balkans proper, but further afield as well. However, cremation in the princely tombs of Atenica and Novi Pazar need not have been solely the result of social stratification and changes in the social structure of tribal communities, since cremation rites had already existed among the members of the Daco-Mysian peoples, who included the Tribals and Dardanians. As distinct from

the neighbouring Illyrian tribes, practicing inhumation, and from the Thracian tribes, practising bi-ritual burial (inhumation and incineration), the Daco-Mysian Tribalians and Dardanian tribes used the cremation ritual, as can be seen in Atenica and Novi Pazar, the two largest princely necropolises in the central Balkans.

Cult Symbols

The similarity of some cult symbols appearing in the princely tombs of the Early Iron Age in the central Balkans in a way substantiates the cultural model uniformity of princely burials. When analysing cult symbols in general, and especially in cases like these where there is insufficient data on the spiritual culture and beliefs of the ancient Balkan peoples, one should remember that these symbols emerge at different levels of human activity — from everyday life to religious rituals and funeral rites, reflecting the desire to establish continuity in the deceased's spiritual life. The nature and use of the symbols cannot be determined and reconstructed with absolute certainty, especially as their actual meaning sometimes changed depending on the context and the purpose for which they were used.

Although a well-known chthonian symbol, the snake depicted on bracelets found in Novi Pazar or Pećka Banja probably had no function in the funeral rite and was just one of the articles buried with the deceased. The fact that the deceased wore and used it during his lifetime and that this could have reflected some cult symbolism has nothing to do with the burial rite itself. Similarly, geometric appliques found in Atenica and Novi Pazar, the most striking of which are in the shape of a triangle, lozenge, double spiral, circle, swastika etc., can attest to the dynamic character of a burgeoning culture — because such symbols have been registered among just such cultures — but it also attests to a possible solar cult among the central Balkan tribes in prehistoric and protohistoric times. It is very difficult to draw a semantical line; their importance for studying burial rituals in the central Balkans is rather reflected in the fact that these symbolic ornaments were mostly made of

gold and deposited undamaged in the mound, since gold had not only a social and economic, but a magical value as well. This is reflected in the gold burial masks found in Mycenae and Trebenište, which were used for burial purposes only; this can certainly not be said about any of the golden articles found in the princely tombs of Atenica and Novi Pazar.

The same applies to amber articles which have been found in almost all princely tombs in the area, and which were highly regarded not just for their beauty, but also for their magical properties, probably because they produced electricity when rubbed and were like a magnet for lighter particles. Besides being part of the deceased's personal belongings, amber articles could have had a cult purpose in the burial ritual; this is substantiated by the fact that an abundance of amber was found in all princely tombs and it might have been used with scented resin in the cremation ceremony.

The bee symbol, already mentioned in relation to the gold pendants of Atenica, could also have had twofold purpose. Besides its secular and ornamental role, symbolizing fertility, nobility and supreme power, the bee symbol was almost certainly a part of the burial ritual and chthonian cults. It stood for purification and immortality; indirectly, through the honey used for embalming and preparing the deceased for burial, the bee was directly related to burial rites, which used mead, as the drink of the gods. Like the wading birds, wild beasts, roosters, rams, gryphons, the human face, round fruits and the like, appearing on many of the adornments and appliques found in the princely tombs of the central Balkans, the bee symbol can facilitate the further comprehensive study of the spiritual culture of protohistoric tribes in the central Balkans. This may also be a way to learn something about the level and forms of spiritual culture in the Early Iron Age in the area, and to find evidence of the typological uniformity of the cultural contents of different ethnic groups and peoples.

This uniformity is further indicated by the chariots found in both princely tumuli of Atenica. In both cases the chariots were clearly used as articles which the deceased may need in his after-life. For the majority of the protohistoric European peoples, the

chariot symbolized power, reputation and warrior prestige. The sumptuous Celtic princely tombs of Vix, Hochdorf and Hochmichele, belonging to the same cultural horizon as the Atenica mounds, contained the remains of chariots in their burial mounds. Later Irish heroic poems even offer written evidence that, for the Celts, chariots were the attributes of heroes.

As compared to all these symbols, which could have had a secondary function in the burial rituals and death cult of the princely tombs in the central Balkans, the peripheral circle of piled stones within the tumuli must have had a cult purpose, beyond its purely structural function. The circle symbolizes a magic line not to be crossed; the circles around the graves prevent wandering evil spirits from entering the sacred area and the deceased from leaving his grave (and with him the illness which was his death). A broad and multifold importance was attached by almost all Indo-European peoples to encircling the area around the dead; consequently, use of the circle in the tomb constructions of princely tumuli should not be singled out from the general model of the spiritual culture. The stones and pebbles which constituted the ring could also have had a cult and symbolic purpose, but it is equally probable that the use of stone came from the fact that it was the most readily accessible building material in the entire Balkan region. The orientation of the tombs towards different sides of the world must have had a certain meaning in the burial ritual and death cult-related rites, but, as with the sacrificial constructions, the type of sacrifice, etc., there is no reliable data to allow a broader cultural-anthropological comparison.

The Mutual Relationship and Dating of the Tombs

Apart from the afore-mentioned typological similarities of the articles found in and the construction of princely tumuli in the central Balkans — which, as we have seen, appear in 73.4 and 84 per cent of the cases, respectively — there are also certain visible differences among them. Personal belongings and gold and silver adornments were not found in the less sumptuous princely tombs

in Glasinac; there are no gold articles in Pečka Banja, and no silver objects in the Pilatovići princely tumuli. No weaponry was found in Novi Pazar, and chariots were found only in the mounds of Atenica. Imported pottery was not found in Arareva Gromila nor were there imported bronze dishes found in Pečka Banja or in Arareva Gromila. Signs of power and warrior rank, such as insignia and parts of armour, were found in all but two tombs: one was a high standing tomb of a woman in Pilatovići and the other was Mound I at Atenica, which, judging by the articles it held, probably contained the bodies of a woman and a child. Inhumation occurred in two cases only: in the peripheral tombs of Pilatovići and Arareva Gromila. It is particularly interesting to note that sacrificial structures appear in all but two tombs: Arareva Gromila and Mound I at Atenica. The supporting wall in the tumulus of Arareva Gromila is also missing, and no cremation site was found in the princely tumulus at Pilatovići.

There may be any number of reasons for these discrepancies: cultural, ethnic and even chronological. In all likelihood, they stem from the individual characteristics and affinities of the deceased, his wealth and personal taste. A more detailed comparative analysis of the tomb findings and construction, which might help to reveal typological similarities and discrepancies, is made impossible by the lack of vital data on the majority of sites. Of all the afore-mentioned princely tombs, only those in Atenica and Pilatovići were fully investigated. The findings from Pilatovići have yet to be published, and, therefore, cannot be included in a comparative typological analysis. The findings in Novi Pazar are insufficient because the tomb seems to be incomplete. The princely tomb in Arareva Gromila was excavated in the 19th century and there is no complete field documentation for this site. The findings from Pečka Banja do not allow for a more detailed reconstruction of burial rites either, and broader typological analyses and comparisons are hampered by as yet unpublished material.

As far as chronological determination is concerned, the burial rites give us reason to presume that the princely tombs in Pilatovići and Arareva Gromila are somewhat older than those in Atenica and Novi Pazar,

because older burial rite for that area was traced to the peripheral mounds. On the other hand, this difference in burial rituals may also be territorial and, in the final analysis, ethnic in origin, rather than just chronological. The chronological features of the other princely tombs in Atenica, Novi Pazar and Pećka Banja show negligible discrepancies, and this makes it very hard to date them with any certainty. Imported articles, which in almost all cases are precise factors in chronological determination, do not reveal any major chronological discrepancies. On the contrary, all these articles are typologically similar (e.g. amber from Novi Pazar and Atenica). They probably reached the Balkan hinterland in one or two successive merchant caravans carrying goods from southern Italy which had been specially made for the barbarian tribes. All these articles belong to the second half and the end of the sixth century B. C. There is no evidence of how long the central Balkan tribes used them for other than burial purposes. These everyday articles could have been placed in the tombs shortly after purchase, or after long use. What is important, however, is that the bronze dishware show no signs of having been used or mended before being put in the burial mounds, as was the case with the Trebenište helmet. There are no grounds to presume a lapse of several decades between the time when these imported articles were made and the time when they came into the possession of central Balkan tribal elders. Trade with the Mediterranean and trade links with the Balkan hinterland and coastal areas were well-established in protohistoric times.

Still, on the basis of the imported goods, the character of the findings and the burial rite, the closest date that can be established for the Early Iron Age princely tombs of the central Balkans is the end of the sixth and beginning of the fifth centuries B. C. The most sumptuous and important princely necropolises of the area, those of Atenica and Novi Pazar, show no major chronological discrepancies and could belong to approximately the same period, which may not have lasted more than a 40—50 years. In archaeological terms, and from the point of comparative cultural-anthropological study, discrepancies of several decades do not present a major chronological factor, especially not

among the more primitive prehistoric tribes of the Balkan hinterland.

For an archaeological comparative-typological analysis of findings from the sumptuous princely tombs of the Early Iron Age, only the findings at Atenica and Novi Pazar, which have already been analysed and published, can be singled out. It is immediately evident that the Novi Pazar necropolis holds fewer articles, that all types of weaponry, objects made of bone and iron, and probably the chariots such as those found in both the Atenica mounds, are missing. It is quite possible that these articles were not found because the digging was not extensive enough, and that the missing link could probably be found by further »corrective« digging at the Petrova Crkva site, provided that all traces were not destroyed when the cult sites were built long ago. One can conclude on the basis of the articles found that the Novi Pazar tumulus was more sumptuous than those in Atenica and it might even have compared well with the so-called royal Thracian tumuli of Duvanli, had it been fully explored.

The statistics for Novi Pazar and Atenica speak for themselves: 1,654 gold articles in Novi Pazar, and 823 gold pieces in the two Atenica mounds — out of which 673 in the peripheral Mound I and only 26 in the central princely Mound II. The majority of these 673 gold pieces consist of dome-shaped appliques, which indicates a discrepancy between the gold objects found in the two most distinctive princely tombs. In both sites the number of silver objects is quite small: 85 in Atenica and 12 in Novi Pazar. In the first case, the largest number was found in the woman's tomb at Mound I (71); the princely Mound II contained 11 silver objects, as compared to 12 found in Novi Pazar. An abundance of polished amber beads was found in both sites: 797 in Atenica (only 50 of which came from the princely tomb at Mound II), and more than 500 in Novi Pazar. Unpolished amber beads were also quite numerous: 1,647 in Atenica (all located at Mound I), and several hundred in Novi Pazar (still uncounted). There were 144 glass beads in Atenica, all in Mound I, out of which 138 were found in the central woman's tomb, and six in a peripheral child's tomb. The necropolis at Novi Pazar contained 26 glass beads. Glass paste beads

were found only at Mound I in Atenica (28 pieces), and none were found at Mound II or in Novi Pazar. Mound II in Atenica also contained 28 bone articles, whereas none were found in either Mound I or in Novi Pazar.

More bronze articles were found in Atenica — 80, out of which 62 in the princely Mound II — than in Novi Pazar (62). It should be remembered that this included parts of weapons, chariots, horse gear and imported bronze dishes. Because of the bronze dishes, the total number of bronze articles does not give a correct or proper picture of the numerical relationship between the articles found in sumptuous princely tombs. Only fragments of bronze articles were found in Atenica and their exact number cannot be determined. As we said before, iron articles were found only in Atenica — 46 pieces, mainly weapons and horse gear. As far as imported Graeco-Italic pottery is concerned, it was possible to reconstruct only one dish in Atenica, and two in Novi Pazar. Only fragments of local pottery were found, so that a comparative analysis was impossible.

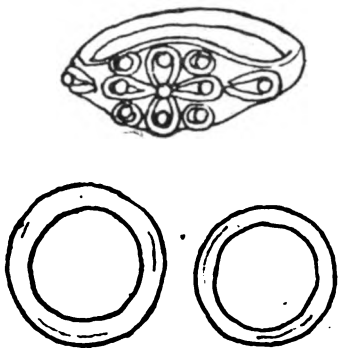
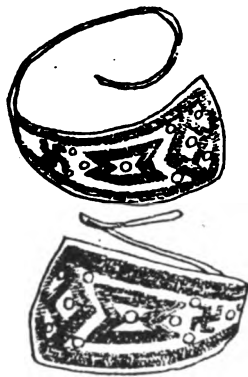
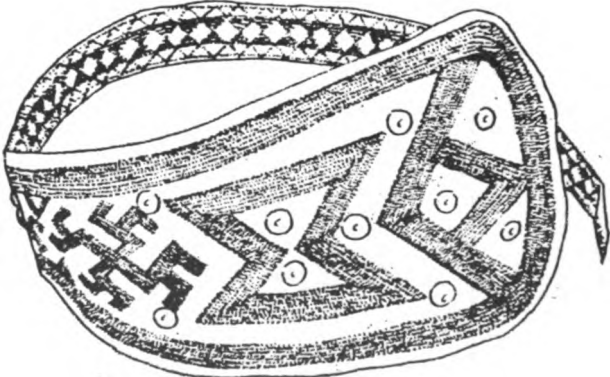
One gets a clearer picture of all these points from the attached tables and charts (Tables III and IV, Chart I). It should be borne in mind, however, that every purely statistical evaluation of the findings is rigid and one-sided, because it gives equal numerical value to a small gold appliqué and an ornate gold belt of the Mramorac type, to a simple bronze fibula of autochthonous craftsmanship and a large luxuriously-made Greek hydria. Nevertheless, one should not com-

pletely disregard the statistical ratio of numerical values, for it gives a relatively good picture of the frequency with which various materials and sumptuous princely burials appear among ancient Balkan tribes, which even during protohistoric times were of varying power, importance and affluence. A much better picture is obtained from a comparative typological analysis of the findings in princely tombs, as in the previous comparative-analytical study set forth in the comparative tables.

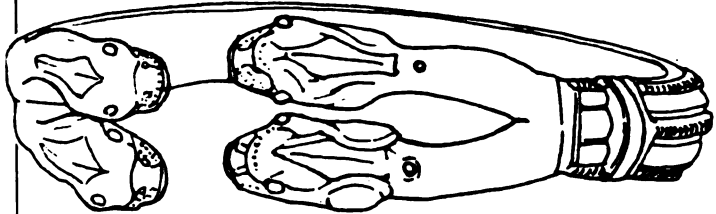
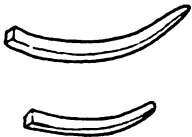
In comparing the largest princely tombs which abound in articles, one thing strikes the eye, and it may be of importance: both the Atenica and the Novi Pazar necropolises were located near the presumed boundaries of the tribal territories. Archaeologically speaking, this could indicate that certain contacts, be they amicable or hostile, between the two neighbouring tribes, may have existed. More evidence is needed to substantiate any sound hypothesis on ethnic and cultural interaction, i.e. historical interpretations of Tribalian-Dardanian relations. In terms of cultural anthropology and the theory of cultural models, the fact that the tombs of the most distinguished members of the tribes were located near the boundaries of their territory could be of some importance; first of all, it would confirm the view that cultures never develop within closed and isolated areas, but exclusively along borders that are closer to the more immediate impact of neighbouring cultures and the more direct interaction of typologically similar cultural models.

LIST OF ILLUSTRATIONS

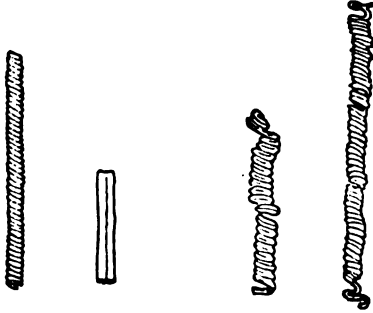

- Table I — Comparative chronological table of the Early Iron Age.
- Map I — Princely tombs and related findings from the VIth and Vth centuries B. C. in the central Balkans.
- Map II — Distinctive princely tombs and related findings from the same period in the central Balkans.
- Fig. 1 — Gold necklace and bee-shaped pendant from the central tomb of Mound I at Atenica.
- Fig. 2 — Amber beads from Mound I at Atenica.
- Fig. 3 — Glass bead necklace from the central tomb of Mound I at Atenica.
- Fig. 4 — Silver square-footed fibula from the central tomb of Mound I at Atenica.
- Fig. 5 — Gold rhomboid and silver triangular appliqué from the central tomb of Mound I at Atenica.
- Fig. 6 — Gold appliqué from the peripheral tomb of Mound I at Atenica.
- Fig. 7 — Gold-plated silver appliqué depicting a wild boar from the peripheral tomb of Mound I at Atenica.
- Fig. 8 — Gold palmette-shaped appliqué from Mound II at Atenica.
- Fig. 9 — Bronze article depicting a bird, bronze pendant with dual bird's head and iron whetstone bearer from Mound II at Atenica.
- Fig. 10 — Oinochoe from Mound II at Atenica.
- Fig. 11 — Gold biconic bead and gold ring from the princely tomb in Novi Pazar.
- Fig. 12 — Silver bracelet with snake heads from Novi Pazar.
- Fig. 13 — Amber beads from Novi Pazar.
- Fig. 14 — Amber beads from Novi Pazar.
- Fig. 15 — Glass bead necklace from Novi Pazar.
- Fig. 16 — Silver omega pin and gold square-footed fibula from Novi Pazar.
- Fig. 17 — Gold appliqué from Novi Pazar.
- Fig. 18 — Gold Mramorac-type belt from Novi Pazar.
- Fig. 19 — Gold pectoral and mitre from Novi Pazar.
- Fig. 20 — Gold square plaques — parts of an armour from Novi Pazar.
- Fig. 21 — An attempted reconstruction of the princely attire from the tomb in Novi Pazar.
- Fig. 22 — Amber palmette-shaped plaque from Novi Pazar.
- Fig. 23 — Silver phiale mesomphalos from Novi Pazar.
- Fig. 24 — Bronze dish from Novi Pazar.
- Fig. 25 — Bronze strainer from Novi Pazar.
- Fig. 26 — Massive bronze bracelet and Mramorac-type bronze tin bracelet from the central tomb at Arareva Gromila.
- Fig. 27 — Three bronze fibulae from the central tomb at Arareva Gromila.
- Fig. 28 — Bronze astragal belt from the central tomb at Arareva Gromila.
- Fig. 29 — Corinthian-type bronze helmet from the central tomb at Arareva Gromila.
- Fig. 30 — Three iron spears from the peripheral tomb at Arareva Gromila.
- Fig. 31 — Iron twin-edged axe from the peripheral tomb at Arareva Gromila.
- Table II — Statistical survey of the frequency of typological similarities appearing in certain findings.
- Table III — Statistical survey of typological similarities according to tomb constructions and burial rites.
- Table IV — Comparative statistical typology of findings in Atenica and Novi Pazar according to class.
- Table V — Comparative statistical survey of the total number of findings from Atenica and Novi Pazar.
- Chart I — Comparative chart of findings from Atenica and Novi Pazar.
- Plate I — Personal jewelry: rings, earrings, belts.
- Plate II — Personal jewelry: bracelets.
- Plate III — Personal jewelry: parts of a necklace, saltaleons, beads.
- Plate IV — Personal jewelry: amber beads and plaques.
- Plate V — Personal jewelry: amber beads.
- Plate VI — Personal jewelry: amber beads.
- Plate VII — Personal jewelry: amber beads.
- Plate VIII — Personal jewelry: amber beads.
- Plate IX — Personal jewelry: amorphous-shaped amber beads.
- Plate X — Personal jewelry: beads.
- Plate XI — Garment adornments: pins.
- Plate XII — Garment adornments: fibulae.
- Plate XIII — Garment adornments: appliqué.
- Plate XIV — Garment adornments: appliqué.
- Plate XV — Garment adornments: appliqué, pectorals, mitres.
- Plate XVI — Imported bronze dishware.
- Plate XVII — Imported bronze dishware.
- Plate XVIII — Imported pottery.
- Plate XIX — Atenica field map.
- Plate XX — Novi Pazar field map.

Табла I	ЛИЧНИ НАКИТ: прстенови, наушнице, појасеви	
ЗЛАТО	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
		
		
		

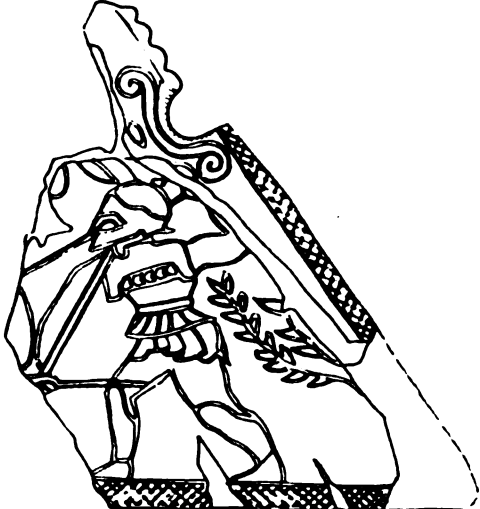

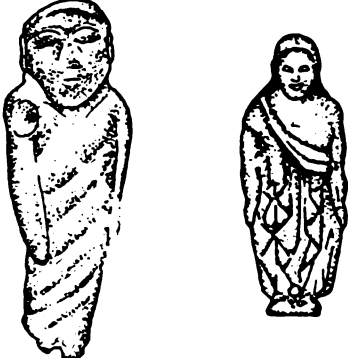
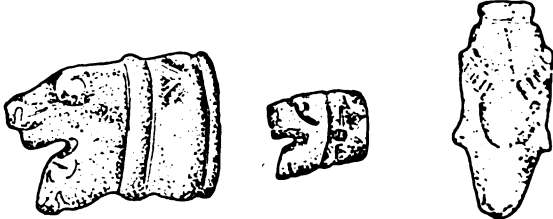
Табла I — Лични накит: прстенови, наушнице, појасеви.

Табла II	ЛИЧНИ НАКИТ : гривне	
	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
ЗЛАТО		
СРЕБРО		
БРОНЗА		

Табла II — Лични накит: гривне.

Табла III	ЛИЧНИ НАКИТ : делови огранце, салталеони, перле	
ЗЛАТО	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
сребро		
бронза		

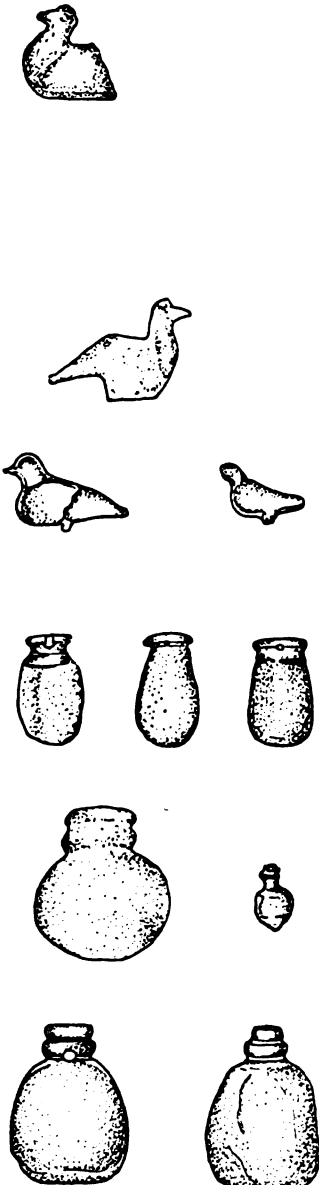
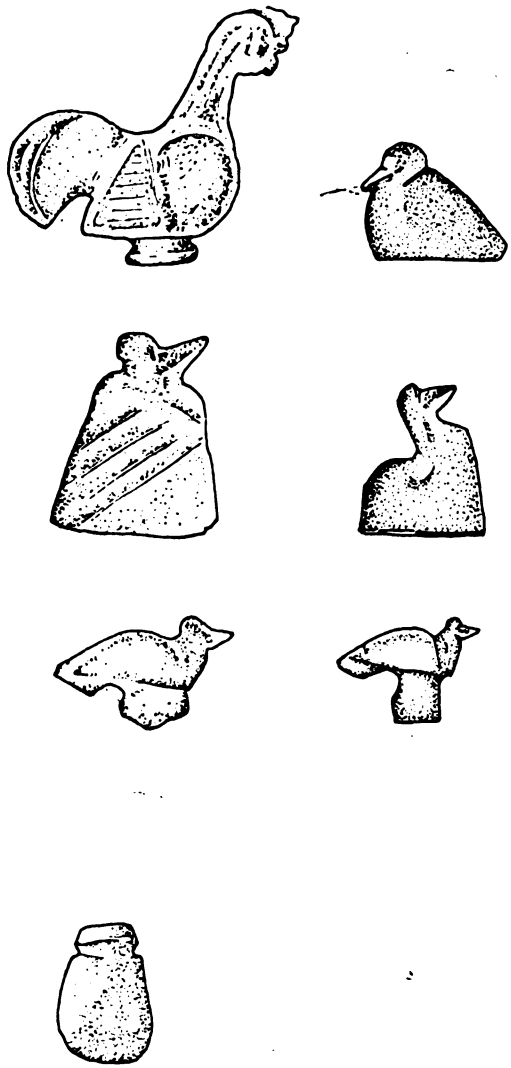
Табла III — Лични накит: делови огранце, салталеони, перле.

Табла IV	ЛИЧНИ НАКИТ перле и плочице од Ћилибара	
Ћилибар	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
		

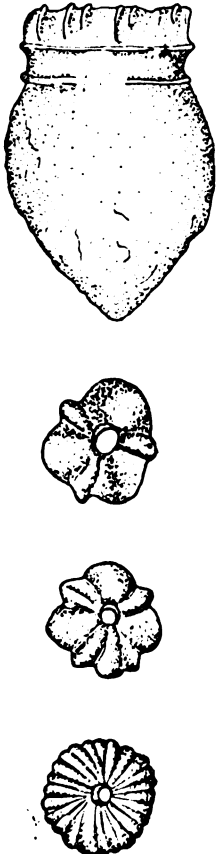
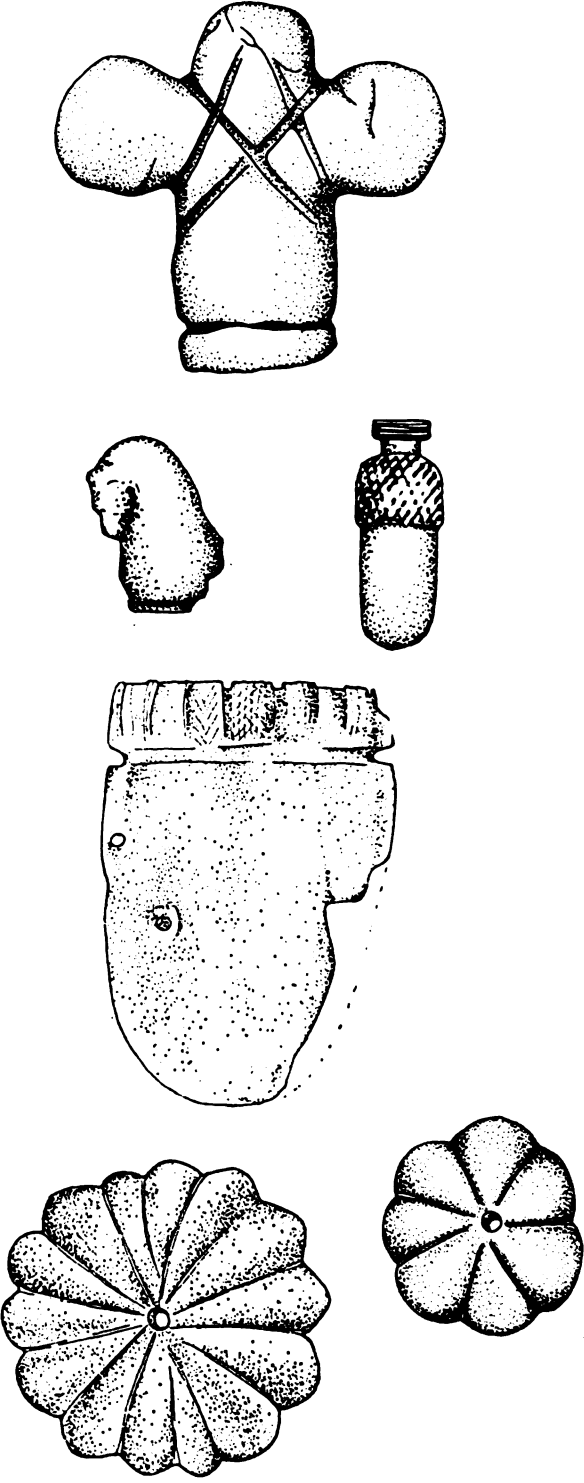
Табла IV — Лични накит: перле и плочице од Ћилибара.

Табла V

ЛИЧНИ НАКИТ : Њилибарске перле

	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
Њилибар		

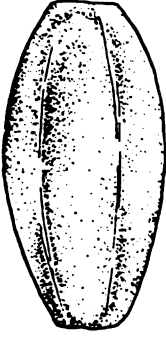

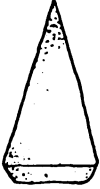
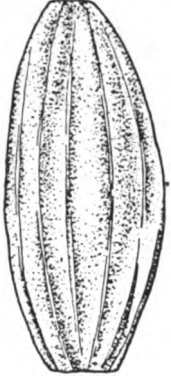
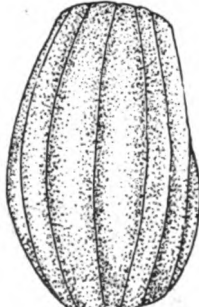
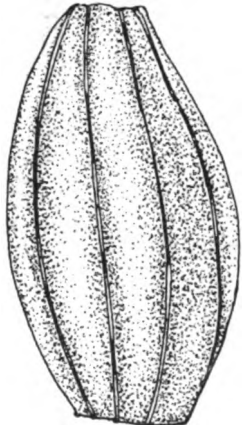

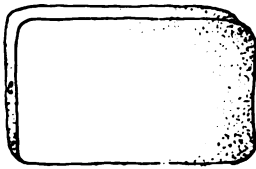

Табла V — Лични накит: њилибарске перле.

Табла VI	ЛИЧНИ НАКИТ : филибарске перле	
Филибар	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
		

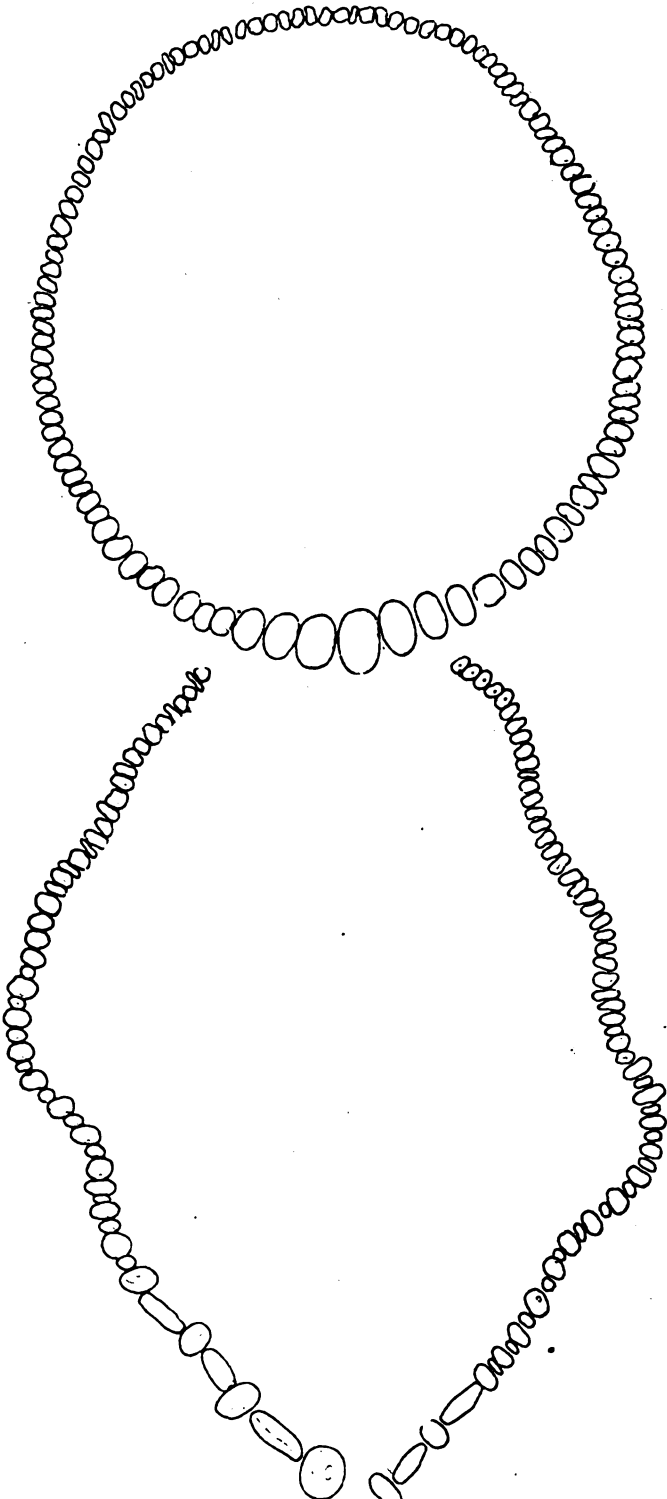
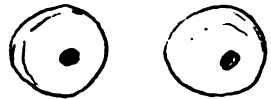
Табла VI — Лични накит: филибарске перле.

Табла VII

ЛИЧНИ НАКИТ : Њилибарске перле

	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
Њилибар	 	

Табла VII — Лични накит: Њилибарске перле.

Табла VIII	ЛИЧНИ НАКИТ : Њилибарске перле	
Њилибар	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
		

Табла VIII — Лични накит: њилибарске перле.

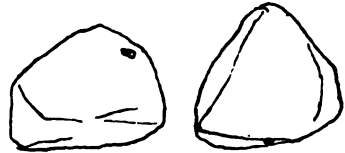
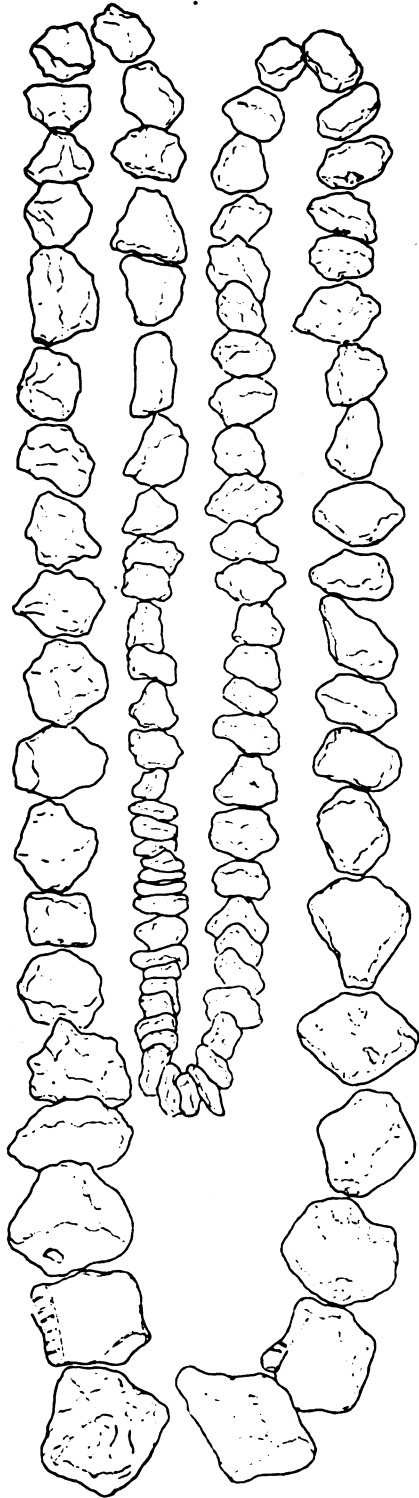
Табла IX

ЛИЧНИ НАКИТ : аморфне ћианбарске перле

АТЕНИЦА

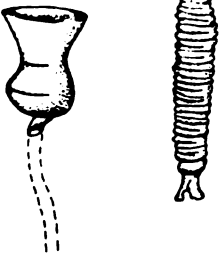
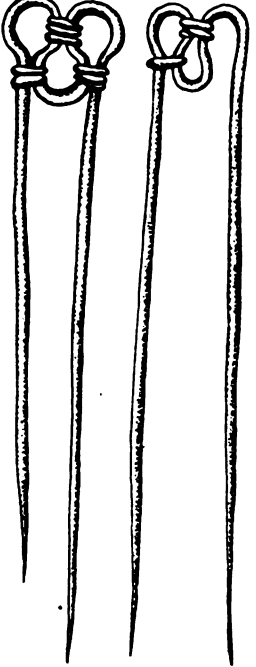
НОВИ ПАЗАР

Ћианбар

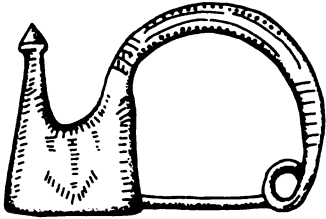
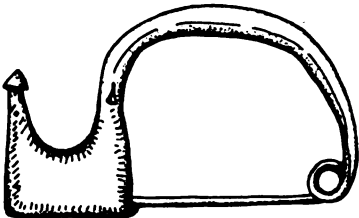
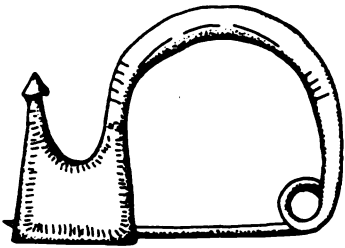
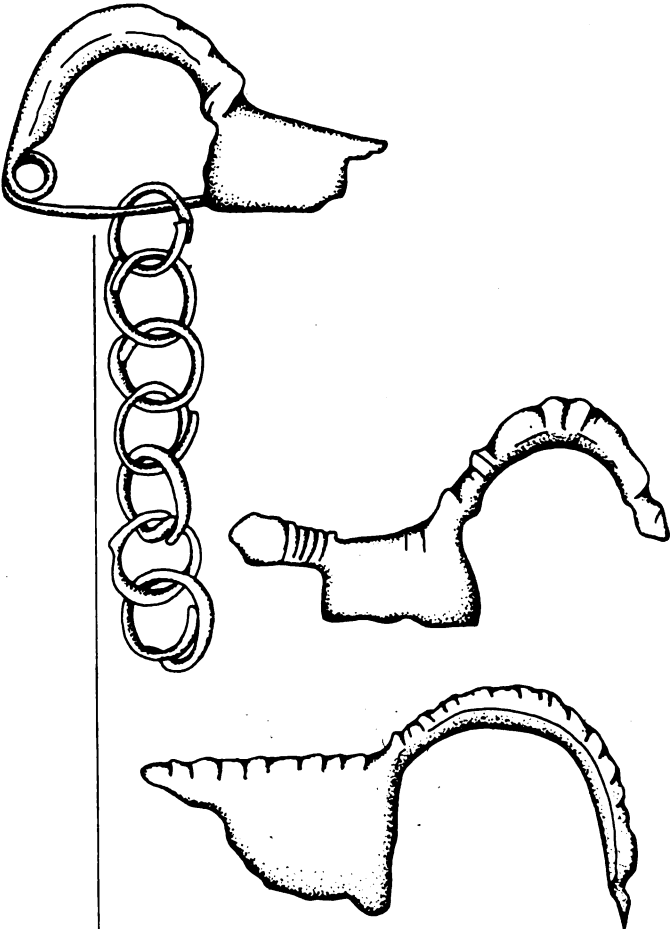

Табла X	ЛИЧНИ НАКИТ : перле	
стаклена паста	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
	СТАКЛО	

Табла X — Лични накит: перле.

Табла XI	УКРАСИ НА ОДЕЋИ ИГЛЕ	
злато	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
	сребро	
бронза		

Табла XI — Украси на одећи: игле.

Табла XII	УКРАСИ НА ОДЕЃИ : фибуле	
	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
злато		
сребро		
бронза		

Табла XII — Украси на одеџи: фибуле.

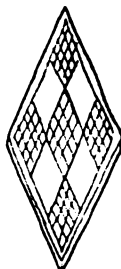
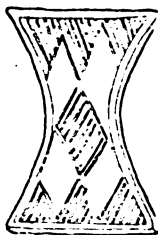
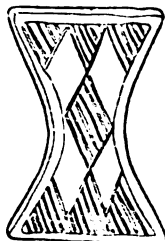
Табла XIII

УКРАСИ НА ОДЕЋИ : апликације

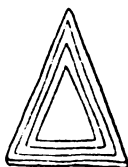
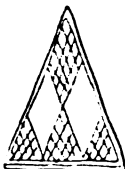
АТЕНИЦА

НОВИ ПАЗАР

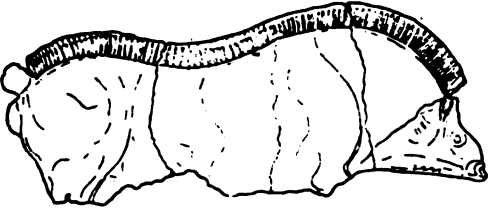
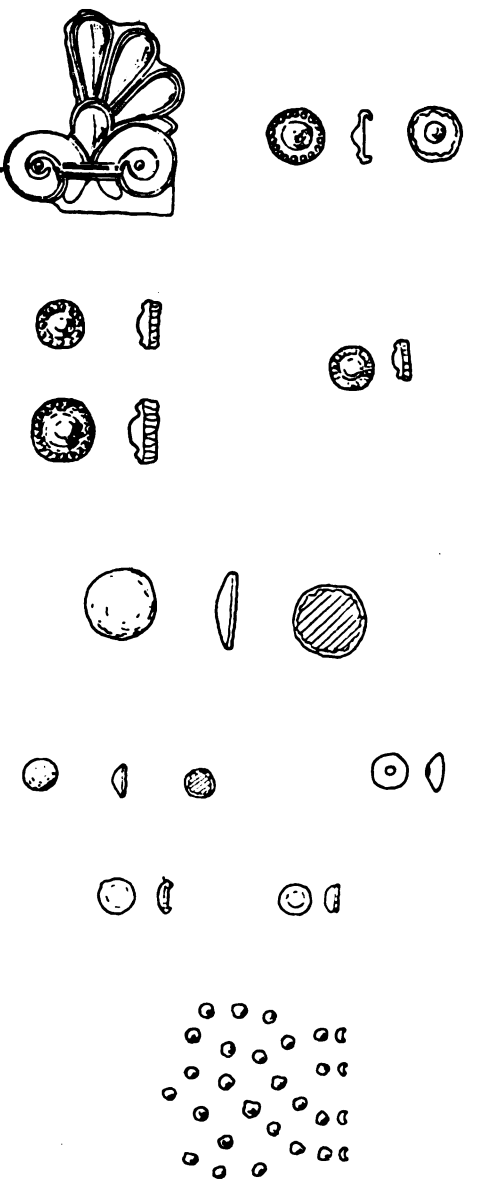

злато

сребро

Табла XIII — Украси на одећи: апликације.

Табла XIV	УКРАСИ НА ОДЕЋИ : апликације	
	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
ЗЛАТО	 	

Табла XIV — Украси на одећи: апликације.

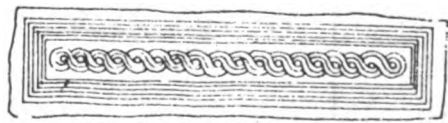
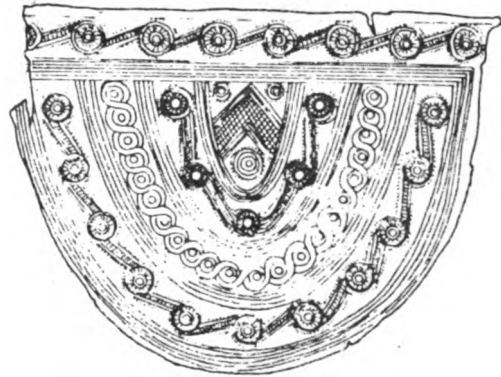
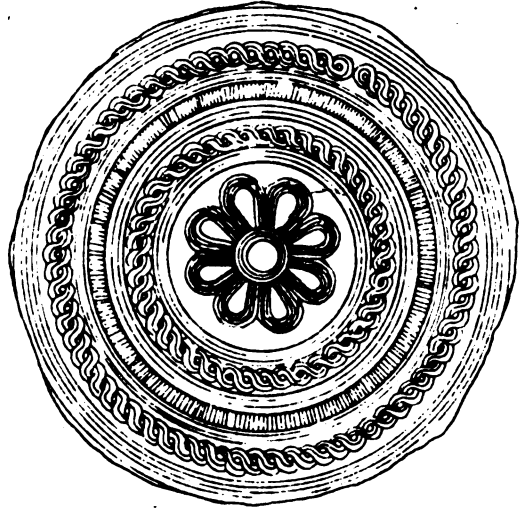
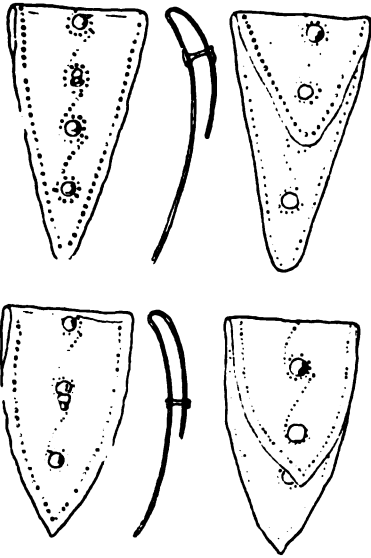
табла XV

УКРАСИ НА ОДЕЋИ : апликације, пекторали, митре

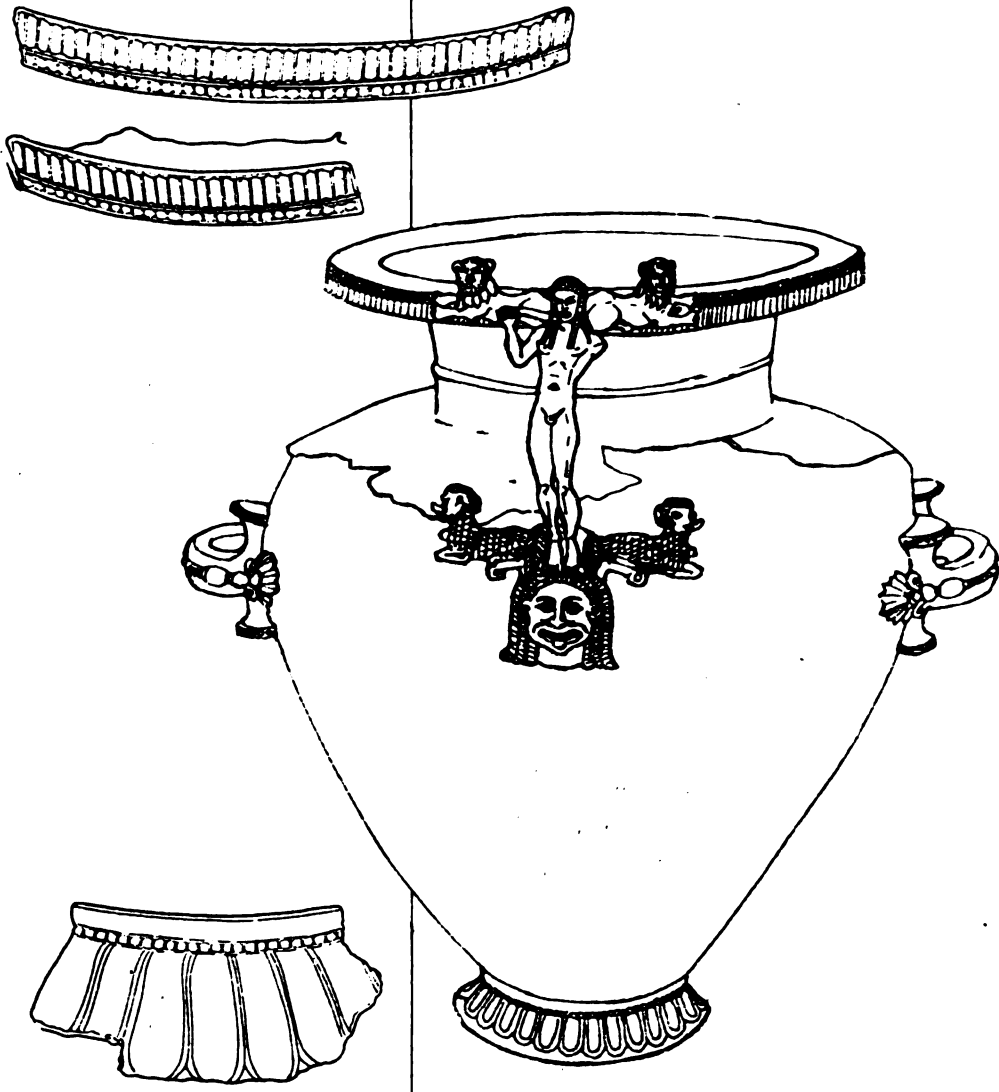
АТЕНИЦА

НОВИ ПАЗАР

ЗЛАТО

Табла XV — Украси на одећи: апликације, пекторали, митре.

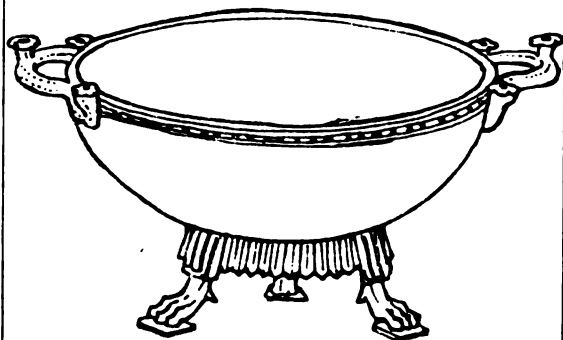
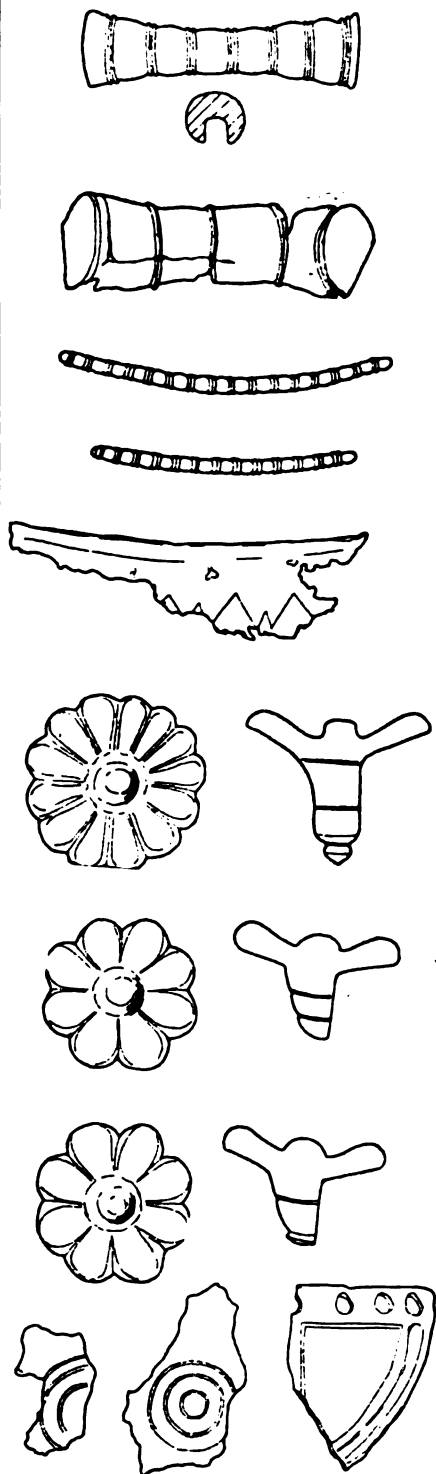
Табла XVI	УВОЗНЕ БРОНЗАНЕ ПОСУДИ	
Бронза	АТЕНИЦА	НОВИ ПАЗАР
		

Табла XVI — Увозне бронзане посуде.

АТЕНИЦА

НОВИ ПАЗАР

бронза

Табла XVII — Увозне бронзане посуде.

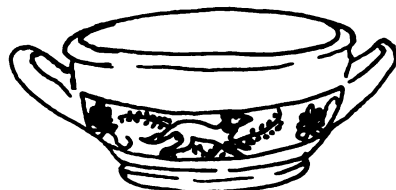
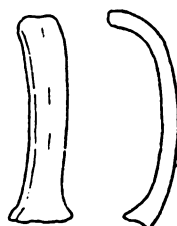
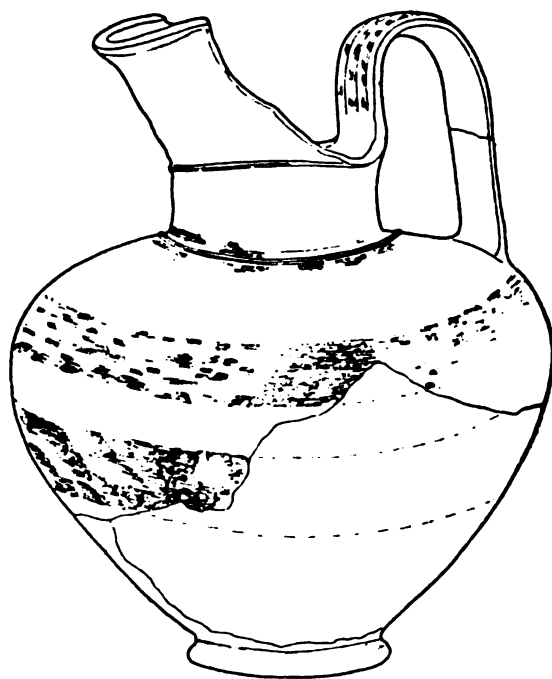
Табла XVIII

УВОЗНА КЕРАМИКА

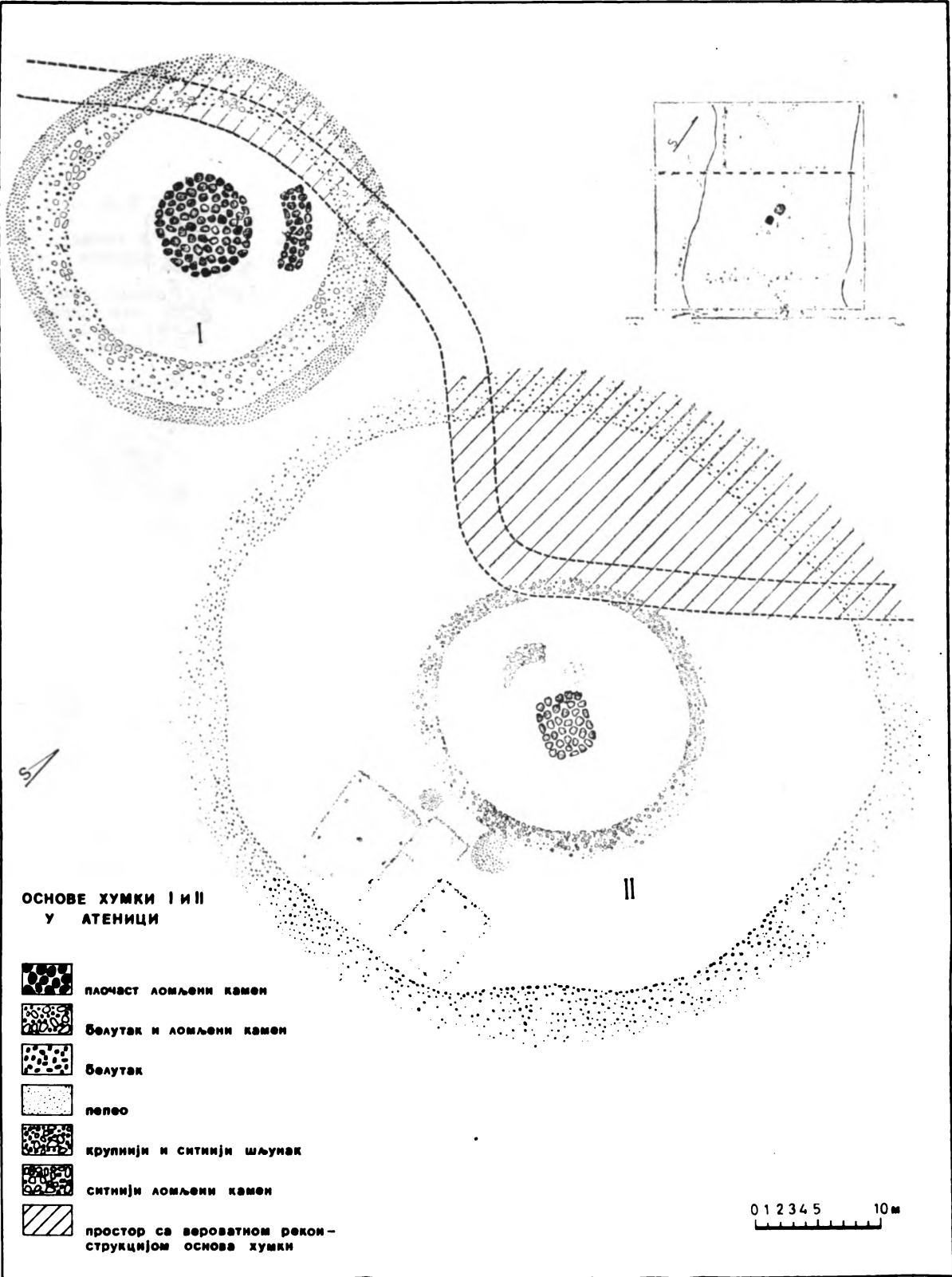
АТЕНИЦА

НОВИ ПАЗАР

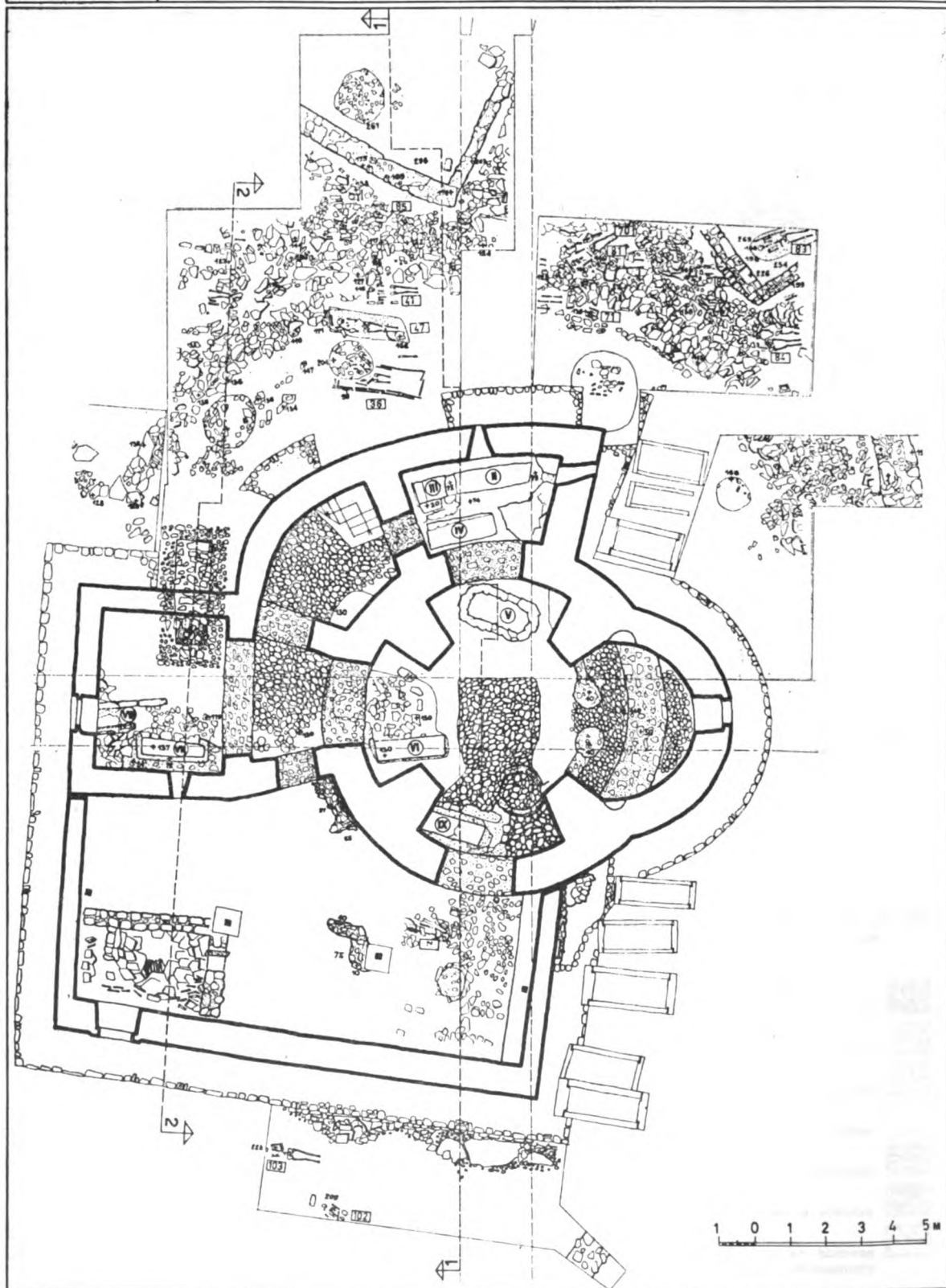
керамика

Табла XVIII — Увозна керамика.

Табла XIX — Ситуација налаза у Атеници.

Табла XX — Ситуација налаза у Новом Пазару.

INDEX

Бенац, Алојз, 2, 5, 24, 25, 60, 93, 97

Васић, Растко, 2, 22, 23, 26

Вулпе, Александру, 2

Гарашанин, Драга, 2, 22

Гарашанин, Милутин, 2, 22, 23, 26, 73, 93, 100

Глишић, Јован, 23, 58

Грабовец, Стане, 2, 93

Букнић Икодиновић, Милена, 5, 22, 23, 43, 68

Егзекијас (Ежекијас), 52

Зотовић, Михаило, 23, 93

Јовановић, Борислав, 5, 22, 23, 25, 37, 43

Јубани, Беп, 3

Јуришић, Александра, 21, 22

Канлиф, Бари (Barry Cunliffe), 3, 96

Лахтов, Васил, 3

Љубинковић, Мирјана, 22

Мано-Зиси, Ђорђе, 21, 22, 52

Марковић, Чедомир, 93

Микулчић, Иван, 3

Мирчев, Милко, 2

Нешковић, Јован, 21

Папазоглу, Фанула, 5, 34, 72

Паровић-Пешикан, Маја, 23, 73, 100

Поповић, Љубиша, 21, 22, 52

Рајнеке, Паул (Paul Reinecke), 2, 3

Раус, Ајрвин (Irving Rouse), 18, 19

Ростовцев, Михаил, 10

Срејовић, Драгослав, 6, 22, 23, 26, 76, 102

Старе, Франце, 2

Стипчевић, Александар, 93

Стратимировић, Ђорђе, 24

Тасић, Никола, 2

Трухелка, Ђиро, 24, 25

Фиала, Франьо, 24, 25

Херодот, 9

Цвијић, Јован, 3

Човић, Боривој, 2, 5, 24, 25, 33, 60, 64, 93, 97

Шпиндлер, Конрад, (Spindler, Konrad), 12